

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

**ТДУ: 342 (575.3)
ТКБ: 67.400 (2Т)
М - М-63**

Бо ҳуқуқи дастнавис

МИРЗОЗОДА ШАҲРИЁР МУНАВАР

**ТАНЗИМИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНӢ ВА АМАЛИШАВИИ
ҲУҚУҚИ ШАХС БА МЕҲНАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
ихтисосҳои 12.00.02 – Ҳуқуқи конститусионӣ; ҳуқуқи муҳофизати судии
конститусионӣ; танзими ҳуқуқии ҳокимияти маҳаллӣ

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор **Диноршоҳ А.М.**

Душанбе – 2025

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. АСОСҲОИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНИИ ҲУҚУҚ БА МЕҲНАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	
1.1. Мафҳум ва моҳияти конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат.....	20
1.2. Танзими ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат дар қонунгузори миллӣ ва санадҳои байналмилалӣ.....	33
1.3. Мавқеи ҳуқуқ ба меҳнат дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва алоқамандии он бо дигар ҳуқуқҳои инсон.....	52
БОБИ 2. МЕХАНИЗМИ АМАЛИГАРДОНИИ ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНИИ ШАХС БА МЕҲНАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	
2.1. Тартиби амалишавии ҳуқуқи конституционӣ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	73
2.2. Кафолатҳои давлатии ҳуқуқ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	87
2.3. Маҳдудсозии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	99
2.4. Шакл ва усулҳои ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	112
ХУЛОСА.....	149
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....	159
РӢҲАТИ АДАБИӢТ.....	161
ИНТИШОРОТ АЗ РӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	189

НОМГЀИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ИҚШС– Иттиҳоди Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

ҚШС Тоҷикистон- Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

ТБМ–Ташкилоти байналмилалии Меҳнат

ИМА– Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

ИДМ –Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ҚМШС – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистӣ

ҚШФСР – Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия

ҚХДК– Ҷумҳурии Халқии Демократии Корея

КМ ҚТ – Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҚТ¹ – Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КҚ – Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон

АМО ҚТ – Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

ФР – Федератсияи Россия

қ. – қисм

м. – модда

с. – саҳифа

С. – саҳифа

с. – сол

б. – банд

ғ. – ғайра

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар раванди ҷаҳонишавии манфиатҳо, ки дар он низоми иқтисодии кишварҳои ҷаҳон ба як шакл дароварда шуда, муҳоҷират рӯ ба афзоиш ниҳодааст, масъалаи фаъолияти меҳнатӣ аҳаммияти хоса касб намудааст. Ин намуди фаъолияти инсон ба манфиати худӣ шахс, оилаи ӯ ва аҳли ҷомеа нигаронида шудааст. Аммо, сарфи назар аз аҳаммияти фаъолияти меҳнатӣ дар рушди давлат, ҷомеа ва шахсият, зимни таъмин ва амалӣ намудани он дар сатҳи ҷаҳонӣ мушкилоти ҷиддӣ ба мушоҳида мерасанд. Мушкилоти бо қор таъмин намудан барои аксарияти кишварҳои ҷаҳон, сарфи назар аз намуди низоми иқтисодии давлат – хоҳ низоми маъмурӣ-фармондиҳӣ ва ё хоҳ иқтисодӣ-бозаргонӣ, масъалаи ҳалталаб ба ҳисоб меравад.

Дар баробари ин, ҷомеаи ҷаҳонӣ ба таъмин ва ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат тавачҷуҳи хоса зоҳир мекунад. Мақомоти асосӣ ва махсуси СММ як қатор санадҳои байналмилалиро таҳия ва қабул кардаанд, ки дар маҷмуъ стандартҳои байналмилалиро дар соҳаи таъмини ҳуқуқ ба меҳнат муайян мекунанд. Ин муқаррарот дар Конститутсия ва қонунгузори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста инъикос ёфтаанд. Бо вучуди ин, дар муносибатҳои меҳнатӣ мушкилоти таъмини озодии меҳнат, манъи меҳнати маҷбурӣ ва таъйиз дар ин соҳа, муқаррар ва татбиқи намудҳои алоҳидаи ҳуқуқҳои конституционии инсон ва шахрванд дар соҳаи фаъолияти меҳнатӣ, ки бо концепсияи умумии ҳуқуқи конституционӣ ба меҳнат муттаҳид шудаанд, боқӣ мондааст.

Оид ба мавҷудияти мушкилоти ҷойдошта дар ин самт Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз 26 январи соли 2021 қайд намуданд, ки «дар сиёсати давлату Ҳукумати Тоҷикистон танзими муносибатҳои меҳнатӣ, рушди бозори меҳнат ва бо шуғл таъмин намудани аҳоли мавқеи асосӣ дорад. Вале бояд гуфт, ки тибқи таҳлилҳо, сатҳи касбияти

кормандон ҳанӯз ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ набуда, ин масъала ба ислоҳоти ҷиддӣ ниёз дорад» [249].

Муҳимияти мавзуи таҳқиқот, пеш аз ҳама аз он иборат аст, ки дигаргуниҳои бунёдӣ, ки дар Тоҷикистон дар давоми 30 соли охир ба амал омадаанд, ба пояҳои иқтисодии давлатдорӣ таъсири назаррас расонидаанд. Ин дигаргунсозӣ ба эътирофи конститутсионии шаклҳои гуногуни моликият, озодии фаъолияти соҳибкорӣ ва иқтисодӣ, рақобати озод асос ёфтаанд. Муқаррароти конститутсионӣ, ки ба танзими конститутсионӣ-ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ дар соҳаи фаъолияти меҳнатӣ дахл доранд, ба таъмини имкониятҳо ва эҳтиёҷоти инсон ва шаҳрванд барои интихоби озодонаи муносибат ба фаъолияти меҳнатӣ, инчунин ба ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои конститутсионӣ дар соҳаи меҳнат таъсири мусбат расонидаанд.

Дар Конститутсияи Тоҷикистон мустақам намудани принципҳо ва меъёрҳои байналмилалӣ, ба монанди «озодии меҳнат», «манъи меҳнати маҷбурӣ» ва «таъмини шароити мусоиди меҳнат», яке аз пояҳои асосии конститутсионӣ барои гузариш аз низоми иқтисодии фармондихӣ-маъмурӣ ба иқтисоди бозорӣ гардид. Дар шароити нави хоҷагидорӣ таҳқиқи моҳияти меҳнат, фаъолияти меҳнатӣ ва муқаррароти ба он алоқаманд дар бораи озодии меҳнат ва ҳуқуқи ба меҳнат; таносуби байни категорияҳои «озодии меҳнат» ва «ҳуқуқи меҳнат»; хусусиятҳои хос ва асосии стандартҳои байналмилалӣ меҳнат ва муқаррароти қонунгузорию муносири конститутсионӣ; вазъи танзими ҳуқуқи-конститутсионии озодии меҳнат ва ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои, маҳдудиятҳо ва ҳифзи татбиқи онҳо масъалаи мубрам ба ҳисоб меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Масъалаҳои танзим ва татбиқи ҳуқуқи ба меҳнат яке аз мушкилоти мубрами ҳуқуқи конститутсионӣ, дар аксари давлатҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба ҳисоб меравад. Фаъолияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳалли масъалаҳои таъмини шуғли аҳоли, фароҳам овардани фазои самараноки сармоягузорӣ ва ба ин

васила баланд бардоштани некуахволии мардум нигаронида шудааст. Дар ин самт мавқеи хосаро фаъолияти илмӣ ишғол менамояд, ки дар доираи он таҳқиқоти гуногуни илмӣ гузаронида шуда, барои беҳтар намудани раванди танзим ва амалӣ гардондани ҳуқуқ ба меҳнат пешниҳодҳои заруриро манзур менамояд.

Дар баробари ин, бояд таъкид кард, ки мутаассифона дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ ба таври кофӣ ба масъалаҳои танзими ҳуқуқӣ ва амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат эътибор дода нашудааст.

Аз ҷумла, масъалаҳои ташаккул ва рушди қонунгузории меҳнат ва татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ дар соҳаи меҳнат аз ҷониби муаллифони ватанӣ, ба монанди Г.М. Бобокалонов [200, с.198], Д.Қ. Назаров [222, с.185] ва дигарон таҳқиқ карда шудаанд. Ҳамзамон, бархе масъалаҳо оид ба амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат дар асарҳои Р.Б. Бозоров [201, с.49], Э.Д.Кабутов [214, с.194], Д.Ш. Сангинов [96, с. 600], [97, с. 500], [98, с. 500], [95, с. 424], М.З. Раҳимов (М.З. Раҳимзода) [88, с. 638], [91, с. 392], [90, с. 557], Ш.Ҷ. Шарифов [240, с. 172] ва Н. Шонасриддинов [229, с. 823], таҳлил карда шудаанд. Танзими фаъолияти меҳнатии гурӯҳҳои алоҳидаи субъектҳо, аз ҷумла занон, кӯдакон ва маъҷубон дар асарҳои С.Ю. Алимов [139, с. 190-195], С.М. Бухориева [203, с. 207], О.Э. Раҳмонова (О.Э. Раҳмон) [229, с. 187], инъикос ёфтаанд. Таҳқиқоти диссертатсионии Х.Х. Давлатов [207, с. 172], З.А. Икромӣ [212, с. 160] ва Н.Р. Маҳмадуллозода (Н.Р. Маҳмадуллоев) [219, с. 186] ба масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи муҳочирони меҳнатӣ бахшида шудааст.

Ҳуқуқ ба меҳнат дар заминаи ҳуқуқҳои субъективии инсон аз ҷониби ҳуқуқшиносони ватанӣ: А.М. Диноршоҳ [208, с. 535], А.И. Имомов [50, с. 224] [51, с. 766], И.Қ. Миралиев [76 с. 258] , И.И. Саидов [231, с. 209], С.М. Салоҳидинова [232, с. 200], Б.А. Сафаров (Б.А. Сафарзода) [233, с. 359], [44, с. 295], Г.Д. Солеҳзода [236, с. 220], Д.С. Сафаров (Д.С. Раҳмон) [100, с. 228] ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Раванди амалишавии масъалаҳои кафолати ҳуқуқи инсон, маҳдудиятҳо ва шаклҳои ҳимояи он аз ҷониби муҳаққиқон, ба монанди З. Ализода [138, с. 22-30], У.А. Азиззода [135, с. 435-439], Б.С. Гадоев [143, с. 49-62], [144, с. 100-112], Ҷ.М. Зоиров, (Ҷ.М. Зоир) [48, с. 287], С.И. Ибрагимов [211, с. 459], Ш.Х. Камолов [215, с. 26], М.А. Маҳмудзода [74, с. 632], Х.М. Гафуров (Х.М. Мирзамонзода) [31, с. 186], У.К. Муъминов [221, с. 213], З.З. Нозакзода [223, с. 213], Х.О. Ойев [81, с. 256], Р.С. Одинаев, (Р.С. Одиназода) [225, с. 350], И.Х. Саидов (И.Х. Саидзода) [93, с. 160], М.С. Сулаймонов [108, с. 156], Д.С. Раҳмон [89, с. 184], К.Н. Холиқов [123, с. 336], А.Г. Холиқзода [122, с. 488], И.Р. Шодиев [241, с. 176], Д.Х. Элназаров [130, с. 224] ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки таҳқиқоти ҳамаҷониба ва маҷмӯӣ дар бораи ҳуқуқи конституционии шахс ба меҳнат аз тарафи олимони ватанӣ то ҳол сурат нагирифтааст. Таҳлилҳо нишон дод, ки донишмандони ватанӣ танҳо ба баъзе паҳлуҳои мавзӯи баррасишаванда тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Бо назардошти нокифояи таҳқиқ гардидани ин масъала дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, зарурати омӯзиши муфассали масъалаи мазкур ба миён омадааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи конституционии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар мавзӯи «Масъалаҳои ҳуқуқӣ-конституционии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва такмили қонунгузорӣ» барои солҳои 2017-2023 анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот дар муайян кардани хусусиятҳои умумӣ ва мушаххаси асосҳои назариявӣ ва ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқи шахс ба меҳнат, таҳлили таносуби мафҳумҳои «ҳуқуқ ба меҳнат» ва «озодии меҳнат», омӯзиши танзими ҳуқуқии он дар қонунгузориҳои миллий ва санадҳои

байналмилалӣ, инчунин муайян кардани робитаи байни ҳуқуқ ба меҳнат ва дигар ҳуқуқҳои инсон мебошад. Инчунин, тадқиқот ба муайян намудани мавқеи ҳуқуқ ба меҳнат дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, омӯзиши механизми амалишавии он бо дарназардошти кафолатҳо, маҳдудиятҳо, унсурҳои ҳифз ва ҳимоя дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равона шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ҳадафҳои пешбинишудаи таҳқиқот вазифаҳои зерин муайян карда мешаванд:

- таҳлили мафҳумҳои асосии назариявӣ, ки асоси ҳуқуқии ҳуқуқи конституционии шахс ба меҳнатро ташаккул медиҳанд;
- омӯзиши таҳаввулот ва танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқ ба меҳнат дар Конститутсия ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар санадҳои байналмилалӣ;
- муайян намудани мавқеи ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва ташҳиси робитаи он бо дигар ҳуқуқҳои инсон;
- таҳқиқи мафҳум, моҳият, мазмун ва шаклҳои татбиқи ҳуқуқи конституционии шахс ба меҳнат;
- муайян намудани самтҳои асосии татбиқи кафолатҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи таъмини ҳуқуқ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- таҳлили моҳият, шакл ва нақши маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- муайян намудани усулҳо ва методҳои асосии ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқи шахс ба меҳнат.

Объекти таҳқиқотро муносибатҳои ҳуқуқӣ-конституционӣ ташкил медиҳанд, ки дар чараёни танзим ва амалишавии ҳуқуқи конституционии шахс ба меҳнат ба вуҷуд меоянд.

Мавзӯи таҳқиқотро омӯзиши таълимоти назариявӣ оид ба мафҳумҳои ҳуқуқӣ, ки мазмуни ҳуқуқи шахсро ба меҳнат ташкил медиҳанд, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, маводи амалияи судӣ доир ба мазмун, моҳият ва хусусиятҳои

хоси ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун муқаррароти асосии конституционӣ дар соҳаи меҳнат ташкил медиҳанд.

Марҳила, давра ва макони таҳқиқот. Доираи фарогирии таҳқиқоти диссертатсионии мазкур ду марҳилаи танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқи шахс ба меҳнатро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бар мегирад: 1) давраи шуравӣ (1924-1991); 2) давраи истиқлолият (1991–то имрӯз). Таҳқиқоти диссертатсионӣ давраи аз соли 1991 то соли 2023-ро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи ҳуқуқи конституционӣ, аз қабили С.А. Авакян, З. Ализода, С.Ю. Алимов, М.В. Баглай, Г.Ю. Вдовин, Б.С. Гадоев, Г.А. Гаджиев, А.М. Диноршоҳ, А.И. Имомов, В.И. Крусс, Ҷ.М. Зоир, Х.М. Мирзамонзода, У.К. Муъминов, Н.Г. Мишин, Ф.М.Рудинский, Б.А. Сафарзода, И.И. Саидов, М.С. Сулаймонов, Д.С. Раҳмон, С.М. Салоҳидинова, Б.Н. Топорнин, В.А. Туманов, В.Е. Чиркин, Д.Х. Элназаров, Д.Н. Ярошенко ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқотро усулҳои умумиилмӣ (таҳлил, синтез, моделсозӣ, диалектика) ва усулҳои махсуси илмӣ (таърихӣ, ретроспективӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, мантиқӣ-расмӣ, оморӣ) ташкил медиҳанд, ки ба омӯзиши ҳамачониба ва асосноки масъалаҳои ба миён гузошташуда мусоидат кардаанд.

Хулосаҳо ва пешниҳодҳои назариявие, ки дар доираи таҳқиқоти мазкур баён шудаанд, масъалаҳои мубрами замони муосирро пурра инъикос мекунанд, ки дар рисолаҳои муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи ҳуқуқи конституционӣ ва меҳнатӣ, инчунин назарияи давлат ва ҳуқуқ инъикос ёфтаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, қонунҳои конституционӣ, кодексҳо, қонунҳо, фармонҳои Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд. Аз нуқтаи назари таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии масъалаҳои калидии мавзӯ дар рисола ба конститутисияҳо, қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқии давлатҳои хориҷӣ қойи махсус дода шудааст.

Инчунин, заминаҳои эмпирикии таҳқиқоти диссертациониро баъзе маълумотҳои сотсиологӣ ва омӯри оид ба вазъи муносибатҳои меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ, қарорҳои Суди конститутисионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар маводи амалияи судӣ ташкил кардаанд.

Навгонии илмии таҳқиқот. Навгонии илмии таҳқиқот дар омӯзиши ҳамаҷонибаи моҳият ва мазмуни ҳуқуқи конститутисионии шахс ба меҳнат дар шароити иқтисоди бозорӣ, таҳкими меъёрҳои байналмилалӣ асосӣ дар соҳаи таъмини ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар Конститутисия ва қонунгузориҳои миллӣ, инчунин муайян намудани мавқеи ин ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқҳои инсон зоҳир мегардад. Инчунин, дар таҳқиқот кафолатҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ, маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ ва шаклҳои ҳифз ва ҳимоя ҳамчун унсурҳои амалишавии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил ва тавсиф шудаанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Муқаррароти зерин ҳамчун навгонӣ барои дифоъ пешниҳод карда мешаванд:

1. Танзими ҳуқуқӣ-конститутисионии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ба ду намуд: бевосита ва мустақим, ҷудо мешавад. Намуди якум маъноӣ дар конститутисия мавҷуд набудани танзими мустақилии ин ҳуқуқро ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ мустақил дорад. Ин ҳуқуқ ба мазмуни ҳуқуқҳои дигар (масалан, ҳуқуқ ба пешбурди фаъолияти иқтисодӣ) дохил мешавад. Намуди дуюм маъноӣ онро дорад, ки ҳуқуқи шахс ба меҳнат ва унсурҳои асосии он бевосита дар конститутисияи давлат мустаҳкам шудааст. Ҳамзамон, ин танзимнамоӣ метавонад ҷаҳор равиш дошта бошад – танзими мусбат (ҳуқуқ ба меҳнат), танзими манфӣ (озодии меҳнат), ҳамчун дастури арзишӣ (ҳамчун принципи асосҳои сохтори конститутисионӣ) ва ҳамчун уҳдадориҳои конститутисионӣ.

2. Мафҳуми ҳуқуқи шахс ба меҳнатро ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ метавон ба таври зайл баён намуд: ин ҳуқуқест, ки аз ҷониби давлат дар асоси баёни озоди шахс, имконияти ӯро баҳри амалӣ намудани фаъолияти меҳнатӣ дар шаклҳои муқаррарнамудаи қонун, ки бо низоми кафолатҳои давлатии дар қонунгузорӣ муқаррар шудааст, таъмин карда мешавад. Ҳуқуқ ба меҳнатро дар фаҳмиши болозикр тавсиф намуда, бояд қайд кард, ки асоси онро ифодаи ихтиёрии шахс ба фаъолияти меҳнатӣ ташкил медиҳад.

3. Танзими конституционии ҳуқуқи шахс ба меҳнат ба ду намуд: мустақиман ва бавосита, ҷудо карда мешавад. Ин ҳуқуқ дар моддаи 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври мустақим муқаррар шуда, унсурҳои зеринро дар бар мегирад: ҳар шахс ҳуқуқи меҳнат кардан, интихоби озоди касбу кор, ҳифзи меҳнат ва таъмин гардидани ҳимояи иҷтимоӣ дар ҳолати бекорӣ дорад. Музди кор набояд аз ҳадди ақалли музди меҳнат камтар бошад. Ҳама гуна маҳдудиятҳо дар муносибатҳои меҳнатӣ манъ карда шудаанд. Барои иҷрои кори якхела бояд музди баробар дода шавад. Чалб кардан ба меҳнати маҷбурӣ иҷозат дода намешавад, ба истиснои ҳолатҳое, ки қонун муайян кардааст. Танзими ғайримустақими ҳуқуқ ба меҳнат дар моддаҳои 12, 28, 37 ва 39-и Конститутсия низ зикр шудааст.

4. Танзими ҳуқуқ ба меҳнат дар санадҳои байналмилалӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: санадҳои ҳуқуқии байналмилалии дорои хусусияти умумӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалии махсуси соҳаи меҳнат. Ба гурӯҳи аввал ҳамаи санадҳои байналмилалӣ дохил мешаванд, ки ҳуқуқҳои инсонро ба таври умум танзим мекунанд. Гурӯҳи дуюмро санадҳо ташкил медиҳанд, ки ба танзими ҷанбаҳои гуногуни ҳуқуқ ба меҳнат равона шудаанд, аз ҷумла Конвенсия дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои ҳамаи муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаҳои онҳо, инчунин конвенсияҳо ва тавсияҳои Ташкилоти Байналмилалии Меҳнат (ТБМ).

5. Танзими ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар қонунгузорию соҳавии меҳнатӣ дорои як қатор хусусиятҳои хос мебошад, ки онро аз қонунгузорию дигар

соҳаҳо фарқ мекунад. Азбаски ҳуқуқи шахс ба меҳнат доираи васеи муносибатҳоро дар бар мегирад, танзими он дар доираи маҳдуди санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ғайриимкон аст. Ҳамзамон, ҳангоми таҳлили қонунгузори амалкунанда дар соҳаи меҳнат як хусусияти муҳимро бояд қайд кард: санадҳои меъёрӣ, ба монанди қонунҳо (аз ҷумла Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон), асосан талаботи умумиро барои таъмини ҳуқуқ ба меҳнат муайян мекунанд. Ин талаботҳо минбаъд дар санадҳои зерқонунӣ ва санадҳои дохилии ташкилотҳо, муассисаҳо ва дигар шахсони ҳуқуқӣ тафсил дода мешаванд.

Аз ин ҷо метавон хулоса кард, ки танзими соҳавии ҳуқуқ ба меҳнат дар чунин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ мешавад:

- қонунҳо, аз ҷумла қонунҳои кодификатсияшуда;
  - санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ (фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, низомномаҳо ва дастурҳои вазорату идораҳои гуногун).
- созишнома ва шартномаҳои коллективӣ.

6. Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда мо ба хулосае омадем, ки ҳуқуқ ба меҳнат ба гурӯҳи ҳуқуқҳои иқтисодии шахс дохил шуда, дорои хусусиятҳои зерин мебошад: ба воситаи ҳуқуқ ба меҳнат моҳияти иҷтимоии давлат ошкор мегардад; ҳуқуқ ба меҳнат бо ҳуқуқҳои дигари инсон зич алоқаманд буда, метавонад ҳамчун ҳуқуқ ва кафолат баромад намуда, амалишавии онҳоро таъмин намояд; ҳуқуқ ба меҳнат дар низоми ҳуқуқҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ самти умумиҷтимоӣ дорад, зеро он ҳамчун воситаи тасдиқи инсондӯстӣ ва адолат амал мекунад.

7. Тавре таҳлили робитаи мутақобилаи ҳуқуқи шахс ба меҳнат бо дигар ҳуқуқҳо нишон медиҳад, он дар ду асос бунёд ёфтааст. Аввалан, робитае, ки дар натиҷаи он кафолати ҳам ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳам дигар ҳуқуқҳои субъективӣ таъмин мешавад, яъне робитаи мутақобилаи муҳофизатӣ-ҳимоявӣ. Ба ибораи дигар, ин навъи муносибат дар асоси он ташаккул меёбад, ки

амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат татбиқи ҳуқуқи дигари субъективиро кафолат медиҳад ва баръакс. Дувум, робитае, ки дар натиҷаи он барои амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат ва дигар ҳуқуқҳои субъективӣ чораҳои мусоидатӣ ба вучуд меоянд, яъне робитаи таъминотӣ. Дар ин замина муносибатҳои мутақобила ба он асос ёфтааст, ки амалигардонии ҳуқуқ ба меҳнат, инчунин, имкони амалӣ шудани ҳуқуқи субъективии дигарро ба вучуд меорад ва баръакс.

8. Таҳти механизми амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ бояд маҷмуи воситаҳои ҳуқуқии танзимкунанда ва муҳофизатии сатҳҳои гуногун фаҳмида шавад, ки бо ёрии онҳо ҳуқуқи субъективӣ дар амал татбиқ шуда, дар рафтори воқеии субъектҳо таҷассум меёбад. Ба сифати унсурҳои механизми амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат инҳо баромад мекунанд: кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон, масъалаҳои маҳдудкунии ҳуқуқи инсон ва механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон. Раванди ба амал баровардани ҳуқуқ ба меҳнат ду марҳаларо дар бар мегирад - муқарраршавӣ ва таъминотӣ. Марҳилаи муқарраршавӣ масъалаҳои таҳкими ҳуқуқии механизмҳои татбиқ, вазъи ҳуқуқии шахси иштирокчии муносибатҳои меҳнатӣ ва мушаххас кардани доираи ҳуқуқу уҳдадорихои корманд ва корфарморо дар бар мегирад. Марҳилаи таъминотӣ раванди амалишавии ҳуқуқҳои меҳнатии шахсро тавассути истифода аз усулҳо ва методҳои мувофиқ, ки ба кафолат ва ҳифзи ин гурӯҳи ҳуқуқҳо нигаронида шудааст, дар назар дорад.

9. Таҳти кафолатҳои ҳуқуқ ба меҳнат воситаҳо, усулҳо ва шароитҳои, ки дар қонунгузории меҳнат муқаррар шудаанд, фаҳмида мешавад, ки тавассути онҳо татбиқи ҳуқуқҳои ба корманд дар соҳаи меҳнат додашуда бевосита таъмин карда мешаванд. Кафолатҳои таъмин ва амалӣ намудани ҳуқуқи шахс ба меҳнатро метавон ба се гурӯҳ тақсим кард: кафолатҳои, ки пеш аз муносибатҳои меҳнатӣ амалӣ мешаванд, кафолатҳои, ки дар раванди фаъолияти меҳнатӣ татбиқ карда мешаванд ва кафолатҳои, ки барқароркунии ҳуқуқҳои вайроншудаи меҳнатиро таъмин мекунанд.

10. Масъалаи танзими конституцсионии маҳдудиятҳои ҳуқуқ ба меҳнат дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳи якҷоякунии банди умумӣ ва тавзеҳҳои мушаххас ба амал бароварда мешавад, яъне асосҳои умумии татбиқи маҳдудиятҳо дар моддаҳои 14 ва 47 Конститутсия муқаррар гардида, қайдҳои мушаххас бошад, дар қисмҳои 2 ва 4 моддаи 35 Конститутсия мустаҳкам шудаанд, яъне Конститутсияи кишвар дар мавриди маҳдудиятҳои ҳуқуқи меҳнат ҳам талаботи умумӣ ва ҳам махсусро муқаррар намудааст. Ба ибораи дигар, Конститутсияи кишвар ҳуқуқи шахс ба меҳнатро мустаҳкам намуда, барои татбиқи ин ҳуқуқ сарҳадҳои аниқро муқаррар кардааст.

Таҳлили меъёрҳои Конститутсия ва қонунгузори кишвар нишон медиҳад, ки маҳдудиятҳои ҳуқуқ ба меҳнат метавонад ҳам ҷанбаи объективӣ ва ҳам ҷанбаи субъективӣ дошта бошад. Дар мавриди аввал суҳан дар бораи ҳолатҳои меравад, ки ҳудуди фаъолияти меҳнатиро муқаррар мекунанд. Масалан, озодии фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун як намуди фаъолияти меҳнатӣ танҳо бо иҷозатномаи дахлдор имконпазир аст. Маҳдудиятҳои ҳуқуқи меҳнатӣ аз рӯи ҷанбаи субъективӣ муқаррар намудани маҳдудиятҳо барои як гурӯҳи муайяни шахсон дар назар дорад. Ҳамин тавр, қисми 4-уми моддаи 35 Конститутсия, ки дар боло зикр гардида буд, ду гурӯҳи субъектҳоеро, ки ба қорҳои вазнин ва зеризаминӣ ҷалб карда намешаванд – занон ва ноболиғонро, амиқ муқаррар кардааст.

11. Дар заминаи таъмини ҳуқуқ ба меҳнат ду мафҳум ҷудо карда мешавад: «ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат» ва «ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат». Мафҳуми якум хусусияти пешгирикунанда дорад, дуюм бошад, хусусияти барқароркунанда аст. Ин далел дар мисоли ҳуқуқ ба меҳнат, ки дар он категорияи «ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун маҷмуи тадбирҳои амал мекунанд, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдор оид ба таъмини шароити мувофиқи меҳнат андешида мешаванд, равшан дида мешавад. Дар навбати худ, «ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун механизми барқарорсозӣ дар ҳолати вайрон кардани ҳуқуқҳои меҳнатӣ

баромад мекунад. Ин тадбирҳо аз ҷониби субъектҳои дахлдор бо шакл ва усулҳои муқаррарнамудаи қонунгузорӣ амалӣ карда мешаванд.

12. Усулҳои ҷимояи ҳуқуқи шахрвандон ба меҳнат дар се зернизом, вобаста ба нақш ва дараҷаи иштироки давлат дар механизми ҳуқуқи инсон ташаккул меёбанд. Аввалан, ин усулҳои ҷимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ мебошанд, ки дар онҳо иштироки давлат маҳдуд аст, яъне давлат дар ҳалли мушкилоти бамиёномада бевосита иштирок намекунад – ин муҳофизати инфиродӣ, ҷимояи дастаҷамъона ва ҷимоя аз ҷониби иттифоқҳои касаба мебошанд. Усули дуюм, нақши давлатро дар ҳалли баҳсҳои меҳнатӣ ҳамчун ҳаками мустақил – арбитражи меҳнатӣ, ҷимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ тавсиф мекунад. Сеюм бошад, усули ниҳойӣ ин иштироки бевоситаи давлат дар ҳалли ҳолатҳои баҳсноки меҳнатӣ тавассути мақомоти худ мебошад.

Дар натиҷаи таҳқиқоти илмии анҷомдодашуда муаллиф тавсияҳои зерини хусусияти амалидоштаро пешниҳод кардааст:

1. Қонунгузори меҳнат бештар ба тадбирҳои ҳифзкунанда оид ба таъмини ҳуқуқ ба меҳнат нигаронида шудааст, дар ҳоле ки тадбирҳои муҳофизатӣ-барқароркунанда пурра инъикос нагардидаанд. Ба ин муносибат мо пешниҳод менамоем, ки ба қонунгузори кишвар тағйироти дахлдор ворид карда шавад. Ҳамин тавр, мо дар асоси омӯзиши танзими конституционии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар кишварҳои хориҷӣ пешниҳод менамоем, ки моддаи 35 қисми 5-и Конститутсия бо мазмуни зайл илова карда шавад: «Шаҳрвандон ба ҷимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ барои таъмини манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии худ ҳуқуқ доранд, аз ҷумла ҳуқуқи муттаҳид шудан ба иттифоқҳои касаба, бастании созишнома ва шартномаҳои коллективӣ ва ҳуқуқ ба баҳсҳои меҳнати инфиродӣ ва коллективиро бо истифода аз усулҳои муқаррарнамудаи қонун барои ҳалли онҳоро доранд».

2. Пешниҳод менамоем, ки ба қисми 3 моддаи 7, қисми 2 моддаи 23, қисми 3 моддаи 31, қисми 1 моддаи 54, қисми 1 моддаи 55, қисми 1 моддаи 56, қисми 1 моддаи 225, сарҳати 5 қисми 1 моддаи 291, қисми 3 моддаи 342-и Кодекси

меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуда, баъди калимаи “суд” ибори “ва мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи меҳнат” ворид карда шавад. Ҳамчунин, ба қисми 2, моддаи 15-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ибори “санади судӣ,” ибори “санади мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи меҳнат” низ ворид карда шавад.

3. Дар татбиқи меъёрҳои танзимкунандаи соҳаи меҳнат, ба ақидаи мо, як қатор носозгориҳо мавҷуданд, ки шарҳи дурустро тақозо мекунанд. Мисол, мутобиқи талаботи банди 2-и қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 апрели соли 2018, № 197 “Дар бораи Номгӯи соҳаҳо, истеҳсолот, қор, касб ва вазифаҳо (мансабҳо), шароити пешниҳод ва давомнокии рухсатӣ барои собиқаи қории давомнок” ба қормандоне, ки дар як соҳа ё дар як ташкилот муддати дароз қор карда, қор собиқаи қории давомнок мебошанд, аз қониби қорфармо дар мувофиқа бо намояндағони қормандон то 10 рӯзи тақвимӣ рухсатии иловагӣ дода мешавад. Талаботи қарори мазқур дар хусуси собиқаи қории давомнок дар як соҳа ё як ташкилоти айни ҳол фаъолияткунанда ё пештар фаъолиятқарда норавшан буда, нофаҳмиҳоро ба вучуд меорад.

Мушкилоти дарболоовардашуда равшан нишон медиҳад, ки қор амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат танзими ҳуқуқӣ аҳаммияти аввалиндарача қорад. Аз сабаби норавшании муқаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқии пешниҳодшуда ҳолатҳое ба миён омада метавонанд, ки боиси вайрон шудани ин ҳуқуқ мегарданд. Аз ин лиҳоз, мо қунин мешуморем, ки бо мақсади дастгирии иқтимоии синфи қорманд ба қарори мазқур ё ба моддаи 1-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуда, мафҳуми собиқаи қории давомнок дар шакли «Собиқаи қории давомнок- фосолаи бетанаффуси вақтест, ки қорманд тибқи шартномаи меҳнатӣ дар як соҳа ё як ташкилот қор қардааст» ифодаи ҳудро ёбад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки ҳулосаҳои дар рафти таҳқиқот бадастомада маводи концептуалиеро, ки танзим ва татбиқи ҳуқуқи меҳнатро

хамроҳӣ мекунанд, рушд ва мукамал мегардонанд, ҷанбаҳои муҳими танзими қонунгузори ин ҳуқуқро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равшан карда, онро аз нав дида мебароянд. Таҳқиқоти диссертатсионӣ, дар маҷмӯъ ба ташаккули консепсияи дарки мазмуни илмии категорияи «ҳуқуқ ба меҳнат» мусоидат намуда, заминаи мавҷудбударо барои рушди қонунгузорӣ ва таҳқиқоти илмии минбаъда пурра менамояд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки хулосаҳои дар рафти таҳқиқот бадастомада ва пешниҳодҳои амалие, ки дар асоси онҳо оид ба татбиқи фаъолияти қонунгузорӣ таҳия шудаанд, ба тасдиқи равиши аз ҷиҳати илмӣ асоснок ҳангоми таҳияи заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқии танзимкунандаи ҳуқуқ ба меҳнат дар Тоҷикистон мусоидат хоҳанд кард.

Маводҳои диссертатсияро ҳангоми таълими фанни ҳуқуқи конституционӣ, ҳуқуқи меҳнат, курсҳои махсус ва семинарҳо истифода бурдан мумкин аст.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо таҳқиқи объективӣ, ҳамаҷонибаи назариявӣ ва амалии танзими ҳуқуқӣ ва татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ мешавад. Эътимоднокӣ, инчунин, дар натиҷаи таҳлили муфассали категорияҳои ҳуқуқӣ ва хулосаҳои илмии аз рӯи онҳо қабулшуда зоҳир мегардад. Дурустии хулосаҳои бадастомадаро пешниҳоду тавсияҳои назариявӣ ва амалии дисертант, ки дар раванди таҳлили муқоисавии қонунгузори милли ва меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, омӯзиши равандҳои муосир, дурнамо, роҳу усулҳои навсозии масъалаҳои баррасишуда ташаккул ёфтаанд, тасдиқ мекунанд.

Мутобиқати рисола ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯъ ва мундариҷаи таҳқиқот ба шаҳодатномаи ихтисоси 12.00.02 – Ҳуқуқи конституционӣ; муҳофизати судии конституционӣ; танзими ҳуқуқии ҳокимияти маҳаллӣ, ки аз тарафи Комиссияи Олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст, мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии довталаб барои гирифтани унвони илмӣ дар таҳқиқот бо якчанд омилҳо муайян карда мешавад: аввалан, натиҷаҳои илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ, аз ҷумла хулосаҳои назариявӣ, муқаррароти асосии Ҳимояшаванда ва тавсияҳои амалӣ аз ҷониби муаллиф мустақилона ба даст оварда шудаанд; дуюм, саҳми шахсии муаллиф дар навгониҳои илмие, ки ҷиҳати ҳалли масъалаҳои мубрами марбут ба мафҳумҳо ва мазмуни махсуси ҳуқуқ ба меҳнат ва роҳҳои татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод шудаанд, ифода меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Рисолаи илмӣ дар кафедраи ҳуқуқи конституционӣ ва маъмурии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон таҳия шуда, борҳо дар ҷаласаҳои кафедра мавриди баррасӣ қарор гирифта, ба Ҳимоя тавсия шудааст.

Ҷанбаҳои гуногуни таҳқиқоти диссертатсионӣ дар шакли мақола ва маъруза дар конференсияҳо ва семинарҳои илмию амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ пешниҳод карда шуданд:

а) байналмилалӣ

- Конфронси байналмилалии илмӣ-амалии «XII хониши Ломоносов» бахшида ба рӯзи или тоҷик ва 30 - солагии барқарорсозии муносибатҳои дипломатӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия. Дар мавзӯӣ “Робитаи ҳуқуқ ба меҳнат ва озодии фаъолияти соҳибкорӣ” Душанбе 2022 с.;

- Конфронси байналмилалии илмӣ-амалӣ «Тоҷикон дар оинаи таърих» бахшида ба 115 -солагии академик Б. Гафуров дар мавзӯи «Худмуҳофизатӣ ҳамчун шакли Ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат» – Душанбе, 2023.

б) ҷумҳуриявӣ

-Конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-амалии “Конститутсия ва низоми ҳуқуқии муосири Тоҷикистон: алоқамандии илм, ҳуқуқэҷоднамоӣ ва амалия”. Дар мавзӯӣ “Мафҳум ва мазмуни ҳуқуқ ба меҳнат тибқи Конститутсия ва қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” Душанбе, 2020 с.;

- Конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-амалии “30 - солагии Иқлолият: марҳилаҳои роҳи тайкарда, воқеият ва пешомадҳо”. Дар мавзӯӣ “Танзими конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат” Душанбе, 2021 с.;

- Конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-амалии “Конститутсия ҳамчун омили устувории давлат”. Дар мавзӯӣ “Ташаккули танзимнамоии конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” Душанбе, 2022 с.;

Интишори натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти пешниҳодшуда дар асарҳои нашршудаи муаллиф, аз ҷумла дар 14 мақолаи илмӣ, ки 8-тои онҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 6 мақола дар нашрияҳои дигар ба таъб расидаанд, инъикос ёфтаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми рисола ба ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот мувофиқат мекунад. Рисола аз номгӯи ихтисорот, муқаддима, ду боб, ҳафт сарҳат (зербоб), хулоса, тавсияҳо ва рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда иборат аст. Ҳаҷми умумии рисола 191 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНИИ ҲУҚУҚ БА МЕҲНАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

1.1. Мафҳум ва моҳияти конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат

Тибқи моддаи 1-и (қ.3) Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 6 ноябри соли 1994 қабул шудааст, таъкид мешавад, ки «Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ мебошад ва барои ҳар як шахс имкониятҳои зиндагии шоиста ва рушди озодро фароҳам месозад» [1]. Дар асоси моддаи ишорашуда, Тоҷикистон ҳамчун давлати иҷтимоӣ муаррифӣ гардида, сиёсати он ба фароҳам овардани шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаи шахс нигаронида шудааст. Вобаста ба ин Г.Д. Солехзода қайд менамояд, ки «дар асоси ин меъёри конститутсионӣ давлат барои таъмини адолати иҷтимоӣ ва баробарии шаҳрвандон уҳдадорӣ ба зимма мегирад» [236, с. 5]. Ҳамин тариқ, ҳангоми мавҷудияти давлати иҷтимоӣ, дар он манфиат ва ҳуқуқҳои шахс дар мадди аввал гузошта шуда, онҳо ҳамчун унсурҳои марказӣ баромад менамоянд. Ба вуҷуд овардани таъмин намудани шароит барои инкишофи озодонаи шахс ва шоиста зиндагӣ намудани он, инчунин, кафолати таъмини амнияти иҷтимоии шаҳрвандон аз зумраи вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат маҳсуб меёбад. Давлати иҷтимоӣ бояд ҳамчун субъекти ҳифзи иҷтимоӣ манфиатҳои шаҳрвандони дар қаламрави он сукунатдоштаро новобаста аз мансубияти наҷодӣ, миллӣ, динӣ ва ғояҳои идеологӣ мавриди ҳифз қарор диҳад [116, с. 9].

Бояд қайд намуд, ки амалишавии сиёсати иҷтимоии давлат бо татбиқи ҳуқуқҳои конститутсионии инсон, ки дар асоси моддаи 5 Конститутсия арзиши олӣ эътироф шудаанд, алоқамандии ноғусастанӣ дорад.

Дар низоми ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии инсон ҳуқуқ ба меҳнат мавқеи махсусро соҳиб буда, ба ҳар шахс ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти меҳнатиро, ки худӣ ӯ онро озодона интихоб менамояд ва ё ба он розигӣ медиҳад, фароҳам меорад. Ҳуқуқи ишорашуда эҳтиёҷоти доимии инсонро ифода намуда, барои ба вуҷуд овардани заминаҳои нахустини моддӣ

чиҳати мавҷудияти инсон, ҳамзамон, таъмини рушди ҳамаҷонибаи шахс мусоидат менамояд.

Бояд қайд намуд, ки меҳнат раванди мураккаб ва гуногунҷанбаи инсон бо табиат аст. Меҳнат сарчашмаи асосии муваффақияти иҷтимоӣ дар ҷомеа ба ҳисоб меравад. Бо ин назардошт, нақш ва аҳаммияти меҳнат дар ҳаёти инсон бебаҳс мебошад. Дар ҳамин замина Д.С. Тишков қайд менамояд, ки «аҳаммияти фаъолияти меҳнатӣ дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаи он арзишҳои моддӣ ва маънавию таъмин намуда, барои қонун кардани талаботи аъзои ҷомеа мусоидат менамояд. Арзи ҳастӣ намудан ва ташаккул ёфтани соҳаи иқтисодӣ ба истехсоли сарватҳои моддӣ вобаста буда, расидан ба ин ҳадаф фаъолияти мақсадноки одамонро тақозо менамояд» [181, с. 49-53].

Бо назардошти гуфтаҳои болозикр, метавон иброз намуд, ки ҳуқуқ ба меҳнат ифодакунандаи моҳияти иҷтимоӣ ва иқтисодии мафҳуми ишорашуда мебошад. Аз ин рӯ, қомилан аён аст, ки фаъолияти меҳнатӣ барои рушди ҷомеа нигаронида шуда, аз давлат тақозо менамояд, то ба самти мазкур тавачҷуҳи бештарро равона созад, зеро давлат ухдадорӣ идоракунии тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро бар дӯш гирифтааст. Бо ин мақсад, қариб дар тамоми давлатҳои дунё ба танзими муносибатҳои меҳнатӣ диққати махсус зоҳир карда шуда, тавассути меъёрҳои конституционӣ мавриди танзим қарор гирифтааст.

Ҳуқуқ ба меҳнат дар кишвари мо бори аввал ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ конституционӣ дар Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон, ки соли 1937 қабул шуда буд, эътироф гардид. Ин санад бар пояи Конститутсияи ИҶШС аз соли 1936 таҳия ва тасдиқ шудааст. Дар Конститутсияи мазкур ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун ҳуқуқи қанолатноки музднок вобаста ба миқдор ва сифат пешбинӣ гардида, бо меҳнат таъмин намудани шахрвандон ва пардохти музди муносибро ухдадорӣ ҷамъият маънидод менамояд. Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон соли 1978 дар асоси муқаррароти Конститутсияи соли 1977 ИҶШС ҳуқуқи баррасишавандаро дар шакли васеъ ва воқеӣ танзим намуда, пешбинӣ кард, ки ҳуқуқ ба меҳнат на танҳо ҳуқуқи шахрванд ба гирифтани

кори кафолатнок, балки ҳуқуқи интихоби касб, навъи машғулият ва меҳнат мувофиқи ихтисос, қобилият, тайёрии касбӣ, таҳсили ба эҳтиёҷоти иҷтимоӣ асосёфтаре фарогир аст. Баъдан Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ моҳияти ҳуқуқ ба меҳнатро дар ҳамин шакл танзим намуд. Инчунин, кафолатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳуқуқ ба меҳнат дар дигар ҳолатҳо мавриди танзим қарор гирифта буданд. Вазифаи конституцсионии шаҳрвандони қобили меҳнат ба меҳнат ва ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун аксиома эътироф карда шуд.

Ҳуқуқ ба меҳнат танзими ҳуқуқии худро дар Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994 пайдо намудааст. Конституцсия ҳамчун қонуни асосии давлат меъёрҳои мушаххасеро пешбинӣ менамояд, ки ба амалигардонии фаъолияти меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудааст.

Дар ҳамин замина бояд ёдовар шуд, ки танзими конституцсионии ҳуқуқ ба меҳнат бар хилофи аксарияти ҳуқуқҳои инсон дар давлатҳои дунё яқин танзим нагардидааст. Ҳолати мазкур бо он вобаста мебошад, ки дар давлатҳои сайёра барои муайян намудани мазмуни ҳуқуқ ба меҳнат муносибатҳои гуногун ҷой доранд ва ҳамон тавре ишора кардем, он ба асосҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат вобастагӣ дорад.

Масъалаи ишорашударо К.М. Худoley мавриди омӯзиш қарор дода, чор намуди танзими конституцсионии ҳуқуқ ба меҳнатро ҷудо намудааст. Ба гурӯҳи якум давлатҳои шомиланд, ки дар конституцсияшон ҳуқуқ ба меҳнат танзим нагардида (ИМА, Япония) [66, с. 156], он моҳияти худро дар ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти иқтисодӣ пайдо кардааст. Гурӯҳи дуюм дар сатҳи конституцсионӣ озодии меҳнатро танзим намудаанд. Бо чунин мазмун дарк намудани ҳуқуқ ба меҳнат барои бештари давлатҳои Аврупо ва баъзе аз давлатҳои Амрикои Лотинӣ (Руминия, Хорватия, Венгрия, Албания, Мексика ва ғ.) хос мебошад [66, с. 160], [64, с. 56]. Гурӯҳи сеюм ҳуқуқ ба меҳнатро ҳамчун ҳуқуқи нисбӣ ба давлат алоқаманд медонанд. Он ҳамчун ҳуқуқи ба даст овардани кори кафолатдодашуда фаҳмида мешавад. Имрӯз дар «шакли

соф» бо чунин мазмун маънидод намудани ҳуқуқ ба меҳнат, ҳатто дар давлатҳои сотсиалистӣ ба назар намерасад, зеро дар ин давлатҳо ҳуқуқи ишорашуда дар як вақт ба сифати уҳдадорӣ низ муаррифӣ карда шудааст (ҚХДК) [66, с. 158]. Гурӯҳи чорум ҳуқуқ ба меҳнатро ҳамчун принципи муайяни сохти конституционии давлат, ки дорои хусусиятҳои мураккаб аст, муаррифӣ менамоянд, зеро ҳуқуқ ба меҳнат дар як маврид уҳдадории шахрванд ба меҳнат карданро ифода менамояд. Дар баробари ин, ҳуди ҳуқуқ ба меҳнат ба сифати принципи сохти конституционӣ маънидод карда шудааст [193, с. 179].

Дар навбати худ, А.А. Алпатов масъалаҳои танзими конституционии ҳуқуқ ба меҳнатро ба панҷ гурӯҳи ҷудо менамояд.

Ба гурӯҳи якум ҳамон конституцияҳои шомиланд, ки дар онҳо ҳуқуқ ба меҳнат моҳияти худро пайдо кардааст ё нияти фароҳам овардани шароит барои татбиқи пурраи он пешбинӣ гардидааст (масалан, Венгрия, Юнон) [63, с. 121].

Дар гурӯҳи дуюми конституцияҳо, пеш аз ҳама, озодии меҳнат танзим шуда, ҳуқуқ ба меҳнат ё зикр намудааст ё дар ҷойи дуюм қарор дорад (масалан, Олмон) [63, с. 305].

Ба гурӯҳи сеюм, конституцияҳои давлатҳои шомиланд, ки ҳуқуқ ба меҳнат бевосита пешбинӣ нашуда, вале шароити қонунии машғул шудан ба фаъолияти меҳнатӣ кафолат дода шудааст (масалан, Босния ва Герцеговина) [63, с. 436].

Ба гурӯҳи чорум, конституцияҳои шомиланд, ки уҳдадории давлатро барои аз байн бурдани бекорӣ ё таъмини шуғли пурра пешбинӣ менамоянд, яъне кафолатҳои ҳуқуқ ба меҳнат (масалан, Испания, Португалия) [63, с. 59].

Ба гурӯҳи панҷум конституцияҳои дохил мешаванд, ки на танҳо ҳуқуқ ба меҳнат, балки уҳдадории меҳнатиро низ пешбинӣ мекунанд (масалан, конституцияҳои Сан-Марино ва Фаронса). [63, с. 431].

Бо назардошти гуфтаҳои боло чунин хулоса намудан мумкин аст, ки

танзими конституционии ҳуқуқ ба меҳнат бояд ба ду намуд ҷудо карда шавад, яъне бавосита ва бевосита. Гурӯҳи якум маънои онро дорад, ки танзими мустақили ҳуқуқ ба меҳнат дар конституция ҳамчун ҳуқуқи субъективии мустақил ҷой надорад (ИМА, Япония). Ин ҳуқуқ моҳияти худро дар таркиби дигар ҳуқуқҳо (масалан, ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти иқтисодӣ) пайдо менамояд.

Гурӯҳи дуюм маънои онро ифода менамояд, ки ҳуқуқ ба меҳнат ва унсурҳои марказии он бевосита дар конституцияи давлат дарҷ ёфтаанд. Дар баробари ин, танзими мазкур метавонад чор равиш дошта бошад – танзимнамоии мусбат (ҳуқуқ ба меҳнат), танзимнамоии манфӣ (озодии меҳнат), ҳамчун самти арзишӣ (ба ҳайси принсипи асосӣ сохтори конституционӣ) ва ҳамчун уҳдадорӣ конституционӣ. Дар чунин шакл ҷой доштани навъҳои гуногуни танзими конституционии ҳуқуқ ба меҳнат сабабу шароити худро дорад, ба мисли таърихӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, идеологӣ ва ғ. Масалан, аз диди таърихӣ яке аз падидаҳои, ки инсоният дар масири ҳастии худ бо он мубориза бурдааст, ғуломӣ ва ё кори маҷбурӣ ба ҳисоб меравад. Баъдан ҳангоми гузаштан аз сохти феодалӣ ба сохти капиталистӣ масъалаи додани музди муносиб барои меҳнати мувофиқ, фароҳам овардани шароити қобили меҳнат ва ғ. ба миён омаданд, ки бо интиҳоби форматсияи иқтисодӣ аз тарафи давлат алоқаманд мебошанд. Масъалаҳои ишорашуда баъдан боиси ташаккули мазмуни асосии ҳуқуқ ба меҳнат гардида, дар сатҳи конституционӣ ва байналмилалӣ-ҳуқуқӣ танзим шуданд, ки мо болотар оиди он сухан рондем.

Ҷой доштани шаклҳои мухталифи танзими конституционии ҳуқуқ ба меҳнат боис бар он гардиданд, ки дар муҳити илмӣ як қатор масъалаҳои баҳсбарангез ба вучуд оянд ва асоси онҳоро муайян намудани меҳнат дар шакли ҳуқуқ ё озодии субъективӣ ташкил медиҳад.

Чи тавре маълум аст, мафҳумҳои «ҳуқуқи инсон» ва «озодии инсон» мазмуни гуногун доранд. А.М. Диноршоҳ доир ба ин масъала қайд менамояд,

ки «хуқуқи инсон соҳаи мушаххаси фаъолияти инсон аст, ки аз ҷониби давлат муайян ва кафолат дода мешавад. Озодии инсон маҷмӯи муносибатҳои ҳуқуқиест, ки давлат муқаррар кардааст ва шахс дар доираи онҳо рафтори худро мустақилона ташаккул медиҳад, дар ҳоле ки давлат ба мазмуни ин муносибатҳои ҳуқуқӣ даҳолат намекунад.» [41, с. 60].

Ҳамин тариқ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки мафҳуми «хуқуқи инсон» хусусияти мусбатро дорост, яъне мазмун ва миқёси татбиқи он бевосита ба иродаи давлат вобаста мебошад. Дар навбати худ, мафҳуми «озодии инсон» хусусияти манфӣ дорад, яъне давлат доираи рафтори иҷозатдодашударо муайян менамояд, аммо ба мазмуни ҳуқуқи мушаххас даҳолат карда наметавонад.

Масъалаи шакли танзими конституционии муносибатҳои меҳнатӣ дар давлатҳои пасошуравӣ аз лаҳзаи пошхӯрии ИҶШС ва таъсиси ИДМ ба миён омад. Т.Д. Гулаева ва Т.А. Смирнова қайд менамоянд, ки «дар зери таъсири таърихии омилҳои гуногун муносибат ба меҳнат дар кишварҳои мо тағйир ёфт. Дар ибтидо меҳнат вазифаи истисноии ҳар як аъзои ҷамъияти сотсиалистӣ маҳсуб меёфт, баъдан дар сатҳи конституционӣ ҳуқуқи ҳар кас ба меҳнат муайян карда шуд, ҳарчанд вазифаи меҳнат истисно набуд ва танҳо дар охири асри XX ба ин ҳуқуқ тобиши озодии меҳнатро раво донистанд» [182, с. 24-26], [188, с. 5-15].

Дар робита ба ин К.М. Худoley ишора менамояд, ки «айни замон ҳуқуқи шаҳрванд ба меҳнат танҳо дар конститутсияҳои Беларусия, Тоҷикистон, Туркманистон, Молдова ва Ёзбекистон муқаррар гардидааст. Дар бештари конститутсияҳои давлатҳои ИДМ ва ҷумҳуриҳои назди Балтика ба ҷойи ҳуқуқ ба меҳнат озодии меҳнат пешбинӣ карда мешавад. Аммо ҳатто кишварҳое, ки дар сатҳи конституционӣ ҳуқуқ ба меҳнатро ҷой додаанд, маънои ин ҳуқуқро, ки он дар замони шуравӣ доро буд, ифода намекунад. Ёдовар бояд шуд, ки дар замони шуравӣ бо кор таъмин намудани ҳар як шаҳрвандро давлат кафолат меод» [186, с. 171-178].

Дар фазои илмии кишварҳои пасошуравӣ нуқтаҳои дигар низ пешниҳод шудаанд, ки онҳоро ба чор гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст. Мувофиқи мавқеи якум, «ҳуқуқ ба меҳнат» унсури таркибии «озодии меҳнат» мебошад [140, с. 86-96]. Муаллифоне, ки ҷонибдори ин мавқеъ ҳастанд, ба ду далели асосӣ таъя менамоянд. Аввалан, қонунгузор ибтидо озодии меҳнатро муайян намуда, сипас ҳуқуқҳои асосии шаҳрвандонро, аз ҷумла ҳуқуқи интихоби озодонаи шуғл ва ҳуқуқ ба шароити кории беҳатар, пешбинӣ мекунад. Сониян, ҳуқуқ ба меҳнат муносибати инсонро ба қор таҷассум намуда, дар ҳоле ки озодии меҳнат муносибатро нисбат ба интихоби ҳар гуна шуғл дарбар мегирад. Ҳамин тавр, метавон натиҷагирӣ кард, ки мафҳуми «озодии меҳнат» назар ба «ҳуқуқ ба меҳнат» васеътар аст. Ин нуқтаи назар аз ҷониби муҳаққиқи ватанӣ А.М. Диноршоҳ дастгирӣ карда мешавад [208, с. 209].

Гурӯҳи дуюми муаллифон назари баръаксро манзур менамоянд. Ба ақидаи онҳо, «озодии меҳнат» як қисми таркибии «ҳуқуқ ба меҳнат» мебошад. Онҳо андешаи худро бо он асоснок мекунанд, ки «ҳуқуқ ба меҳнат» бар хилофи «озодии меҳнат» маънои онро дорад, ки давлат барои таъмини он уҳдадор мебошад, яъне ин меъёр на танҳо ҳуқуқи интихоби амал кардан, балки инчунин таъмин намудани онро аз ҷониби давлат дар бар мегирад. Маҳз ҳамин нуқта мафҳуми «ҳуқуқ ба меҳнат»-ро васеъ менамояд.

Дар адабиёти илмӣ андешаҳои низ ҷой доранд, ки мувофиқи онҳо «ҳуқуқ ба меҳнат» ва «озодии меҳнат» ду мафҳуми алоҳида ва аз ҳам ҷудо мебошанд, аммо онҳо дар робитаи мутақобила қарор доранд [152, с. 40-44].

Нуқтаи назари ниҳоие, ки дар адабиёт ба мушоҳида мерасад, ин айният доштани мафҳумҳои «ҳуқуқ ба меҳнат» ва «озодии меҳнат» аст. Аз нигоҳи В.В. Федин, мафҳуми «ҳуқуқ ба меҳнат»-ро бо мафҳуми «озодии меҳнат» қиёс кардан мумкин аст. Дар баробари ин, озодии меҳнат ҳамчун принципи асосӣ ҳангоми ба вучуд омадани муносибатҳо дар рафти фаъолияти меҳнатӣ баҳогузори карда мешавад. Ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ ва унсури мақоми ҳуқуқии шахс ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки масъалаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ ҳамчун «ҳуқуқ» ё «озодӣ» аз нақш ва дараҷаи иштироки давлат дар ин раванд сарчашма мегирад. Ҳамон тавре болотар ишора кардем, мафҳуми «ҳуқуқ» хусусияти маҳсулӣ, яъне ҷанбаи позитивӣ дорад, дар ҳоле ки мафҳуми «озодӣ» хусусияти табииро дорост, яъне аз ҳолати табиати инсон бармеояд. Бо ин назардошт, феҳристи ҳуқуқҳои инсон фарогирандаи маҷмуи ҳуқуқу озодиҳои инсон мебошад. Дар заминаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ баъзе аз муҳаққиқон онро ҳамчун ҳуқуқи фитрӣ муаррифӣ намудаанд [169, с. 26-29], [205, с. 12], дар ҳоле ки ба андешаи бархе дигар ҳуқуқу озодиҳое, ки дар сатҳи қонунгузорӣ муайян ва танзим шудаанд, хусусияти позитивиро доро мебошанд [196, с. 10].

Дар ҳамин замина муносибатҳои меҳнатӣ, ба андешаи мо, аз доираи умумии ҳуқуқҳои инсон бармеояд, зеро мазмуни онро ваколатҳое фарогиранд, ки ҳам ба «ҳуқуқи инсон» ва ҳам ба «озодии инсон» марбут мебошанд. Дар ин ҷо ба андешаи О.И. Сибулевский метавон розӣ шуд, ки «ҳуқуқи инсон на танҳо ҷанбаи ҳуқуқӣ, балки ахлоқӣ низ дорад. Ҷанбаи ахлоқӣ асоси ҳуқуқи инсон буда, фарогирандаи ҳолати руҳӣ ва идеологӣ мебошад. Ҷанбаи ҳуқуқӣ бошад, хислатҳои хоси инсонро ифода менамояд» [239, с. 12]. Чунин андешаро муҳаққиқи ватанӣ А.М. Диноршоҳ низ дастгирӣ намуда, қайд менамояд, ки «дар марҳилаи кунунӣ концепсияи нави ҳуқуқи инсон ташаккул ёфта истодааст, ки онро метавон шартан ҳамчун концепсияи инсондӯстии ҳуқуқи инсон маънидод намуд. Концепсияи мазкур дар заминаи концепсияи ҳуқуқҳои табиӣ ва позитивӣ бунёд гардидааст. Ҳуқуқҳои табиӣ инсон то асри XX моҳияти байналмилалӣ касб намуда, дар сатҳи санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалии марбут ба ҳуқуқи инсон инъикос ёфтаанд, яъне хусусияти универсалӣ ва мусбатро касб намуда, баъдан дар сатҳи миллӣ, аниқтараш дар конститутсияҳои давлатҳо, бо баинобатгирии махсусиятҳои ҳар яке аз он, мустаҳкам карда шудаанд» [208, с. 209].

Дар доираи ҳуқуқ ба меҳнат, ки мо мавриди баррасӣ қарор додем, моҳияти табиӣи муносибати мазкур бо он алоқаманд аст, ки шахс метавонад кор кунад ё накунад, дар баробари ин, дигар муносибатҳои меҳнатӣ хусусияти позитивӣ пайдо намуда, аз мавҷудияти давлат дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ вобаста мебошад. Далели мазкур бо он асоснок мегардад, ки ҳуқуқ ба меҳнат шомили ҳуқуқҳои барномавии инсон буда, амалӣ гардидани он комилан аз давлат вобаста мебошад. Н. Шонасридинов ва Ғ.М. Бобокалонов қайд менамоянд, ки «ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқи истисноии инсон буда, танҳо ба ӯ тааллуқ дорад ва давлат бояд барои амалӣ гардидани он тамоми шароити заруриро муҳайё намояд» [119, с. 28].

Бо назардошти гуфтаҳои боло, метавон ибраз намуд, ки муносибатҳои ҳуқуқии мазкур хусусияти комплексӣ доранд, яъне ҳуқуқ ба меҳнат новобаста ба моҳияти табиӣ-ҳуқуқӣ доштаниш, инчунин, унсурҳои ҳуқуқи позитивиро дар худ мустаҳкам намудааст. Аз нигоҳи мо, «ҳуқуқ ба меҳнат» ва «озодии меҳнат» ифодакунандаи як мафҳум буда, ба танзими ҳуқуқӣ-конститутсионӣ муносибатҳои меҳнатӣ нигаронида шудаанд.

Масъалаи дигаре, ки ба он бояд тавачҷуҳ зоҳир намуд, муайян кардани мазмуни мафҳуми «ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун ҳуқуқи субъективии шахс мебошад. Ин ҳуқуқ дар моддаи 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст [1].

Ҳамин тариқ, ҳуқуқ ба меҳнат яке аз унсурҳои асосии низоми иерархияи арзишҳои конститутсионӣ мебошад. Мустаҳкам намудани ҳуқуқи ҳар як шахс ба меҳнат унсурӣ зарурӣ ва аз ҷониби давлат кафолат додани мақоми ҳуқуқии шахс мебошад, ки онро қонуни асосии давлат муайян кардааст. Меъёрҳои конститутсионӣ дар самти ҳуқуқи ҳар як шахс ба меҳнат хусусияти ташкилӣ доранд. Онҳо мундариҷаеро, ки барои стандартҳои соҳавӣ ҳатмӣ мебошанд, муқаррар намуда, дар таҳкими меъёри ин ҳуқуқ дар қонунгузори соҳавӣ саҳм мегузоранд.

Барои таъмини ҳуқуқ ба меҳнат, бояд як қатор масъалаҳо ҳаллу ҷасл карда шаванд. Аввалан, бояд шароити зарурӣ барои амалисозии қобилияти инсон дар фаъолияти меҳнатӣ фароҳам оварда шавад. Дуюм, муҳим аст, ки шароит барои ҳавасмандсозии шахсони меҳнаткаш муҳайё гардад. Сеюм, зарур аст, ки ба натиҷаи кори ҳар шахс баҳогузори одилона сурат гирад. Дар навбати худ, кафолати бо кор таъмин гардидан ва гирифтани музди меҳнати сазовор аз зумраи вазифаҳои асосии давлат маҳсуб меёбад, зеро дар асоси моддаи 5 Конституцияи давлат ҳуқуқу озодиҳои инсонро эътироф намуда, татбиқ гардидани онҳоро аз рӯи мазмун ва самти фаъолият кафолат медиҳад. Давлат бояд ҷойҳои корӣ ташкил намуда, корхоро пешниҳод намояд, ки мардум интихоб ва озодона қабул намоянд. Эътирофи ҳамаҷонибаи ҳуқуқ ба меҳнат бо татбиқи сиёсати иқтисодию иҷтимоӣ алоқаманд буда, мақсад аз он мусоидат намудан ба шуғли пурмаҳсул ва озодона интихобшуда мебошад. Ин нуктаро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 таъкид намуданд: «Сифати таҳсилот ва касбомӯзӣ дар муассисаҳои таълимӣ беҳтар карда, ихтисосу хунарҳое, ки барои бозори меҳнат заруранд, таъсис дода, ҷиҳати бо шуғл таъмин намудани сокинони мамлакат, баҳусус, ҷавонон ва занону бонувон тадбирҳои қатъӣ андешида шаванд» [249].

Ҳуқуқи ҳар кас ба меҳнат аз нигоҳи субъективӣ ба категорияи ҳуқуқҳои тааллуқ дорад, ки он ҳамчун намуд ва андозаи рафтори эҳтимолии иштирокчии муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқӣ, ки бо қувваи давлатӣ таъмин карда мешавад, алоқаманд аст [70, с. 182]. Н.Г. Александров ҳуқуқи субъективиро ҳамчун як маҷмӯи се имконият шарҳ медиҳад: имконияти амал кардан аз ҷониби соҳиби ҳуқуқ; имконияти талаб кардани рафтори муайян аз шахси уҳдадор; ва имконияти истифода аз қувваи маҷбуркунии давлатӣ дар ҳолате ки шахси уҳдадор талаботро иҷро намекунад [25, с. 108-109].

Бо дарназардошти муҳтавои ҳуқуқи конститутсионии шахс ба меҳнат, метавон гуфт, ки шакли амалисозии ин ҳуқуқ доираи имкониятҳои субъектро муайян мекунад. Тавре маълум аст, амалишавии ҳуқуқи субъективӣ бевосита ба имконият ва хоҳиши субъект вобаста мебошад. Ҳуқуқ ба маънои субъективӣ меъёрҳои мушаххаси ҳуқуқҳои объективиро нисбат ба шароит ва вазъияти муайян таъмин менамояд. Мақсади асосии ҳуқуқи субъективӣ таъмин намудани қобилияти шахс чиҳати қонеъ гардонидани талаботҳои ӯ, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинӣ шудаанд, инчунин, ҳимоя кардани онҳо тавассути фаъолияти механизмҳои давлатӣ мебошад. Бо муқаррар намудани ҳуқуқҳои субъективӣ давлат муайян менамояд, ки субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ кадом эҳтиёҷоти муҳимми иҷтимоиро, ки аз тарафи ӯ дастгирӣ мегарданд, метавонанд татбиқ намоянд. Бар хилофи ҳадаф татбиқ намудани ҳуқуқи субъективӣ боиси вайрон гардидани таносуб дар муносибатҳои ҷамъиятӣ гардида, ҳамчун ҳуқуқвайронкунӣ баҳогузорӣ карда мешавад. Қонеъ гардонидани талаботи шахсии субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ, ки ба ӯ ҳуқуқи субъективӣ дода шудааст, бо роҳи пешбинӣ намудани уҳдадорӣҳои дахлдор амалӣ карда мешавад. Ҳамин тариқ, метавон ба хулосае омад, ки ҳуқуқи субъективии як субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, тавассути вогузоштани уҳдадорӣ ба зиммаи ӯ чиҳати иҷрои амалҳои муайян ё худдорӣ аз иҷрои онҳо, инчунин, ба ҷавобгарӣ кашидани ӯ ҳангоми дар шакли дахлдор иҷро накардани уҳдадорӣ муайян карда мешавад.

Бар асоси таҳлили Конститутсия ва қонунгузори соҳаи меҳнат, ҳуқуқ ба меҳнатро метавон ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ чунин шарҳ дод: он аз ҷониби давлат қафолат дода шуда, ба шахс имконият медиҳад, ки бар асоси иродаи озод ба шаклҳои гуногуни фаъолияти меҳнатӣ, ки дар доираи қонун пешбинӣ шудаанд ва ба низоми қафолатҳои давлатӣ дохиланд, дастрасӣ пайдо кунад.

Ҳуқуқ ба меҳнат бар принципи интихоби озоди меҳнат асос ёфтааст. Бо гузариш ба сиёсати нави давлатӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат, фаъолияти меҳнати шахс аз мафҳуми "вазифа" ба мафҳуми "ҳуқуқ" табдил ёфт. Ин

маънои онро дорад, ки шахрвандон ҳуқуқи озод доранд, ки қобилиятҳои худро барои фаъолияти пурсамар ва эҷодӣ истифода баранд. Ҳамзамон, ба истиснои ҳолатҳои муайян, меҳнати маҷбурӣ дар Тоҷикистон комилан манъ аст. Ғайр аз ин, дар сатҳи давлатӣ муқаррароте вуҷуд доранд, ки мувофиқи онҳо бекорӣ барои шахрвандон бо ягон ҷавобгарии маъмурӣ ё дигар намуди ҷавобгарӣ пайванд намегардад. Агар шахс қарор кунад, ки фаъолияти меҳнатиро оғоз намояд, давлат ба ӯ имконияти интихоби шакли дилхоҳи фаъолияти меҳнатиро фароҳам меорад.

Ҳуқуқ ба меҳнат, тавре ки дар моддаи 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шарҳ дода шудааст, ҳамчун пояи ибтидоии низоми ваколатҳои шахсӣ, ки бо фаъолияти меҳнатӣ алоқаманданд, баррасӣ мешавад. Иҷрои ҳуқуқ ба меҳнат дар шакли фаъолияти меҳнатӣ барои таъмини дигар ҳуқуқҳои корманд, аз ҷумла ҳуқуқ ба музди саривақт ва пурра, ҳуқуқ ба истироҳат, рухсатии меҳнатӣ ва бастании шартномаҳои коллективӣ, зарурӣ мебошад. Ин ваколатҳо дар натиҷаи муносибатҳои ҳуқуқӣ байни корманд ва корфармо ба вуҷуд меоянд ва шахрванд ҳуқуқи худро ба меҳнат тавассути фаъолияти меҳнатӣ амалӣ месозад.

Бо дарназардошти муҳтавои ҳуқуқи меҳнат, вобаста ба шакли татбиқи он, метавон ваколатҳои умумӣ ва махсусро фарқ кард. Ваколатҳои умумӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат, интихоби озодонаи фаъолият ва касб, инчунин ҳуқуқ ба ҳимоя аз бекорӣ, дар ҳамаи шаклҳои ҳуқуқии татбиқи ҳуқуқи конститутсионӣ ба меҳнат амалӣ мешаванд. Ваколатҳои махсус бошанд, ҳуқуқ ба меҳнат дар шароити ҷавобгӯ ба талаботи беҳатарӣ ва гигиенӣ, ҳуқуқ ба музди баробар бе таъйиз, иштироқи кормандон дар баҳсҳои меҳнатӣ, ҳуқуқ ба корпартоӣ ва истироҳатро дар бар мегиранд. Ин ваколатҳо асосан дар ҷаҳорҷӯби хизмати кироя ва фаъолияти ҷамъиятӣ татбиқ мешаванд.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқ дар соҳаи меҳнат, ки дар моддаи 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам шудааст, мазмуни ҳуқуқ ба меҳнатро дар

шаклҳои гуногун муайян менамояд ва татбиқи он ба шакли ҳуқуқии амалишавӣ вобаста аст.

В.А. Бережной, бо дарназардошти хусусиятҳои татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат, принципҳои конституциониро дар соҳаи меҳнат муайян мекунад, ки онҳо озодии меҳнат, озодии муттаҳидшавӣ ва манъи таъбизро дар бар мегиранд [199, с. 7].

Таҳлили мазмуни моддаҳои 10, 14 ва 17-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки принципҳои асосии вазъи конституционии инсон ва шаҳрвандро муайян кунем. Аз ҷумла: эътироф ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар асоси принципҳо ва меъёрҳои умумэътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ; амали бевоситаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд; ва баробарии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд. Ба андешаи муҳаққиқон, аз ҷумла Г.Н. Комкова ва Ю.А. Дмитриев, ин баробарӣ ба маънои баробарии ҳамаи шаҳрвандон дар назди қонун ва суд мебошад, сарфи назар аз ҷинс, миллат, забон, насаб, моликият, ҷойи истиқомат ва дигар омилҳо [156, с. 21], [11].

Мо бар он назарем, ки робитаи моддаҳои 10, 14 ва 17 бо моддаи 35-и Конститутсия имкон медиҳад принципҳои асосии конституционӣ дар соҳаи меҳнатро муайян намоем. Ба ин принципҳо дохил мешаванд: эътироф ва кафолати ҳуқуқҳои конституционӣ дар соҳаи меҳнат мутобик ба меъёрҳои умумэътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ; амали бевоситаи ҳуқуқҳои конституционӣ дар соҳаи меҳнат; ва баробарии ҳуқуқҳои конституционӣ дар ин соҳа. Илова бар ин, аз мазмуни моддаи 35 принципҳои ҳифзи меҳнат ва манъи меҳнати маҷбурӣ низ бармеоянд.

Ба гуфтаи А.М. Лушников, дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI тамоюли афзоиши ҳуқуқҳои меҳнатӣ мушоҳида мешавад, ки ба эътирофи арзиши шахсият ва манфиатҳои шахсӣ вобаста аст. Ин тамоюл ҳуқуқҳои ҷун гирифтани таҳсилоти касбӣ ва тақмили ихтисос, пешрафт дар кор, ҳавасмандкунии маънавӣ ва ҳифзи шаъну шарафи инсонро фаро мегирад [160,

с. 112]. Ин ҳуқуқҳо бар асоси моддаи 35 Конституция, инчунин моддаҳои 18 ва 41, ҳамчун ҳуқуқҳои конституционӣ шинохта мешаванд.

Ҳуқуқҳо ва ваколатҳоро вобаста ба хусусиятҳои татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард:

1. **Ҳуқуқ-ваколатҳо**, ки татбиқи онҳо аз иродаи шахс вобаста аст, масалан, ҳуқуқ ба интихоби касб, баҳсҳои меҳнатӣ ва корпартоӣ;

2. **Ҳуқуқ-даъвоҳо**, ки татбиқи онҳо бо иродаи субъектҳои дигар муайян мешавад, масалан, ҳуқуқ ба меҳнат дар шароити бехатар ва гигиенӣ, ҳуқуқ ба музди баробар ва ҳимоя аз бекорӣ.

Ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун як унсур марказии вазъи ҳуқуқии шахс дар Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Ин ҳуқуқ функцияи асосиро дар низоми имкониятҳои ҳуқуқии шахс иҷро мекунад, аз ҷумла ҳуқуқ ба музди саривақтӣ, шароити бехатар, истироҳат ва дигар ҳуқуқҳо. Бар хилофи давраи шӯравӣ, танзими ҳуқуқии меҳнат дар асоси ихтиёри озоди шахс ташаккул ёфта, бо кафолатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ ва ҳуқуқӣ пайваст мебошад.

1.2. Танзими ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат дар қонунгузори милли ва санадҳои байналмилалӣ

Танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқ ба меҳнат, ки тавассути як қатор санадҳои меъёрӣ ба амал меояд, барои иҷрои вазифаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат пешбинӣ шуда, се вазифаи муҳимро иҷро мекунад. Аввалан, он заминаи ҳуқуқие фароҳам меорад, ки ба ташаккули муносибатҳои меҳнатии истеҳсолӣ нигаронида шудааст ва ба таъмини натиҷаҳои яхела, саривақтӣ ва боэътимоди ин муносибатҳо мусоидат мекунад. Дуввум, он воситаи муҳими ташаккули демократия дар муҳити корӣ буда, шароити мусоидро барои ҳамкорӣ байни корфармоён, кормандон ва намояндагони онҳо фароҳам месозад. Сеюм, он ҳамчун воситаи ёдоварӣ ва кафолати принципҳо ва ҳуқуқҳои асосӣ дар ҷойи кор хидмат мекунад, ки тавассути қонунгузори милли пуштибонии васеи иҷтимоӣ ёфта, тартиби татбиқи ин принципҳо ва

хуқуқхоро муайян менамояд.

Мутобиқи моддаи 2-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузори меҳнати кишвар бар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шуда, аз Кодекси меҳнат, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҷумҳурӣ ва санадҳои байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон иборат мебошад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба танзими муносибатҳои меҳнатӣ, ки аз мазмуни ҳуқуқи конститусионии инсон ба меҳнат бармеоянд, ду мавқеи асосиро муайян кардан мумкин аст, ки онҳоро метавон шартан ба «махдуд» ва «васеъ» ҷудо намуд. Дар доираи дидгоҳи аввал, муҳаққиқон таъкид мекунанд, ки бояд байни қонунгузори меҳнат ва дигар санадҳои доройи меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатӣ, ки одатан хусусияти маҷмӯӣ доранд, тафовут гузошта шавад [180, с. 75]. Ба ин гуна санадҳо муаллифон муқаррароти қонунгузори граждани, маъмурӣ ва ҷиноятиро марбут мекунанд. Дар доираи мавқеи дуюм, қонунгузори меҳнат ин ҳама санадҳои меъёрии ҳуқуқие мебошанд, ки муносибатҳои меҳнатиро танзим намудаанд [177, с. 8]. Ба ин мавқеъҳо дар алоҳидагӣ истода намегузарем ва танҳо бояд қайд намоем, ки ин баҳсҳо аз доираи соҳаҳои мушаххаси ҳуқуқӣ баромада, муаллифон дар онҳо таҳқиқотҳои илмӣ худро анҷом додаанд. Тарафдорони мавқеи аввал одатан мутахассисони соҳаи ҳуқуқи меҳнат мебошанд, ки ба ҳамин васила мустақилияти қонунгузори меҳнат ва дар заминаи он мустақилияти ҳуқуқи меҳнатиро ҳамчун як соҳаи ҳуқуқ асоснок мекунанд. Тарафдорони мавқеи дуюм, чун қоида, мутахассисони соҳаҳои ба ҳам алоқаманди ҳуқуқ мебошанд, ки барои онҳо муносибатҳои меҳнатӣ ҳамчун объекти омӯзиш дар муносибатҳои граждани, ҷинояти ва маъмурӣ ба инобат гирифта мешаванд.

Барои расидан ба мақсадҳои таҳқиқоти худ мо дар зер танзими ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат доираи васеи санадҳои меъёриро дар назар дорем, ки ҷанбаҳои мухталифи ин ҳуқуқро ошкор ва танзим менамоянд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва хоричӣ нишон медиҳад, ки танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат аз се марҳила иборат аст:

1. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
2. Дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ марбут ба ҳуқуқи инсон, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст;
3. Дар қонунгузори соҳавӣ.

Ба таври муфассал танзими ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнатро дар санадҳои ҳуқуқии ишорашуда баррасӣ менамоем.

Дар илми ҳуқуқ далеле мавҷуд аст, ки тибқи он низоми миллии сарчашмаҳои ҳуқуқ аз конститутсия сарчашма мегирад. Танзими конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат дар таҷрибаи ҷаҳонӣ яқсон нест. Ин гуногунии равишҳо ба раванди танзими ҳуқуқи инсон дар асри XX иртибот дорад. Давлатҳое, ки ба концепсияи пайдоиши табиӣ ҳуқуқи инсон бартарият медоданд, асосан танзими конститутсионии ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсиро афзал медонистанд, дар ҳоле ки ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангиро аксаран сарфи назар мекарданд. Ин кишварҳо, ки дар адабиёти шӯравӣ ҳамчун кишварҳои капиталистӣ шинохта мешуданд, танзими ҳуқуқ ба меҳнат (ё озодии меҳнат)-ро танҳо аз миёнаҳои солҳои 50-уми асри XX оғоз карданд.

Баръакс, давлатҳое, ки ба концепсияи позитивии ҳуқуқи инсон пайравӣ мекарданд, танзими ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангиро дар мадди аввал қарор медоданд. Дар чунин кишварҳо, ҳуқуқ ба меҳнат ҳанӯз дар ибтидои солҳои 20-уми асри XX мақоми конститутсионӣ пайдо намуд. Ба ин гурӯҳ давлатҳои сотсиалистӣ, хусусан ИҶШС, дохил мешаванд.

Масъалаи мазкурро як қатор олимони ҳуқуқшинос, аз ҷумла В.В. Чиркин ва Д.М. Худoley мавриди омӯзиш қарор дода, қайд менамоянд, ки «ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун ҳуқуқи конститутсионӣ шаҳрванд таърихи начандон дароз дорад. Ба таври умум пазируфта шудааст, ки ҳуқуқ ба меҳнат дар конститутсияҳои даври сеюм, яъне пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ моҳияти худро

пайдо намудааст. Аммо дар Иттиҳоди Шӯравӣ ин ҳуқуқ пештар моҳияти конституционӣ пайдо намуд, ки бо омилҳои дохилӣ вобаста мебошад. Давлатҳои Аврупо ва Амрикои Лотинӣ зарурати дар сатҳи конституционӣ мустаҳкам намудани ҳуқуқ ба меҳнаторо дар миёнаҳои асри XX дарк намуданд. Албата, дар ин самт таъсири Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, аз байн рафтани фашизм, идеологияи либералӣ, ки дар бисёр давлатҳои ҷаҳон ба мушоҳида мерасид, назаррас мебошад» [67, с. 34], [185, с. 168].

Дар солҳои 20-уми асри XX Тоҷикистон ҳамчун қисми ҷудонашавандаи давлати Шӯравӣ ташаккул ёфта, дар танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқҳои инсон, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат, аз концепсияи ҳуқуқи инсон, ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ амал мекард, пайравӣ менамуд. А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки "инкишофи ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон ба равандохое, ки дар дигар ҷумҳуриҳои иттиҳод сурат мегирифтанд, шабоҳат дошт. Хусусан, дар марҳилаи аввали рушди қонунгузорию конституционӣ Тоҷикистон ба таҷрибаи РСФСР таъяс мекард. Конституцияи РСФСР аз соли 1918 дар ташаккули асосҳои конституционии Тоҷикистон нақши муҳим бозидааст. Нахустин конституцияҳои Тоҷикистон, бо дарназардошти хусусиятҳо ва шароити миллии кишвар, дар танзими муносибатҳои нави ҷамъиятӣ аз меъёрҳои Конституцияи РСФСР роҳнамоӣ мегирифтанд." [37, с. 12-13]. Чунин ақида аз ҷониби олимони ватанӣ Ф.Т. Тоҳиров [110, с. 86] ва Ғ.М. Бобокалонов [200, с. 11] низ баён шудааст.

Ҳамзамон, тадқиқотчиёне, ки танзими конституционии муносибатҳои меҳнатиро дар нахустин санадҳои шӯравӣ, аз ҷумла конституцияҳои он замон таҳлил намудаанд, изҳор мекунанд, ки ин муносибатҳо на ҳамчун ҳуқуқи шахсӣ, балки ҳамчун як вазифа ба зиммаи шахс гузошта мешуданд. Аз ҷумла, О.И. Чистякова қайд менамояд, ки ҳуқуқ ба меҳнат дар Конституция муқаррар нагардида буд, зеро «давлат бо додани ин ё он ҳуқуқи конституционӣ ба шахрванд ба зиммаи худ уҳдадорӣ мегирифт ва дар амалишавии ин ҳуқуқ масъулият дошт. Чунин уҳдадориро давлат дар он вақт

бар зиммаи худ гирифта наметавонист. Маҳз ба ҳамин хотир, Конститутсия ҳуқуқ ба таҳсил ва меҳнatro пешбинӣ накарда буд» [125, с. 95]. Аз ин рӯ, мо бо назари он муаллифоне ҳамфиқр ҳастем, ки таъкид мекунанд: «Танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳуқуқ ва озодиҳо дар муносибатҳои меҳнатӣ танҳо пас аз он рушд кард, ки ин ҳуқуқҳо ҳамчун уҳдадорӣ дар Конститутсияи ҶШСФР соли 1918 инъикос ёфтанд» [137, с. 4].

Рушди минбаъдаи танзими конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат ба қабули Конститутсияи ИҶШС соли 1936 ва дар асоси он таҳия ва тасвиб гардидани конститутсияҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, аз ҷумла Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон соли 1937, вобаста аст.

Муҳаққиқи ватанӣ А.И. Имомов таҳкими ин ҳуқуқро дар Тоҷикистон пажӯҳиш намуда, изҳор мекунад, ки "барои аввалин бор дар собиқ ИҶШС ҳуқуқ ба меҳнат дар Конститутсияи ИҶШС соли 1936 ва Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон соли 1937 пешбинӣ шуда буд. Дар онҳо ҳуқуқи шаҳрванд ба меҳнат, яъне ҳуқуқ ба кори кафолатнок бо пардохти музд дар асоси миқдор ва сифати он, муқаррар гардида буд." [51, с. 432]. Дар ҳамин замина Ғ.М. Бобокалонов [200, с. 58] ибраз менамояд, ки «дар Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон аз соли 1937 боби алоҳида, яъне боби 9 ҳуқуқ ва уҳдадорихои асосии шаҳрвандонро пешбинӣ менамуд, аз ҷумла моддаҳои 103-105 он фарогирандаи ҳуқуқҳои меҳнати шаҳрвандон буд».

О.В. Борисов дар таҳлили танзими конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат дар Конститутсияи соли 1936-и ИҶШС чор хусусияти асосиро муайян мекунад:

1. Таъмини кафолати дастрасӣ ба шуғл;
2. Муқаррар кардани музди меҳнат бо дарназардошти хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатии меҳнат;
3. Ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун воситаи ташкили иҷтимоии иқтисоди миллӣ, таъмини рушди мутаносиби қувваҳои истеҳсоли дар ҷомеаи шӯравӣ ва мусоидат ба ҳалли мушкилоти иқтисодӣ, аз ҷумла бекорӣ;

4. Пайванд додани ҳуқуқ ба меҳнат бо ҳуқуқ ба истироҳат [202, с. 21-22].

Ба ғайр аз хусусиятҳои ишорашуда мазмуни конституцсионии ҳуқуқ ба меҳнат дар Конституцсияи соли 1936 аз инҳо иборат мебошад: имкони амалӣ гардонидани ҳуқуқҳои баробари меҳнати занон бо мардон ва ғ. [202, с. 22-23].

Конституцсияи соли 1977-и ИҶШС ва конституцсияҳои ҷумҳуриҳои иттифокӣ равишҳои умумии танзими ҳуқуқӣ-конституцсионии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ нигоҳ дошта, ба мазмуни онҳо тағйироти ҷиддӣ ворид накарданд. А.И. Имомов қайд мекунад, ки "Конституцсияи ИҶШС соли 1977 ва Конституцсияи Тоҷикистон соли 1978 ин ҳуқуқро бо имконияти интихоби касб, шуғл ва кор мувофиқи истеъдод, лаёқат, малакаи касбӣ, маълумот ва талаботи ҷомеа такмил доданд. Ҳамчунин, машғул шудан ба меҳнати судманди ҷамъиятӣ ва риояи қатъии интизоми меҳнат вазифаи асосии ҳар як шаҳрванд дониста шуд. Аз ин рӯ, ҳуқуқ ба меҳнат ва вазифаи меҳнат қардан яке аз асосҳои вазъи ҳуқуқии шаҳрванд гардид." [51, с. 432].

Ҳамин тариқ, гуфтаҳои болоро ҷамъбаст намуда, ба хулосае омадан мумкин аст, ки танзими конституцсионии ҳуқуқ ба меҳнат дар Тоҷикистон дорои хусусиятҳои зерин мебошад. Якум, ташаккул ва дар сатҳи конституцсионӣ мустаҳкам намудани ин ҳуқуқ, дар нахустмарҳила зери таъсири санадҳои ҳуқуқии ҶШСФР (аз ҷумла, Конституцсияи соли 1918) қарор дошт. Дуввум, дар оғоз ин ҳуқуқ ҳамчун уҳдадорӣ меҳнатӣ муқаррар шуда буд ва танҳо баъд аз қабули Конституцсияи соли 1936 ба ҳуқуқи инсон табдил ёфт.

Танзими минбаъдаи конституцсионии ҳуқуқ ба меҳнат бо равандҳои пайванд дорад, ки дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-уми асри ХХ рӯй доданд. Раванди гузариш ба иқтисоди бозорӣ муносибати навро ба

танзими муносибатҳои меҳнатӣ, таҳияи механизмҳои нави татбиқи ин ҳуқуқ, аз ҷумла дар масъалаи таъминот ва кафолатҳо тақозо мекард.

Аз ин рӯ, қабули Конститутсияи соли 1994 дар танзими ҳуқуқи муносибатҳои меҳнатӣ марҳалаи нав гардид. Тавре дар боби пешин қайд карда будем, ба фарқ аз аксари кишварҳои пасошӯравӣ дар Тоҷикистон, идомаи муқаррароти конститутсионие, ки ҳуқуқи меҳнатро танзим мекарданд, нигоҳ дошта шуд. Ҳамзамон, ба он унсурҳои нави илова карда шуданд, ки аз мазмуни санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф кардааст, бармеоянд.

А.М. Диноршоҳ қайд менамояд, ки «иродаи муайяни сиёсии роҳбарияти давлат дар ташаккули моддаҳои 1, 12 ва 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтааст, ки рушди мамлакатро ба сӯи давлати иҷтимоӣ ва иқтисоди бозоргонӣ муайян менамояд» [39, с. 140].

Дар баробари ин, таҳлили меъёрҳои Конститутсияи Тоҷикистон нишон медиҳад, ки танзими конститутсионии ҳуқуқ ба меҳнат ба таври мустақим ва бавосита сурат гирифтааст. Ин ҳуқуқ, мустақиман дар моддаи 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидааст. Танзими бавоситаи ҳуқуқ ба меҳнатро метавон дар чунин меъёрҳои конститутсионӣ, аз қабилӣ кафолати фаъолияти соҳибкорӣ (моддаи 12 Конститутсия) мушоҳида намуд. Ба таври умум эътироф шудааст, ки фаъолияти соҳибкорӣ яке аз навъҳои фаъолияти меҳнатӣ мебошад. Илова бар ин, муҳаққиқони ватанӣ қайд мекунанд, ки дар моддаҳои 28, 37 ва 39-и Конститутсия, ки ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ, истироҳат ва таъмини иҷтимоиро дарбар мегиранд, робитаи мустақим бо ҳуқуқ ба меҳнат вучуд дорад. Дар ин замина, иттифоқҳои касаба ҳамчун яке аз иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ нақши калидӣ доранд, зеро ҳифзи манфиатҳои меҳнаткшон вазифаи асосии онҳо мебошад. Ҳуқуқ ба истироҳат аз ҷониби аксари муҳаққиқон ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҳуқуқ ба меҳнат арзёбӣ мешавад. Ҳамзамон, ҳалли масъалаҳои таъмини иҷтимоӣ мустақиман бо муҳтавои муносибатҳои меҳнатӣ алоқаманд аст.

Бо баинобатгирии гуфтаҳои боло, ҳаминро месазад қайд намуд, ки ҳуқуқ ба меҳнат дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҳуқуқи субъективии инсон мустақкам шуда, принципҳои бунёди ва асосии ташаккулёбии муносибатҳои меҳнатиро муайян мекунад.

Дар баробари ин, танзими конститутсионии ҳуқуқи мазкур моҳияти дугонаро инъикос менамояд. Яъне, дар танзими конститутсионӣ, махсусан конститутсияҳои қаблан баррасишуда, мо шоҳид гардидем, ки он ба сифати ҳуқуқ ба меҳнат на озодии меҳнат танзим гардидааст. Аз тарафи дигар, бо ворид гардидани меъёрҳои чудоғона ба конститутсия дар заминаи эътироф кардани санадҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон, мазмун ва моҳияти ин ҳуқуқ васеътар гардид.

Меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон ба ташаккули мазмуни ҳуқуқ ба меҳнат дар Тоҷикистон таъсири ҷиддӣ расониданд. Яке аз муваффақиятҳои тамаддуни башарӣ таҳия ва қабул кардани стандартҳои байналмилалии меҳнат мебошад, ки дар натиҷаи ҳамкориҳои байнидавлатӣ, эътирофи принципҳои байналмилалӣ ва махсусиятҳои низоми ҳуқуқии миллӣ қабул гардидаанд.

Ҳар як ҷомеа ва миллат дорои низоми арзишҳои хоси худ буда, ба ҳуқуқу озодиҳои инсон аз нигоҳи ин арзишҳо назар менамояд. Ҳаёт, озодӣ, баробарӣ ва сазо кӯшишро ҳар як халқ аз нигоҳи худ дарк менамояд. Барои амалӣ гардидани ҳуқуқ ва озодиҳои дар сатҳи байналмилалӣ эътирофшудаи инсон ва барои он ки ниҳодҳои миллӣ ва байналмилалии ҳимояи ҳуқуқи инсон вазъи воқеии ин соҳаро муайян намоянд, зарур аст, то меъёрҳои ягонаи фарогири байналмилалӣ ва ё стандартҳои эътирофшудаи ҳуқуқ ҷой дошта бошанд.

Пайдоиш ва муттаҳид гардидани стандартҳои байналмилалӣ ба андешаи мо, чандин сабаб дорад. Якум, давлатҳо арзиши инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ҷодонашвандаи ӯро дарк намуда, ба ҳар кас аз лаҳзаи таваллуд хос будани онро, новобаста аз эътирофномаи дохилидавлатӣ, қабул намуданд. Дуюм, имрӯз зарурати истифода аз иқтидорҳо дар соҳаи меҳнат, сарфи назар аз

мавқеи ҷуғрофӣ ва сарҳади муваққатӣ, ба вучуд омадааст. Сеюм, муносибати инсондӯстонаи байналмилалӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки муносибатҳои байналмилалӣ манфиатҳои ҳақиқии халқҳо ва тамоми миллатҳоро танҳо дар ҳоле пурра инъикос менамоянд, агар шахс, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ дар меҳвари тамоми фаъолиятҳои давлат қарор дошта бошад. Чорум, таҷрибаи амалӣ нишон медиҳад, ки қарорҳои иловагии ҳуқуқҳои меҳнатии инсон бояд ба вучуд оварда шаванд, ки онҳо на танҳо маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи ин ҳуқуқҳо, балки шароит, роҳҳои татбиқи самаранок ва ҳифзи онҳоро дар бар мегиранд.

Стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи танзими ҳуқуқ ба меҳнат дар як ҳуҷҷат танзим нагардидааст. Онҳо дар маҷмуи санадҳои ҳуқуқии байналмилалии хусусияти ҳатмӣ ва ғайриҳатмидошта, ки унсурҳо ва ҷанбаҳои гуногуни ҳуқуқ ба меҳнатро танзим мекунанд, инъикос ёфтаанд.

Санадҳои ҳуқуқии байналмилалиро, ки ҳуқуқ ба меҳнатро танзим менамоянд, метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд:

1. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки хусусияти умумӣ доранд;
2. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалии махсусгардонидашуда, ки дар соҳаи меҳнат қабул гардидаанд.

Мухтасар онҳоро, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Дар низоми санадҳои байналмилалие, ки ҳуқуқ ба меҳнатро танзим мекунанд, санадҳои дар доираи Созмони Милали Муттаҳид қабулшуда – Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аз соли 1948, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ аз соли 1966 ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аз соли 1966 ҷойи махсусро ишғол менамоянд, ки дар маҷмуъ онҳоро Билл оид ба ҳуқуқҳои СММ ном мебаранд. Дар ин санадҳо ҷанбаҳои асосӣ ва принципҳои роҳбарикунандаи танзими байналмилалии ҳуқуқ ба меҳнат дарҷ ёфтаанд.

Ш.М. Менглиев қайд менамояд, ки «санадҳои қабулкардаи СММ дар самти меҳнатро метавон чунин баҳогузорӣ намуд: яқум, дараҷаи бадаст

омадаи раванди ҷаҳонӣ дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ; дуҷум, онҳо намунаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ дар давлатҳои мебошанд, ки ба дараҷаи дурусти тараққиёт ва рушди истеҳсолот расидаанд; сеҷум, ба таъмини ягонагии қонунгузориҳои меҳнатӣ дар давлат мусоидат мекунанд; чорум, барои амалишавии ҳуқуқи инсон ба меҳнат, ки дар санадҳои байналмилалӣ хусусияти фарогирдошта пешбинӣ гардидаанд, мусоидат менамоянд» [75, с. 37-39]. Ба андешаи Д.К. Назаров бошад «конвенсияҳои СММ на танҳо ҳуқуқ ба меҳнатро муқаррар мекунанд, балки мазмуни ҳуқуқи онро низ ошкор менамоянд» [222, с. 185].

Ҳуқуқ ба меҳнат бори нахуст дар Эълумияи умумии ҳуқуқи башар хусусияти умумибашарӣ пайдо намуд [87, с. 8-14]. Дар моддаи 23 он пешбинӣ мегардад, ки «ҳар як инсон дорои ҳаққи меҳнат, интихоби озодонаи кор ва шароити одилонаю мусоиди меҳнат ва ҳаққи ҳимоя аз бекорист». Дар чунин шакл танзим ёфтани ҳуқуқ ба меҳнат дар Эълумия, боиси муайянсозии принципҳои асосии он шуд. Б.А. Сафарзода ибраз менамояд, ки «Эълумия асоси фалсафии санадҳои ҳатмии байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон буда, ризоияти умумии давлатҳо ва халқҳо оид ба ҳуқуқи ҳар як шахс инъикос мекунанд. Он феҳристи универсалии ҳуқуқ ва озодиҳоеро муайян менамояд, ки бояд пайваста рушд ва таҷдид карда шаванд» [99, с. 318]. Дар навбати худ, А.М. Диноршоҳ таъкид месозад, ки «барои дарк кардани зарурати эълонномаи ҳуқуқ ба меҳнат ҷомеаи мутамаддин дар асри XX як зумра бӯҳронҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиро паси сар намуд. Бо вучуди ин, аллакай соли 1948 Эълумияи умумии ҳуқуқи башар асосҳои танзими меъёрии ҳуқуқ ба меҳнатро дар сатҳи байналмилалӣ гузошт» [208, с. 535]. Дар ҳамин замина, Д.Қ. Назаров қайд менамояд, ки «ин ҳуқуқ дар баробари дигар ҳуқуқҳо барои ноил шудан ба озодии волои шахсияти инсон нигаронида шудааст» [222, с. 185].

Санади дигари муҳимми ҳуқуқӣ-байналмилалӣ СММ, ки ҳуқуқ ба меҳнатро бо меъёрҳои алоҳидаи худ танзим мекунанд, Паймони байналмилалӣ

оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аз 16 декабри соли 1966 мебошад [87, с. 14-24]. Паймони мазкур ҳуқуқ ва кафолатҳои меҳнатиро, ки дар Эълумияи умумии ҳуқуқи башар қайд шудаанд, сайқал медиҳад. Мазмуни ҳуқуқ ба меҳнат дар моддаҳои 2, 6-8 Паймон инъикос ёфтаанд. И.Я. Киселев иброз менамояд, ки «дар байни ҳуқуқҳои иқтисодию иҷтимоие, ки дар ин санад эълон ва кафолат дода шудаанд, ҳуқуқ ба меҳнат ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Ба ҳуқуқҳои асосии меҳнатӣ инҳо дохил мешаванд: ҳуқуқ ба меҳнат; ҳуқуқ ба шароити хуб ва мусоиди меҳнат, аз ҷумла музди одилона бидуни таъбиз; шароити хуби зиндагӣ барои кормандон ва аъзои оилаи онҳо; шароити меҳнати бехатар ва солим; имкониятҳои яххела барои пешрафт дар кор барои ҳама дар асоси собиқаи корӣ ва сатҳи маҳорат; ҳуқуқ ба истироҳат; ҳуқуқ ба ташкили иттифоқҳои касаба; ҳуқуқ ба корпартоӣ; ҳифзи махсуси меҳнат ва манфиатҳои занон-модарон, кӯдакон ва наврасон» [58, с. 450].

Тавре маълум мегардад, дар тафовут аз Эълумияи умумии ҳуқуқи башар ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар Паймон ба таври васеъ танзим гардидаанд. Илова бар ин, Паймон уҳдадорихои мушаххасро ба давлатҳои аъзо медиҳад, то муқаррароти дар он инъикосёфтаре дар қонунгузориҳои худ истифода намоянд.

Дигар санади муҳим, ки дар самти ҳуқуқи инсон қабул шуда, ҳуқуқ ба меҳнатро танзим менамояд, ин Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ мебошад [87, с. 33-51]. Санади мазкур бештар ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсиро танзим менамояд. Дар ин ҳуҷҷат танҳо ду меъёри алоқаманд бо меҳнат ба мушоҳида мерасад: манъи меҳнати маҷбурӣ (қисми 3 моддаи 8) ва озодона амалӣ намудани ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ, аз ҷумла ҳуқуқи ташкили иттифоқҳои касаба (моддаи 22).

Дар баробари санадҳои байналмилалӣ-ҳуқуқии фарогир дар соҳаи ҳуқуқи инсон, дар доираи СММ як қатор санадҳои таҳия ва қабул гардидаанд, ки ҳуқуқи манфиатҳои категорияҳои махсуси шахрвандон ё муносибатҳои мушаххасро танзим менамоянд, аз қабili Конвенсияи байналмилалӣ дар бораи барҳам додани ҳама шаклҳои таъбизи наҷодӣ, Конвенсия дар бораи

ҳуқуқҳои маъҷубон, Конвенсия дар бораи барҳам додани ҳама шаклҳои таъбиз нисбат ба занон. Дар ин санадҳо қанбаҳои гуногуни таъмини ҳуқуқ ба меҳнати гурӯҳҳои муайяни (одатан осебпазир) шаҳрвандон, муқаррар гардидаанд.

Хулоса, дар санадҳои универсалии ҳуқуқӣ-байналмилалӣ, ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун яке аз ҳуқуқҳои бунёдӣ эътироф ва мустаҳкам гардидааст. Ин санадҳо маҷмӯи унсурҳои ҳадди ақалеро дар бар мегиранд, ки шаҳрвандон дар давлати худ ҳангоми амалӣ намудани ҳуқуқ ба меҳнат метавонанд аз онҳо баҳра баранд.

Қанбаҳои гуногуни амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат ба таври муфассал дар санадҳои ҳуқуқӣ-байналмилалии махсусгардонидашуда танзими худро ёфтаанд. Яке аз чунин санадҳо Конвенсия оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои ҳамаи муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаҳои онҳо мебошад. Ҳадафи аслии он эҷоди як низоми муассири ҳимояи ҳуқуқи муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо, инчунин, қорӣ кардани стандартҳои байналмилалӣ дар ин самт аст» [147, с. 94-98]. Н.П. Азаров бар ин назар аст, ки «Конвенсия барои муҳочирон ҳуқуқҳои навро эҷод карда барои таъмин кардани муносибат ва шароити баробари қорӣ ба муҳочирон, дар радифи шаҳрвандони кишвари қабулқунанда, мусоидат менамояд. Конвенсия ба мафҳуми асосӣ таъя мекунад, яъне ба ҳамаи муҳочирон бояд ҳадди ақалли муайяни ҳимояи ҳуқуқҳои онҳо таъмин карда шавад» [134, с. 51]. Дар Конвенсияи мазкур бевосита ба масъалаҳои амалӣ намудани ҳуқуқ ба меҳнат якҷанд модда чун қорӣ карда шудааст.

Конвенсияи байналмилалӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои ҳамаи муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаҳои онҳо, як қатор меъёрҳо ва муқарраротҳоеро фаро гирифтааст, ки хосси муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо мебошанд, аз ҷумла: муҳочирони меҳнати наздисарҳадӣ, қорӣ кардони мавсимӣ; қорӣ кардононе, ки қорашон ба рафтӯомад рабт дорад; қорӣ кардони қорӣ кардони мақсаднок ва ғ.

Дар танзими ҳуқуқӣ-байналмиллалии ҳуқуқ ба меҳнат санадҳое, ки дар доираи ТБМ ҳамчун ташкилоти махсуси байналмилалӣ дар соҳаи меҳнат қабул шудаанд, аҳаммияти хоса доранд. ТБМ муассисаи махсусгардонидашудаи СММ буда, вазифаи меъёрсозиашро иҷро намуда, санадҳои гуногуноеро, аз қабилҳои оинномаи ташкилот, эълomiaҳо, конвенсияҳо, тавсияҳо, пактҳо ва ғ. таҳия ва қабул менамояд.

Санадҳои қабулкардаи ТБМ яке аз воситаҳои асосии танзими байналмилалӣ-ҳуқуқии меҳнат ба ҳисоб мераванд. ТБМ ду намуди санадҳоро қабул мекунад, ки дорои стандартҳои танзими ҳуқуқии меҳнат мебошанд: конвенсияҳо ва тавсияҳо. Конвенсияҳо созишномаҳои байналмилалӣ буда, барои давлатҳое, ки онҳоро тасдиқ мекунанд, ҳатмӣ мегарданд. Дар сурати ба тасвиб расидани конвенсия давлат барои татбиқи он дар сатҳи миллӣ чораҳои зарурӣ меандешад ва мунтазам ба Созмон оид ба самаранокии чунин тадбирҳо ҳисобот пешниҳод менамояд. Тибқи Оинномаи ТБМ, қоидаҳои миллие, ки барои кормандон манфиатовар мебошанд, ҳангоми ба тасвиб расонидани конвенсия моҳияти худро гум намекунанд. Барои конвенсияҳои батасвибнарасида Шурои маъмурӣ метавонад аз давлат дар бораи ҳолати қонунгузориҳои миллӣ ва амалияи татбиқи он, инчунин, дар бораи чораҳо оид ба тақмили онҳо, маълумот талаб намояд. Тавсияҳо тасдиқро талаб намекунанд. Дар ин санадҳо муқаррароти мушаххас, тафсилоти муқаррароти конвенсияҳо ё намунаи танзими муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ мавҷуданд. То ба имрӯз ТБМ 184 конвенсия ва 194 тавсияро оид ба ҷанбаҳои гуногуни меҳнат қабул кардааст.

Танзими байналмилалӣ-ҳуқуқии ҳуқуқи меҳнатро метавон чунин хулоса намуд:

Якум, муҳимтарин санадҳои байналмиллалии ҳуқуқӣ ҳуқуқ ба меҳнатро ҳамчун ҳуқуқи асосӣ эътироф намудааст. Созишномаҳои байналмиллалии фарогир имкониятҳои асосии шахсро дар соҳаи меҳнат муайян намуда, давлатро аз даст кашидан аз ин ҳуқуқҳо маҳрум месозанд. Аз ин рӯ, низоми

конститутсионӣ ва соҳавӣ, ки меъёрҳои ҳуқуқ ба меҳнаторо таъмин мекунанд, бояд ба ин принципҳо асос ёбад. Дар ин замина, санҷиши мутобиқати меъёрҳои конститутсионӣ ва соҳавӣ бо санадҳои дахлдори ҳуқуқи байналмилалӣ аҳамияти муҳим дорад.

Дуҷум, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳуқуқҳои инсонро дар соҳаи меҳнат новобаста ба намуди фаъолият ва шароити кории онҳо эътироф мекунанд.

Сеюм, дар замони муосир принципҳои асосии ҳуқуқи меҳнатӣ ташаккул ёфта, принципҳои мавҷуда такмил дода мешаванд ва санадҳои нави байналмилалии танзимкунандаи ҳуқуқи инсон дар соҳаи меҳнат қабул гардидаанд. Стандартҳои байналмилалӣ ҳамчун дастур барои рушди қонунгузории меҳнатӣ, бастанӣ шартномаҳои коллективӣ ва тартиб додани шартномаҳои инфиродии меҳнатӣ хизмат мекунанд. Меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ яке аз сарчашмаҳои муҳими назорат ва воқуниш ба поймолсозии ҳуқуқҳои инсон дар соҳаи меҳнат ва қабули қарорҳои судӣ дар ҳифзи ин ҳуқуқҳо мебошанд.

Вазифаи қонунгузор аз он иборат аст, ки ин меъёрҳоро пурра ба назар гирифта, ба қонунгузории миллӣ ворид намояд.

Чорум, танзими ҳуқуқи байналмилалие, ки барои ба вуҷуд овардан ва мустаҳкам намудани стандартҳои ҳуқуқҳои меҳнатӣ равона гардидаанд, дорои хусусиятҳои зерин мебошанд.

– дар шаклҳои гуногун зуҳур меёбанд (эъломияҳо, пактҳо, конвенсияҳо, тавсияҳо ва ғ.);

– қой доштани меъёрҳои дорои хусусияти умумӣ ва махсус. Агар, яқумӣ ба тамоми ҳуқуқҳои эътирофкардаи ҷомеаи башарӣ рабт дошта бошад, пас, дуҷумӣ танҳо ба ҳуқуқҳои фардӣ (масалан, ҳуқуқ ба меҳнат) дахл дорад;

– афзалият додан ба истифодаи қонунгузории миллӣ;

– татбиқ намудани таъсири ҳуқуқӣ дар сатҳҳои гуногун.

Бояд қайд намуд, ки дар танзими ҳуқуқ ба меҳнат нақши қонунгузори махсуси соҳавӣ назаррас мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати қонунгузори меҳнатӣ маҷмуи васеи санадҳои ҳуқуқие баромад менамоянд, ки муносибатҳои меҳнатиро танзим мекунанд. И.О. Снигирева иброз менамояд, ки «низоми қонунгузори меҳнатӣ – ин алоқамандии унсурҳои таркибии он (санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва меъёрҳои дар онҳо мавҷудбуда) дар асоси ягонагии предмети танзимнамоӣ мебошад» [176, с. 273-278].

Дар баробари ин, бояд ишора намуд, ки қонунгузори соҳаи меҳнат дорои махсусиятҳои ба худ хос буда, аз қонунгузори дигар соҳаҳо фарқ менамояд. С.В. Маврин низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнатиро таҳқиқ намуда, қайд мекунанд, ки «низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнатӣ ба ду гурӯҳ чудо мешавад. Якум, санадҳои меъёрии ҳуқуқии аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва корфармоёни мушаххас эҷодшуда, дуюм, санадҳои ҳуқуқии шартномавӣ, ки қонундон дар якҷоягӣ бо корфармоён эҷод мекунанд» [60, с. 32]. Ба андешаи мо, нуктаи назари мазкур қобили дастгирӣ мебошад. Бо назардошти он ки ҳуқуқ ба меҳнат доираи васеи муносибатҳоро фаро мегирад, танзими онҳо дар доираи маҳдуди санадҳои ҳуқуқӣ ғайриимкон мебошад. Дар баробари ин, ҳангоми таҳлили қонунгузори амалкунандаи меҳнат як хусусиятро қайд кардан лозим аст – санадҳои меъёрӣ дар шакли қонун (аз ҷумла, кодекси меҳнат), чун қоида талаботи умумиро барои таъмини ҳуқуқ ба меҳнат муқаррар карда, дар санадҳои зерқонунӣ ва ё дар санадҳои маҳдуди ташкилотҳо, муассисаҳо ва дигар шахсони ҳуқуқӣ моҳияти худро пайдо менамоянд. Ба ин тартиб, танзими соҳавии ҳуқуқ ба меҳнат дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерин ба амал бароварда мешавад:

- қонунҳо, аз ҷумла санадҳои кодификатсияшуда;
- санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ (фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, низомнома ва дастурҳои вазорату идораҳои гуногун);
- созишнома ва шартномаи коллективӣ (шартномаи меҳнатӣ).

Санадҳои меъёрии ҳуқуқии ишорашударо ба таври мухтасар мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Дар миёни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат, мавқеи асосиро Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ишғол мекунад, ки 23 июли соли 2016 қабул шуда, аз 30 июли ҳамон сол ба иҷро даромадааст. К.Л. Томашевский қайд менамояд, ки «барои давлатҳои пасошуравӣ, ки аз низоми ҳуқуқи шуравӣ бисёр хусусиятҳоро мерос гирифтаанд ва ҳоло ба низоми романо-олмонӣ мутааллиқ мебошанд, кодификатсияи қонунгузориҳои меҳнатӣ хос мебошад» [114, с. 157]. Дар хусуси бартарӣ доштани кодекси меҳнат дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ дидгоҳҳои гуногун ҷой доранд. Кодекси меҳнат, ба андешаи мо, санади меъёрии асосӣ, вале ҳукмфармо нест, ки ҳуқуқ ба меҳнат ва муносибатҳои меҳнатиро, ки аз он бармеояд, танзим намояд. Кодекси мазкур муносибатҳои меҳнатии асосиро мавриди танзим қарор медиҳад, вале муносибатҳои меҳнатӣ, ки дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ба вуҷуд меоянд, тавассути қонунҳои дахлдор пурра қарда мешаванд.

Андешаи мунтазам будани кодекси меҳнат низ баҳснок мебошад. Ҳар санади меъёрӣ барои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ба муҳлати дароз қабул қарда мешавад, вале барои самаранок будан бояд он ба талаботи замон ҷавобгӯ бошад. Дар ин замина, муносибатҳои меҳнатӣ ҳамчун қисми ҷудонашавандаи ҷаҳолияти иқтисодии давлат ва шахс бештар ба ислоҳот дучор мешаванд. Дар давраи соҳибистиклолӣ Тоҷикистон се кодекси меҳнат қабул намудааст. Дар марҳилаи нахуст, Кодекси меҳнати ҶШС Тоҷикистон аз 16 июни соли 1972 амал мекард, баъдан 15 майи соли 1997 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид, ки он то мавриди амал қарор гирифтани Кодекси нав аз 23 июли соли 2016 ҷаҳол буд.

Ғ.М. Бобокалонов ва Н. Шонасридинов аҳаммияти Кодекси меҳнатро дар танзими ҳуқуқ ба меҳнат баррасӣ намуда, иброз менамоянд, ки «Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун манбаи кодификатсияшудаи ҳуқуқи меҳнат доништа мешавад» [129, с. 18-25]. Дар кодекс бо таври мушахас

масоили танзими меҳнати гурӯҳи алоҳидаи кормандон, шарикии иҷтимоӣ ва муносибатҳои коллективӣ дар соҳаи меҳнат, бехатарӣ ва ҳифзи меҳнат ба танзим оварда шудааст.

Дар баробари ин таҳлили меъёрҳои Кодекси меҳнат нишон медиҳад, дар он на ҳама унсурҳое, ки мазмуни ҳуқуқ ба меҳнато ташкил медиҳанд, инъикос ёфтаанд, аз ҷумла танзими масъалаҳои таъмини шуғли аҳоли аз доираи меъёрҳои кодекси мазкур берун мондаанд.

Дар баробари Кодекси меҳнат дар танзими ҳуқуқ ба меҳнат қонунҳои махсусгардонидашуда, ки унсурҳои ин ҳуқуқро танзим мекунанд, вале дар Кодекси меҳнат инъикос наёфтаанд, нақши муҳим доранд. Қонунҳо барои пурра ва мушаххас кардани меъёрҳои ҳуқуқ ба меҳнат, ки дар Конститутсия ва Кодекси меҳнат пешбинӣ шудаанд, қабул мегарданд [114, с. 167]. Дар инҷо ду намуди қонун аст, ки ба танзими муносибатҳои меҳнатӣ равона гардидаанд:

1. қонунҳои комплексӣ (маҷмуӣ);
2. қонунҳои одӣ.

Гурӯҳи якуми қонунҳо дар баробари танзими муносибатҳои меҳнатӣ боз дигар муносибатҳои ҷамъиятии ба ҳам алоқамандро танзим менамоянд (масалан, дар соҳаи таъминоти иҷтимоӣ) [21]. Гурӯҳи дуюм, қонунҳои танзимкунандаи муносибатҳои меҳнатие мебошанд, ки дар Кодекси меҳнат моҳияти худро пайдо накардаанд.

Дар чунин шакл таснифбандӣ намудани муносибатҳои меҳнатӣ барои қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ хос мебошад.

Дар амалӣ кардани ҳуқуқ ба меҳнат нақши санадҳои зерқонунӣ низ назаррас мебошад. Ба онҳо дар асоси Конститутсия ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» амру фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ дохил мешаванд.

Дар байни санадҳои зерқонунӣ, амру фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи махсус доранд. Муҳаққиқони ватанӣ яке аз хусусиятҳои асосии ин санадҳоро қайд намуда, таъкид мекунанд, ки "на ҳамаи фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти меъёрӣ доранд ва ҳамчун манбаи танзимкунандаи муносибатҳои меҳнатӣ ва вобаста ба онҳо амал мекунанд. Масалан, фармонҳо дар бораи таъин ва озод кардани шахс аз вазифа, додани рутбаҳо, мукофотонидан, ё муайян кардани ҳадди ақали музди меҳнат."

Ҳамзамон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон фармонҳое низ содир мекунанд, ки дорои хусусияти меъёрӣ буда, ҳамчун манбаи ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи меҳнатӣ, эътироф мешаванд. Масалан, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 сентябри соли 1997 «Оид ба давомнокии рухсатҳои асосӣ ва иловагии меҳнатӣ» ва Фармони аз 6 июни соли 2016, №697 «Дар бораи тадбирҳои таҳкимбахшии сатҳи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва зиёд намудани маоши вазифавии кормандони муассисаҳои соҳаҳои иҷтимоӣ, андозаи нафақа ва стипендия».

Таҳлили фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки онҳо одатан механизмҳои кафолати ҳифз ва таъмини ҳуқуқи манфиатҳои қонунии кормандонро муайян мекунанд, аз ҷумла имтиёзҳо барои гурӯҳҳои алоҳидаи кормандон ва таъмин намудани ҳифзи иҷтимоии онҳо. Бо қабули чунин фармонҳо, Президент вазифаи конституционии худро ҳамчун ҳомии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд иҷро менамояд.

Илова бар ин, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар миёни санадҳои зерқонунӣ ҷойгоҳи махсус доранд. Тибқи гуфтаи Ғ.М. Бобокалонов ва Н. Шонасриддинов, "қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои гуногуни меҳнати кормандонро танзим менамоянд, аз ҷумла тартиби пешбурди дафтарчаи меҳнатӣ, муқаррар намудани шарту шароити кор дар ду ё бештар ҷой, рӯйхат кардани кормандоне, ки рӯзи кориашон ба меъёр гирифтанишуда аст, муайян намудани шароити рухсатии тӯлонӣ ва

тарифи корҳо дар асоси маълумотномаҳои ягонаи тарифию тахассусӣ." [129, с. 18-25].

Дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои вобаста ба онҳо, санадҳои меъёрии мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ нақши муҳим мебозанд. Ин санадҳо масоили гуногунро дар бар мегиранд, аз ҷумла таъини иловапулиҳо барои шахрвандон дар минтақаҳои муайян, муайян кардани вақти оғози кор ва анҷоми ҷаъолият дар ташкилотҳо ва муассисаҳои соҳаҳои савдо, нақлиёт ва хизматрасонӣ.

Ба категорияи сеюми санадҳо, ки дар ин замина муҳиманд, санадҳои меъёрии дохилӣ (локалӣ) шомил мешаванд. Мувофиқи моддаи 1-и Кодекси меҳнат, чунин санадҳо аз ҷониби мақомоти дахлдори идоракунӣ ташкилот бо мувофиқаи намояндагони кормандон қабул мегарданд ва муносибатҳои меҳнатӣ ва дигар муносибатҳои вобаста ба онҳоро дар доираи ташкилот танзим менамоянд.

Ба ин тартиб, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи қонунгузорӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқии локалиро ҳамчун як шакли ҳуқуқи меҳнатӣ эътироф кардааст. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии дохилӣ (локалӣ) натиҷаи меъёрофаринии дохилии ташкилотҳо буда, меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатиро фаро мегиранд. Ин санадҳо аз ҷониби корфармо дар доираи ваколатҳои дохилии худ қабул шуда, муносибатҳои тарафҳои шартномаи меҳнатиро танзим мекунанд, ки дар сатҳи қонунгузорӣ танзим нашудаанд.

Ба санадҳои маъмултарини дохилӣ (локалӣ) метавон низомномаҳо, қоидаҳо ва дастурамалҳоро дохил намуд. Ҳатто қадвали басти вазифаҳо ва қадвали рухсатҳои меҳнатӣ низ метавонанд дар санадҳои локалӣ шомил бошанд.

М.В. Лебедев қайд менамояд, ки сарчашмаи меъёрофаринии локалӣ на танҳо иҷозат ва мучозоти давлатӣ шуда метавонанд, балки махсусияти ташкилот ҳамчун ҷузъи ҷомеаи шахрвандӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ, инчунин, ҳамчун як воҳиди иҷтимоӣ иқтисодии дорой мухторият, ки

унсурҳои зарурии ягонагии ташкилиро дорост, онро тақозо менамоянд [105, с. 150].

Ба андешаи А.Л. Шведов, санадҳои локалии корфармо бояд аз ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва дохилии шахси ҳуқуқӣ (категорияҳои ҳуқуқи граждани) фарқ карда шаванд, зеро онҳо метавонанд меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатиро нисбат ба категорияҳои муайяни кормандон низ дар бар гиранд ва сарчашмаи соҳа бошанд, дар ҳоле ки шартӣ маҳдудият субъект ва тартиби қабул аст [190, с. 93].

Давлат, воқеан, вазифаи меъёрофарии корфармо ва ҳуқуқи муқаррар намудани меъёрҳои рафтори меҳнатӣ, ки барои фаъолияти самараноки ташкилоти ӯ заруранд, эътироф мекунад, агар онҳо, яқум бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории меҳнатӣ қабул шуда бошанд, дуҷум вазъи ҳуқуқии кормандони ташкилотро бад накарда, кафолатҳои дар қонунгузории меҳнатӣ пешбинишударо ихтисор нанамоянд.

1.3. Мавқеи ҳуқуқ ба меҳнат дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва алоқамандии он бо дигар ҳуқуқҳои инсон

Эътироф намудани ҳуқуқи инсон заминаи воқеиро барои бавҷудоии конституционализм гузошта, низоми ҳуқуқҳои конституционии инсон ва шаҳрванд – унсурҳои марказии сохтори ҳуқуқи конституционии ҳар як давлат, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Ин муқаррарот дар мазмуни моддаи 5 Конституцияи Тоҷикистон равшан ифода ёфта, мазмуни он дар бобҳои минбаъдаи қонуни асосии давлат баён шудааст.

Ҳуқуқ ба меҳнат дар низоми ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Он яке аз ҳуқуқҳои асосии комплекси инсон буда, бо дигар ҳуқуқҳои инсон, ки ба низоми конституционии ҳуқуқи инсон дохил карда шудаанд, зич алоқаманд аст. Бо ин мақсад, зарур аст, то мавқеи ҳуқуқ ба меҳнат дар ин низом муайян карда шуда, робитаи он бо дигар ҳуқуқҳои инсон

мавриди таҳлил қарор гирад. Мушкилоти асосӣ он аст, ки то ҳол дар байни олимони дар хусуси ба кадом гурӯҳи ҳуқуқҳо шомил будани ҳуқуқ ба меҳнат андешаи яқранг вучуд надорад, ки ин муайянсозии алоқамандии ҳуқуқ ба меҳнатро бо дигар ҳуқуқҳои конституционии инсон душвор менамояд. Ҳалли ин масъалаи баҳснок, аз нигоҳи мо, мубрамияти мавзуи баррасишавандаро ошкор менамояд.

А.И. Имомов масъалаи мазкурро пайғирӣ намуда, ибраз менамояд, ки «ҳуқуқ ва озодиҳои низомии муайяно ташкил медиҳанд. Низомии мазкур ба ягонагии дохилии ҳуқуқу озодиҳои асос ёфта, дар алоқамандии онҳо ифода меёбад. Ин низом соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсонро фаро мегирад» [51, с. 182]. А.М. Диноршоҳ ва С.М. Салоҳидинова андешаи мазкурро низ ҷонибдорӣ менамоянд» [43, с. 72]. Чунин мавқеъро бисёре аз олимони кишварҳои пасошуравӣ баён мекунанд. Масалан, муаллифони китоби «Институти ҳуқуқи инсон дар Русия» қайд мекунанд, ки «ҳуқуқҳои конституционӣ (асосӣ) ҷавҳари мақоми ҳуқуқи шахсро ташкил медиҳанд. Маҷмуи ҳуқуқ, озодӣ ва уҳдадорҳои ҳуқуқӣ як низомии муайяно ташкил медиҳанд. Ҳарчанд ин ҳуқуқҳо аз ҷиҳати моҳият ва мазмун гуногунанд, вале ҳамаи онҳо робитаҳои бунёдии байни давлат ва шахсро ифода намуда, аз ҳам ҷудонашванда мебошанд» [52, с. 54].

Дар илми ҳуқуқи конституционӣ навъҳои зиёди таснифоти ҳуқуқи инсон мавҷуд аст, аз ин рӯ, қабл аз таҳлил кардани робитаи ҳуқуқ ба меҳнат бо дигар ҳуқуқҳо, зарур аст, то ба кадом категорияи ҳуқуқҳо мутааллиқ будани онро ошкор намоем.

Навъи якуми таснифоти ҳуқуқҳои инсон марбут ба вазъи ҳуқуқӣ ва сиёсии шахс мебошад, ки онҳо ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва ҳуқуқу озодиҳои шахрванд ҷудо мешаванд. Инчунин, вобаста ба ҳаёти субъективӣ ҳуқуқҳои инсон ба инфиродӣ ва дастаҷамъӣ (гурӯҳӣ) тақсим мегарданд. Аз нигоҳи инъикосёбӣ дар санадҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқҳои инсон ба асосӣ (конституционӣ) ва иловагӣ (ҳосилӣ, мушаххаскунанда) ҷудо мешаванд. Вобаста ба имконияти

махдудсозии муваққатӣ ҳуқуқҳои инсон ба мутлақ ва нисбӣ тақсим мегарданд [43, с. 72], [231, с. 209].

Ҳамчунин, муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқи конституционӣ бо таъя ба рушди таърихии ҳуқуқи инсон, ҳуқуқҳои инсонро дар асоси равиши наслӣ ба се насл ҷудо мекунанд [43, с. 72].

Бо назардошти таснифоти боло метавон мавқеи ҳуқуқ ба меҳнatro дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ба таври зайл муайян намуд. Вобаста ба вазъи ҳуқуқӣ ва сиёсии шахс ҳуқуқ ба меҳнат ҳуқуқи инсон аст, зеро он ба шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, ба шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд низ дахл дорад. Шаҳодати ин гуфтаҳо истифода гардидани ибораи «ҳар кас» дар Конститутсия нисбат ба ин ҳуқуқ мебошад.

Вобаста ба ҳаёати субъектӣ ҳуқуқ ба меҳнат ба категорияи ҳуқуқҳои инфиродӣ дохил мешавад, дар ҳоле ки баъзе олимони ин акидаро ҷонибдорӣ намекунанд, зеро як қатор унсурҳои, ки мазмуни ин ҳуқуқро ташкил медиҳанд, хусусияти дастачамӣ доранд (ҳуқуқи ташкили иттифоқҳои касаба, ҳуқуқи корпартоӣ ва ғ.). Дар ин маврид мо ҷонибдори муаллифоне ҳастем, ки ҳуқуқ ба меҳнат ба сифати ҳуқуқҳои инфиродӣ баҳогузорӣ менамоянд. А.М. Диноршоҳ иброз менамояд, ки «хусусияти ҳуқуқҳои дастачамӣ дар он аст, ки онҳоро як шахс ба таври инфиродӣ амалӣ карда наметавонад. Иҷрои онҳо аз муиродаи як гурӯҳ шахрвандон, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, коллективҳои меҳнатиро талаб менамояд» [43, с. 72]. Ба андешаи мо, ҳуқуқ ба меҳнат хусусияти инфиродӣ дошта, ба нафари муайян таъллуқ дорад, на ба гурӯҳи шахрвандон, дар ҳоле ки амалишавии ин ҳуқуқ дар баъзе маврид характери оммавӣ (дастачамӣ) дорад, яъне дар шакли дастачамёна ба амал бароварда мешавад.

Вобаста ба имконияти маҳдудсозии муваққатӣ ҳуқуқ ба меҳнат хусусияти дугона дорад. Ин ба он вобаста аст, ки як қатор ҷанбаҳои ин ҳуқуқ мутлақанд, аз ҷумла манъи меҳнати маҷбурӣ, ки яке аз шаклҳои ғуломӣ маҳсуб мешавад. Дар мавридҳои дигар ҳуқуқи мазкур дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонун

махдуд карда мешавад (масалан, чалб намудани занон ва ноболиғон ба корҳои вазнин ва зеризаминӣ).

Аз рӯйи замони пайдоиш, яъне вобаста ба марҳилаи ташаккул ва инкишофи ҳуқуқҳои инсон, ин ҳуқуқ бинобар он ки аксари муаллифон онро ҳамчун ҳуқуқи иқтисодӣ маънидод менамоянд, ба марҳилаи дуҷуми ташаккул ва инкишофи ҳуқуқҳои инсон, яъне бо инкишофи ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии инсон дар ибтидои асри XX алоқамандӣ дорад.

Дар доираи таҳқиқоти мо ду категорияи таснифоти ҳуқуқҳои инсон аҳаммияти бештарро соҳибанд. Якум, вобаста ба иштироки давлат дар таъмин ва татбиқсозӣ – ҳуқуқҳои инсон ба ҳуқуқҳои амали ғавридошта ва барномавӣ чундо мешаванд. Дуюм, аз ҷиҳати мазмун ва хусусияти муносибатҳои танзимшаванда – ҳуқуқҳои инсон шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мешаванд.

Нахуст таснифоте, ки мо ишорааш кардем, аз мазмуни муқаррароти Конститутсия ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки давлат онҳоро эътироф кардааст, бармеояд. Яъне, давлат бо эътирофи афзалияти ҳуқуқҳои инсон ва бо назардошти имкониятҳои дар давлат мавҷудбуда, онҳоро таъмин ва ҳифз менамояд. Аз ин рӯ, дар ҳуқуқи конститутсионӣ ва ҳуқуқи байналмилалии ҳуқуқи инсон уҳдадорихои давлатҳоро ба уҳдадорихое тақсим мекунанд, ки бояд ғавран иҷро шаванд (ҳуқуқҳои амали ғавридошта) ва уҳдадорихое, ки дар сурати набудани захираҳо тадричан амалӣ карда мешаванд (ҳуқуқҳои барномавӣ).

Бисёре аз муаллифони ватанию хориҷӣ ба ҳуқуқҳои амали ғавридошта, чун қоида, ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсиро дохил менамоянд, зеро риояи одии онҳо боиси таъмини онҳо мегардад. Илова бар ин, ин ҳуқуқҳо таҳти ҳимояи бевоситаи судӣ қарор доранд. Ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангӣ бошад ба категорияи ҳуқуқҳои барномавӣ дохил мешаванд, зеро барои таъмини онҳо захираҳои муайян заруранд ва таҳти ҳимояи бевоситаи судӣ қарор намегиранд. Пас, саволе ба миён меояд, ки ҳуқуқ ба меҳнат ба кадоме аз

категорияҳои ҳуқуқҳои ишорашуда дохил мешавад? Агар ҳуқуқ ба меҳнатро ҳамчун ҳуқуқи иқтисодӣ баҳогузорӣ намоем, пас, мантиқан он ҳуқуқи барномавӣ аст. Аммо аз сабаби он ки ин ҳуқуқ аз рӯи мазмун унсурҳои озодиро (озодии меҳнат, манъи меҳнати маҷбурӣ ва ғ.) низ дорост ва табиатан ба миён меояд, таъмин, амалӣ ва ҳимояи он хусусиятҳои ҳуқуқҳои ғавридоштаро ба худ мегирад. Ҳамин тариқ, муаллифони «Ҳуқуқи инсон ва нишондиҳандаҳо – асоснокӣ ва баъзе масъалаҳо», ки таҳти сарпарастии Созмони Милали Муттаҳид гузаронида шудааст, нишон медиҳанд, ки ҳуқуқ ба меҳнат ва ё шароити одилона ва мусоиди корӣ, ки тавассути таъмини риояи стандартҳои асосӣ аз ҷониби конфермоёни шахсӣ ба роҳ монда мешаванд, ҳамчун уҳдадорихоё маҳсуб меёбад, ки иҷрои ғавриро талаб мекунанд [253].

Дар асоси омӯзиши нуқтаи назаре, ки дар адабиёт ва амалияи татбиқи ҳуқуқ мавҷуд аст, мо ба хулосаё омадем, ки ҳуқуқ ба меҳнат сарфи назар аз он ки ба шумораи ҳуқуқҳои иқтисодӣ тааллуқ дорад, ҳуқуқи амали ғавридошта мебошад. Мо мавқеи худро бо он асоснок менамоем, ки дар шароити муосир амалӣ кардани ин ҳуқуқ, пеш аз ҳама, ба худӣ шахс вобаста мебошад. Вазифаи давлат аз он иборат аст, ки барои иҷрои он шароити заруриро фароҳам оварад. О.В. Борисов қайд менамояд, ки «дар шароити муосир нақши давлат дар соҳаи меҳнат тағйир ёфтааст. Рад кардани милликунонии ҷаҳонии иқтисод, эътирофи моликияти хусусӣ дар асоси манфиати иқтисодӣ, фаъолият ва масъулияти шахс боиси он гардид, ки давлат ба танзими бозори меҳнат то ҳадди имкон камтар даҳолат карда, талош менамояд, то қафолатҳои давлатиро дар соҳаи меҳнат, ки дар қонунгузории конститутсионӣ ва соҳавӣ муқаррар карда шудаанд, таъмин намояд. Бо ин мақсад, давлат дар доираи сиёсати худ барои пешрафти иқтисодиёти мамлакат ва бештар бо кор таъмин намудан даъват намуда, барои фаъолияти меҳнати шахрвандон шароити мусоидро фароҳам меорад» [202, с. 89-101].

Навъи дуёми таснифот, ки мо болотар ишора намудем, бештар ҳангоми омӯзиши масъалаҳои марбут ба ҳуқуқҳои мушаххаси субъективии инсон, ки

дар Конституция ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ пешбинӣ шудаанд, истифода мешавад. Таснифоти ҳуқуқҳои инсон аз нигоҳи мазмун ва хусусияти муносибатҳои танзимшаванда, ҳамон тавре қаблан иброз намудем, ба ҳуқуқҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҷудо мешаванд.

Бештари муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ ҳуқуқ ба меҳнatro ба категорияи ҳуқуқҳои иқтисодӣ дохил мекунанд. Ин мавқеъ бо он асоснок карда мешавад, ки маҳз ҳамин ҳуқуқ дар баробари ҳуқуқ ба моликият ва озодии фаъолияти соҳибкорӣ ба танзими муносибатҳои вобаста ба қонун гардонидани эҳтиёҷоти моддии шахс нигаронида шуда, дар ташаккулёбии дараҷаи зиндагии шаҳрвандон мусоидат менамояд. Аммо дар байни олимони оид ба моҳияти ин ҳуқуқ андешаҳои дигар вучуд дорад. Ин аз он сабаб аст, ки мазмуни ҳуқуқ ба меҳнат дар бештари давлатҳои собиқ шуравӣ ба таври кулӣ дигар гардидааст, ки мо дар зербандҳои қаблӣ оид ба он ибрози назар намуда будем. Дар робита ба он ки мазмуни ҳуқуқ ба меҳнат аз ҳисоби унсурҳои, ки озодии меҳнatro ташкил медиҳанд, васеъ гардид, як гурӯҳи олимони онро марбут ба ҳуқуқҳои шахсӣ медонанд, на иқтисодӣ. Д.Н. Дружинин қайд менамояд, ки «эътироф намудани моҳияти табиӣ доштани ҳуқуқи озодиҳои иқтисодии инсон ва шаҳрванд (масалан, озодии меҳнат ва ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба истироҳат, ҳуқуқ ба моликият) бояд ҳамчун омилҳои муҳимми аксиологӣ барои қонунгузорӣ хизмат намоянд, ки вазифааш аз нигоҳи позитивӣ таҳким бахшидани ҳуқуқи озодиҳои табиӣ ва ҷудонопазири инсон мебошад» [209, с. 32-33]. Дар навбати худ, муаллифони тафсири илмию амалии Конституцияи Федератсияи Россия қайд мекунанд, ки «ба вучуд омадани як қатор ҳуқуқҳои дигари инсон ва шаҳрванд (масалан, ҳуқуқи иштирок дар идоракунии давлатӣ, ҳуқуқи интихоб кардан ва интихоб шудан, ҳуқуқи озодона ихтиёрдорӣ намудани қобилияти меҳнатии худ, ҳуқуқ ба истироҳат, ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ ва ғ.), на танҳо бо тавлид ёфтани шахс, балки бо мавҷуд будани дигар ҳолатҳо низ алоқаманд мебошанд. Аммо аз нигоҳи онҳо ин ҳуқуқҳо ба он хотир табиӣ ва ҷудонопазир мебошанд, ки барои таъмини озодии инсон

пешбинӣ шуда, барои ӯ шарти муҳимми баромадан ва худмуайянкунӣ мебошанд» [68, с. 170].

Дар умум мавқеъҳои матраҳшударо ҷонибдорӣ намуда, дар ҳамин замина кайд менамоем, ки дар конститутсияҳои давлатҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи муайяни муносибатҳое, ки ба танзими масъалаҳои иқтисодӣ нигаронида шуда, асосҳои иқтисодии давлатро ташкил медиҳанд, муқаррар шудаанд. Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки ҳуқуқ ба меҳнат ҳуқуқи иқтисодӣ буда, дорои хусусиятҳои зерин аст:

- тавассути ҳуқуқ ба меҳнат моҳияти иҷтимоии давлат ошкор мегардад;
- ҳуқуқ ба меҳнат метавонад ҳамчун ҳуқуқ ва кафолате баромад намояд, ки барои амалишавии дигар ҳуқуқҳо мусоидат намуда, бо онҳо дар робитаи зич қарор дорад;
- ҳуқуқ ба меҳнат ба низоми ҳуқуқҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ моҳияти умумиҷтимоиро ворид менамояд, зеро он ҳамчун воситаи пойдор нигоҳ доштани инсондӯстӣ ва адолат баромад мекунад.

Нақш ва ҷойгоҳи ҳуқуқ ба меҳнатро дар низоми ҳуқуқҳои инсон баррасӣ намуда, алоқамандии онро бо дигар ҳуқуқҳои субъективии инсон мавриди омӯзиш қарор медиҳем.

Тавре болотар ишора намудем, ҳуқуқ ба меҳнат бо бештари ҳуқуқҳои инсон дар робита буда, ба низоми ҳуқуқҳои инсон ворид мегардад.

А.М. Хурматулина ду намуди алоқамандии ҳуқуқ ба меҳнатро бо дигар ҳуқуқҳои инсон ҷудо менамояд:

- Муқаррароти боби дуюми Конститутсия, ки ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрвандро дар бар мегирад, дар муносибат бо ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун шарти ҳуқуқӣ, шаклҳои амалисозӣ, умумӣ ё ҳамчун кафолати махсуси ҳуқуқӣ баромад мекунад.
- Ҳамзамон, мувофиқи муқаррароти боби дуюми Конститутсия, ки ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрвандро муқаррар кардааст, ҳуқуқ ба меҳнат метавонад ҳамчун шарти ҳуқуқӣ (ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ, ҳуқуқ ба

тахсил) ё ҳамчун кафолати махсуси ҳуқуқӣ (ҳуқуқ ба зиндагӣ, ҳуқуқ ба манзил) баромад кунад [238, с. 69-90].

Робитаи ҳуқуқ ба меҳнат бо дигар ҳуқуқҳои инсон дар ду асос сурат мегирад. Якум, робитае, ки дар натиҷаи он кафолати амалӣ гардидани ҳам ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳам дигар ҳуқуқҳои субъективӣ дода мешавад, яъне таъсири мутақобилаи муҳофизатӣ-ҳимоявӣ. Ба ибораи дигар, ин навъи муносибат дар асоси он ташаккул меёбад, ки амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат кафолати амалишавии дигар ҳуқуқҳои инсон мегардад ва баръакс.

Дуюм, робитае, ки дар натиҷаи ба татбиқи ҳам ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳам дигар ҳуқуқҳои субъективӣ кумак мерасонад, яъне робитаи амалисозӣ. Дар натиҷаи ин ҳамкорӣ, амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат барои амалишавии дигар ҳуқуқҳои субъективӣ мусоидат менамояд ва баръакс.

Акнун доир ба ин навъи робитаҳо ба таври муфассал истода мегузарем.

Ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун чораи кафолатдиҳӣ ва баръакс, нисбат ба ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ аз шиканча, ҳуқуқ ба мурофиаи одилона ва ғ. баромад менамояд. Аз ҷумла, ҳуқуқ ба ҳаёт яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон аст. Тавре ҳуқуқшиносони ватанию хориҷӣ қайд кардаанд, «ҳуқуқ ба ҳаёт имконияти табиӣ, аз шахс ҷудонашавандаи ҳифзи дахлнопазирии ҳаёт, инчунин, озодии ихтиёрдорӣ онро ифод менамояд, ки бо санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузориҳои миллӣ кафолат дода шудааст. Ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳуқуқ ба ҳаётро ҳамчун ҳуқуқи табиӣ эътироф намуда, меъёрҳои асосиро муқаррар мекунад, ки ҳар як давлате, ки эътироми ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро эълон мекунад, бояд мавқеи худро нисбат ба ҳаёти ҳар як фард муайян кунад» [35, с. 79].

О.В. Борисов масъалаи таъсири мутақобилаи ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба ҳаётро таҳлил намуда, аз ҷумла қайд менамояд, ки «ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун ҳуқуқи конституционӣ бо ҳуқуқ ба ҳаёт дар алоқамандӣ қарор дорад, зеро одам дар қисмати бештари ҳаёти бошууронои худ меҳнат менамояд. Мавҷудияти минбаъдаи шахс ба чи тавр меҳнат намудани ӯ вобаста мебошад. Илова бар ин, таҳдидҳои мавҷуда ба фаъолияти меҳнатӣ (ҷароҳатҳо, садамаҳо

дар истехсолот) бевосита ба ҳуқуқи инсон ба ҳаёт алоқаманданд. Ҳуқуқ ба меҳнати бехатар бидуни ҳеҷ гуна таъбиз метавонад ҳамчун кафолати ҳуқуқи конституционӣ ба ҳаёт баррасӣ шавад. Меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳудуди истифодаи доруҳо, асбобҳо, механизмҳо ва равандҳои барои ҳаёт ва саломатӣ хавфнокро муқаррар мекунад, барои меҳнати бехавф заминаи ҳуқуқиро муҳайё месозанд» [202, с. 21-22]. Ҳамин тавр, дар моддаи 343 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолати ҷуброни зарар бо сабаби бад шудани саломатӣ ё фавти корманд муқаррар карда шудааст.

Ҷанбаи дигаре аз таъсири мутақобилаи ин ҳуқуқҳоро Г.Б. Романовский таҳлил намуда, зикр мекунад, ки «давлат мавҷудияти касбҳое, ки барои ҳаёти шахс хавфнок мебошанд, иҷозат медиҳад. Ҷуброни эҳтимолӣ барои чунин ҳолатҳо дар бар мегирад: пардохтҳои иловагӣ, суғуртаи ҳатмии давлатӣ, кумакпулии иҷтимоӣ ва дигар кафолатҳо бо хусусиятҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва моддӣ» [230, с. 21]. Дар ҳамин замина қайд кардан зарур аст, ки ҳуқуқ ба меҳнат бо ҳуқуқ ба ҳаёт ҳангоми ба амал баровардани кафолатҳои иҷтимоӣ, масалан, ҳангоми татбиқи дастгирии давлатии оилаҳое, ки ҳангоми иҷрои вазифа ҳалок шудаанд, дар робита қарор мегиранд.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса намуд, ки амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат ба таври бевосита ва ё бавосита ҳифз гардидани ҳуқуқ ба ҳаётро кафолат медиҳад.

Ҳуқуқи навбатӣ, ки дар ҳамбастагӣ бо он ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун гарави амалӣ шудан баромад мекунад, озодӣ аз шиканча (дахлнопазирии шахс) мебошад, ки дар моддаи 18 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардида, муносибати бераҳмона ва ғайриинсониро манъ менамояд. Яке аз чунин навъи муносибат ғуломӣ мебошад. Конвенсияи ТБМ №105 «Дар бораи бекор кардани меҳнати маҷбурӣ» меҳнати маҷбуриро ҳамчун шакли муносири ғуломӣ эътироф мекунад [4]. Меҳнати маҷбурӣ ҳама гуна кор ё хизматрасоние мебошад, ки бо таҳдиди татбиқи ҷазо бидуни иродаи шахс сурат гирифтааст [4]. Метавон хулоса кард, ки меҳнати маҷбурӣ дорони ду унсури асосиест, ки онро ҳамчун амали ғайриқонунӣ ва шакли ғуломӣ тавсиф мекунад: иҷрои кор

бо таҳдиди татбиқи ҷазо ва набудани розигии ихтиёрии шахс ба иҷрои он. Маҳз ҳамин ду унсур аз рафтори ғайриинсонӣ ва таҳқиркунандаи шаъну шарафи одамон шаҳодат медиҳанд.

Мутаассифона, масъалаи меҳнати иҷборӣ ҳамчун як шакли ғуломӣ дар айни замон яке аз мушкилоти ҷаҳонӣ мебошад. Ба далели мушкилоти мухталифи иҷтимоиву иқтисодие, ки дар кишварҳои мухталифи ҷаҳон вучуд доранд, чунин шаклҳои меҳнати маҷбурӣ, аз қабилӣ танфурӯшӣ, кор дар киштзорҳои гуногун ва дигар шаклҳои муомилоти ғайриинсонӣ васеъ паҳн шудаанд. Илова бар ин, меҳнати маҷбурӣ бо чунин раванди бади муосир, ба мисли хариду фурӯши одамон дар алоқа аст. Аз ин рӯ, дар маҷмуъ ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳар як давлати алоҳида барои мубориза бо ин падидаҳои номатлуб, ки ҳуқуқи инсонро поймол мекунанд, чораҳои дахлдор меандешанд.

Дар Тоҷикистон меҳнати иҷборӣ манъ аст. Ин муқаррарот дар моддаи 35 Конститутсия ва моддаи 8 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтааст. Муқаррар намудани ин меъёрҳо, аз ҷумла ба таъмин ва ҳифзи шаъну шарафи инсон нигаронида шудааст.

Як қатор ҳуқуқҳо, аз ҷумла ҳуқуқ ба мурофияи одилона, дастрасӣ ба адолат ва ҳуқуқи шикоят, ҳамчун кафолати ҳуқуқҳои инсон амал мекунанд. Бо вучуди ин, бояд зикр кард, ки ин ҳуқуқҳо дар алоқамандӣ бо ҳуқуқ ба меҳнат хусусияти дугона доранд. А.М. Хурматулина таъкид менамояд, ки «эътирофи инсон ва ҳуқуқи озодиҳои ӯ ҳамчун арзиши олӣ, ки моҳият, мазмун ва татбиқи қонунҳоро муайян мекунанд, ба шахс имкон медиҳад, ки ҳуқуқи озодиҳои худро, то замоне ки қонун онҳоро манъ накардааст, ҳимоя намояд. Давлат тавассути Конститутсия ва қонунҳо ҳуқуқи шахсро ба ҳимояи судӣ кафолат дода, дастрасии ӯро ба суд барои шикоят аз қарорҳо ва амалҳо (ё беамалӣ) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдор таъмин менамояд» [238, с. 69-90].

Аз ин метавон натиҷагирӣ кард, ки ҳуқуқи муроҷиат ба мақомоти давлатӣ, ҳуқуқ ба худмуҳофизатӣ ва ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ҳамчун кафолатҳои умумии

амалӣ намудани ҳуқуқ ба меҳнат баррасӣ мешаванд. Дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ин шаклҳои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ба таври муфассал муайян шудаанд, ки онҳо иборатанд аз:

1. Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби ҳуди корманд;
2. Ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии кормандон тавассути иттифокҳои касаба;
3. Назорати давлатии риояи қонунгузори меҳнат ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии фарогирандаи меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатӣ;
4. Ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ.

Аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки ҳуқуқи мурочиат кардан ба мақомоти давлатӣ, ҳуқуқ ба худмуҳофизатӣ ва ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ҳамчун кафолатҳои умумии амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат маҳсуб меёбанд. Ба таври муфассал чунин шаклҳои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудаанд: ҳимоя намудани ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби корманд; ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии кормандон аз ҷониби иттифокҳои касаба; назорати давлатӣ оид ба риояи қонунгузори меҳнат ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии фарогирандаи меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатӣ; ҳимояи судӣ.

Ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун шакли кафолати татбиқи ин ҳуқуқҳо баромад менамояд. М.Н. Обидова алоқамандии ҳуқуқ ба меҳнат ва дастрасӣ ба адолатро баррасӣ намуда, иброз менамояд, ки «алоқамандӣ байни ҳуқуқ ба амалишавии адолати судӣ ва ҳуқуқ ба меҳнат дар он аст, ки шаклҳои иштирок дар амалишавии адолати судиро метавон ҳамчун фаъолияти меҳнатӣ баҳогузори намуд, яъне иштироки шахрвандон ба сифати машваратчиёни халқӣ ва арбитрҳо ҳамчун як намуди фаъолияти меҳнатие доништан мумкин аст, ки дар асоси пардохти музднок анҷом дода мешавад ва ба он фарогирандаи ҳама унсурҳои мебошад, ки дар ҳуқуқ ба меҳнат ифода ёфтаанд» [224, с. 184].

Яке аз робитаҳои кафолатноки ҳуқуқ ба меҳнат бо ҳуқуқ ба озодии вичдон ва дин маҳсуб меёбад. Робитаи ҳуқуқ ба меҳнат ва озодии вичдон ва динро

С.О. Вализода таҳқиқ намуда, қайд менамояд, ки «алоқаи мазкур миёни ҳуқуқҳо дар ду чанбаи мухталиф зоҳир мегардад. Якум, қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» имконияти фаъолият дар доираи иттиҳодияҳои диниро пешбинӣ мекунад. Аввалан, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон корфармоёнро аз рад кардани қабул ба кор бар асоси мансубияти динӣ манъ мекунад. Чунин амал дар қонунгузорӣ ҳамчун таъбиз бар асоси мансубияти динӣ арзёбӣ мешавад. Дуюм, мувофиқи ҳуқуқи мустақкамшуда дар Конститутсия оид ба озодии меҳнат, пайравони ҳар гуна дин имкон доранд, ки дар фаъолияти меҳнати худ қоидаҳо ва аҳкоми таълимоти динии худро риоя кунанд. Масалан, дар таълимоти баъзе равияҳои динӣ кор кардан дар рӯзҳои муайяни ҳафта ё идҳо манъ карда шудааст. Аз ин рӯ, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рӯзҳои ид» ва Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидааст, ки рӯзҳои, ки ба идҳои Рамазон ва Қурбон рост меоянд, истироҳатӣ мебошанд. Ниҳоят, озодии вичдон ва эътиқоди динӣ на танҳо бо ҳуқуқ ба меҳнат, балки бо ҳуқуқ ба истироҳат низ иртибот дорад» [204, с. 188]. Ҳамин тариқ, озодии вичдон ва дин имкони риояи эътиқоди худро дар иҷрои фаъолияти меҳнатӣ кафолат дода, ҳамчун чораи кафолати зидди таъбизи динӣ амал мекунад.

Далели эъиррифшуда он аст, ки асри XXI асри технологияҳои рақамӣ ва иттилоотӣ мебошад. Технологияҳои муосири иттилоотӣ ба тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон, аз ҷумла меҳнат низ ворид шудаанд. Аз ин лиҳоз, ҳуқуқ ба иттилоот, ки қобилияти озодона ҷустуҷӯ кардан, гирифтани, интиқол додан, истехсол ва паҳн кардани иттилоотро бо ҳама гуна роҳҳои қонунӣ дар бар мегирад, ба татбиқи доираи васеи ҳуқуқҳои инсон, аз ҷумла ҳуқуқи меҳнат таъсири назаррас мерасонад. Ҳамин тариқ, дар моддаи 18 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки корманд ҳуқуқ дорад дар бораи шароити меҳнат ва ҳифзи меҳнат маълумоти пурра ва боэътимод гирад.

Дар моддаи 128 Кодекси мазкур муқаррар карда шудааст, ки корманд ҳуқуқ дорад дар бораи ҷойҳои холии корӣ ва ғ. маълумот гирад.

Шаҳрванд дар ҷараёни татбиқи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот, на танҳо истеъмолкунандаи маълумоти ба ӯ пешниҳодшуда, балки манбаи иттилооте мебошад, ки ӯ вазифадор аст, тибқи қонунгузории амалкунанда, ба мақомоти давлатӣ пешниҳод намояд. Ҳамин тариқ, уҳдадории пешниҳоди маълумот дар бораи худ, аз ҷониби шаҳрванд иҷрои дигар ҳуқуқу уҳдадориҳои муқаррарнамудаи қонунро ба миён меорад, ки иҷрои онҳо бе пешниҳоди маълумот дар бораи худ (маълумоти шахсӣ) ба мақомот ва сохторҳои дахлдор ғайриимкон аст, масалан, ҳангоми ба қор қабул намудан. Ҳамин тариқ, ин ҳуқуқҳо дар муносибатҳои мутақобила имкони татбиқи онҳоро кафолат медиҳанд.

Ҳуқуқ ба меҳнат дар робита бо ҳуқуқҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ кафолати таъминнамоиро ба вуҷуд меорад. Ҳамин тавр, ҳуқуқ ба меҳнат бо муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳифзи давлатии оила ва кӯдакро асоси ҷомеа эълон кардааст (моддаи 33), модару кӯдак таҳти ҳимояи ва ғамхорӣ махсуси давлат қарор доранд, масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд, масъулияти фарзандони болиғу қобили меҳнат барои нигоҳубин ва таъминоти иҷтимоии падару модари худ (моддаи 34) алоқамандии зич дорад. Ҳуқуқҳои мазкур дар қонунгузории меҳнатӣ барои шахсоне, ки уҳдадориҳои оилавӣ доранд, як қатор кафолатҳои иловагиро пешбинӣ менамоянд (моддаҳои 215-227 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон).

В.Р.Исмоилова иброз менамояд, ки «даврани гузариш нобаробарии мавҷудаи байни зану мардро на танҳо бартараф накард, балки боз ҳам мураккабтар намуд. Занон ба бозори меҳнат ҳамчун захираи иловагии таъминоти ҳаётии аъзои ҷамъият дохил карда шуданд. Қор барои бисёре аз занон на танҳо роҳи дарёфти ризқу рӯзӣ барои худ ва оила, балки воситаи тасдиқи худшиносии шахсӣ гардид» [242, с. 11]. Муаллиф дар идома қайд

мекунад, ки «яке аз роҳҳои муассири ҷалби таваҷҷуҳ ба мушкилоти занон ва кӯдакон ин ширкат дар инъикоси мушкилоти онҳо ва маҳкум кардани қолабҳои гендерӣ ва таъбиз нисбат ба занон аст» [242, с. 13].

Ҳамин тариқ, қонунгузориҳои меҳнати кишвар доираи қобили қабул будани чунин фарқиятҳо, маҳдудиятҳо ё афзалиятҳоро муайян мекунад: якум, агар онҳо ба талаботи ин намуди кор хос бошанд ва дуюм, агар онҳо бо таваҷҷуҳи махсуси давлат барои ашхоси эҳтиёҷманд ба ҳифзи афзоиандаи иҷтимоӣ ҳуқуқӣ нигаронида шуда бошанд.

Мазмуни ҳуқуқҳои меҳнатиро ошкор намуда, А.А. Максимов тафриқаи гендерии онҳоро нишон дода [218, с. 125], онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо мекунад:

- 1) танзими воқеии меҳнати занон;
- 2) танзими меҳнати занони ҳомиладор;
- 3) танзими меҳнати занони кӯдакдор [218, с. 125].

Ҳамин гурӯҳбандиро метавон дар танзими ҳуқуқҳои меҳнати занон дар Тоҷикистон низ татбиқ кард.

Ҳуқуқ ба меҳнат бо ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ низ алоқаманд аст (моддаи 39 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон). Тавре маълум аст, ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба таъмини иҷтимоӣ ҳуқуқҳои асосии инсон мебошанд, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии гуногуни байналмилалӣ муқаррар шудаанд. Ҳуқуқҳои меҳнатӣ яке аз рукнуҳои муҳимтарине мебошанд, ки барои расидан ба шароити арзанда ва шукуфони иҷтимоӣ имконият фароҳам меорад. Дар мавриди амалӣ намудани ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ нақши асосӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҳар шахс дар пиронсолӣ, ҳангоми беморӣ, маъҷубӣ, гум кардани қобилияти кор, маҳрум шудан аз сарпараст ва мавридҳои дигаре, ки қонун муайян кардааст, кафолати таъмини иҷтимоӣ дорад.

Яке аз ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, ки бо ҳуқуқ ба меҳнат дар алоқамандӣ қарор дорад, ин ҳуқуқ ба манзил мебошад (моддаи 36 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон). Масалан, давлат бо манзил таъмин намудани хизматчиёни

харбиеро, ки ихтиёран хизмат мекунанд [20] ва бо манзил таъмин намудани хизматчиёни давлатиро аз ҳисоби фонди давлатӣ бо тартиби муқарраршуда кафолат медиҳад; чуди намудани замин барои беҳтар намудани шароити манзил, сохтани манзили шахсӣ ва ё кооперативӣ; чуди кардани қарзи бефоиз ба муҳлати то 20 сол барои харидан ё сохтани манзил, инчунин, беҳтар намудани шароити манзил [21], ба коркунони милитсия, ки ба беҳтар намудани шароити манзил эҳтиёҷ доранд, ҳуқуқи гирифтани қарзҳои имтиёзнок барои сохтмони манзили шахсӣ ва ё кооперативӣ ба муҳлати 20 сол ва додани 50 ҷисади қарзҳои пешниҳодшуда аз ҳисоби буҷети дахлдор; манъи аз биноҳои истиқоматии расмӣ берун кардани кормандони милитсия бидуни додани дигар биноҳои истиқоматӣ, ки дар мақомоти қарзҳои дохилӣ зиёда аз даҳ сол қарздоранд, инчунин, аъзои оилаи қарздорони милитсия [18]. Ин муқаррарот ба мо имкон медиҳанд, ки ҳуқуқ ба меҳнатор ҳамчун кафолати махсуси ҳуқуқии амалӣ намудани ҳуқуқ ба манзил баррасӣ кунем.

Ҳуқуқи меҳнатор ба ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ (моддаи 38-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) аз рӯи чунин ҷиҳатҳо ба ҳам алоқаманд аст: фароҳам овардани шароит барои татбиқи ҳуқуқ ба меҳнатор, ки ба талаботи беҳатарӣ ва гигиенӣ ҷавобгӯ бошад ва таъмини ҳуқуқ ба истироҳат, аз ҷумла давомнокии вақти қорӣ муқарраршуда, рӯзҳои истироҳат ва ид, инчунин руҳсатии ҳарсолаи пулакӣ.

Дар ин замина, давлат вазифадор аст тамоми воситаҳои ҳуқуқиро барои амалӣ намудани ин ҳуқуқҳои истифода барад, ки онҳо ҳам хусусӣ-ҳуқуқӣ (суғурта, ҷуброни зарар) ва ҳам оммавӣ-ҳуқуқӣ (суғуртаи давлатӣ, таъминоти иҷтимоӣ ва ғайра)-ро дар бар мегиранд. Ҳамчунин, давлат уҳдадор аст, ки механизми самараноки ташкилию ҳуқуқиро фароҳам оварад, то шахрванд ва аъзои оилаи ӯ дар ҳолати вафот ё расидани зарар ба ҳаёт ё саломатӣ ҳангоми иҷрои уҳдадорӣҳои хизматӣ ғимоя карда шаванд.

Ҳифзи саломатӣ яке аз самтҳои афзалиятноки ҷомеа буда, дар соҳаи меҳнатор нақши муҳим дорад. Дар ҳама ҳолат иҷрои фаъолияти меҳнатор набояд

ба саломатӣ зарар расонад, яъне нигоҳдории саломатӣ нисбат ба натиҷаи меҳнатӣ афзалиятнок мебошад.

Ҳеч як корманд вазифадор нест, ки ҳангоми иҷрои уҳдадориҳои меҳнатӣ ҳаёт ё саломатии худро зерӣ хатар гузорад, ба истиснои категорияҳои алоҳидаи кормандон (сухторхомӯшқунандагон). Умуман, дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳои зиёде мавҷуданд, ки ба ҳифзи саломатии меҳнаткшон нигаронида шудаанд.

Бо назардошти ин, ба амал баровардани ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ шартҳои асосии инкишофи шахсият буда, барои самаранок амалӣ шудани ҳуқуқҳои конституционӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат мусоидат менамояд.

Ҳуқуқи дигари конституционӣ, ки дар татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат нақши муҳимро иҷро менамояд, ҳуқуқ ба таҳсил мебошад (моддаи 41 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон).

А.Э. Пашерстник ба таври хеле муносиб қайд мекунад, ки "ҳуқуқ ба меҳнат маънои ҳуқуқи дарёфти шуғли мувофиқ бо ихтисос, тақмили ихтисос ва рушди касбӣ дар соҳаи фаъолияти кории шахсро дорад." [83, с. 33]. Ин хулоса асоснок аст, зеро маҳорати кордонӣ ва эҷодкорӣ худ аз худ ба вучуд намеояд. Барои таъмини сатҳи шоистаи зиндагӣ, талабот дар бозори меҳнат шахс маҷбур аст, ки пайваста омӯзад, донишҳои нав гирад, таҷрибаи касбиро ғанӣ гардонад ва малакаҳои иҷтимоиро инкишоф диҳад.

Бисёре аз муҳаққиқон тавачҷуҳи худро ба робитаи зичи байни ҳуқуқи меҳнат ва ҳуқуқ ба таҳсил равона кардаанд. О.В. Смирнова қайд менамояд, ки «муносибати махсуси байни ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба таҳсил дар он ифода меёбад, ки ба амал баровардани ҳуқуқ ба меҳнат, пеш аз ҳама, бо амалишавии ҳуқуқ ба таҳсил алоқаманд аст ва баръакс амалӣ намудани ҳуқуқ ба таҳсил бо мақсади ба амал баровардани ҳуқуқ ба меҳнат анҷом дода мешавад» [104, с. 52-53].

Ҳуқуқ ба таҳсил, ба андешаи А.С. Пашкова, ба он нигаронида шудааст, ки ба шахрвандон озодии қонеъ гардонидани талаботи моддӣ ва маданияро

мувофиқи қобилиятҳои шахсии худ таъмин намояд. Ғайр аз ин, ҳуқуқ ба таҳсил ҳамчун шарт зарурии амалӣ намудани дигар ҳуқуқҳо аз ҷониби шахрвандон, аз ҷумла ҳуқуқи озодона ихтиёрдорӣ кардани қобилияти меҳнати худ, интихоби намуди фаъолият ва касб хизмат мекунад. Баъзан гирифтани маълумоти дахлдор боиси дар кор пешбарӣ шудан, инчунин, зиёд шудани ҳаҷми музди меҳнат мегардад [84, с. 41-42].

Шахс метавонад маълумоти касбӣ гирад, новобаста ба он ки ӯ аз рӯи ихтисосаш кор мекунад ё не; Шахрванд дар гирифтани таҳсилоти баробарсатҳ; гирифтани таҳсилот ба таври шартномавӣ; ба таври фаъол гирифтани таҳсилоти иловагӣ (умумӣ ва касбӣ) ва хизматрасониҳои таълимии иловагии пулакӣ ҳуқуқи баробар доранд.

Бояд гуфт, ки соҳаи маориф ва бозори меҳнат ҳатто дар шароити тағйирёфтаи рушди худ ва мутаносибан тағйирёбии меъёрҳое, ки муносибатҳои ин соҳаҳо танзим менамоянд, дар робитаи мутақобила қарор доранд. Инчунин, корманд, сарфи назар аз манфиатҳои корфармо, ҳуқуқ ба таҳсили худро ба амал бароварда, дар баробари таҳсил ҳуқуқ ба меҳнати худро амалӣ месозад. Дар баробари ин, меъёрҳое ҷой доранд, ки барои баланд бардошти дараҷаи дониши кормандон имконият фароҳам оварда, ҷораҳои ҳавасмандгардониро низ пешбинӣ менамоянд.

Ҳамчун меъёри ҳавасмандкунанда, банди 12 моддаи 44 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» баромад мекунад, ки тибқи он шахсоне, ки дар муассисаҳои таълимии давлатӣ ва ғайридавлатӣ таҳсил мекунанд, ҳуқуқи гирифтани рухсатии иловагӣ дар ҷойи корро доранд.

Ҳамчун меъёри муҳофизатӣ, қисми 3 моддаи 21 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ мекунад, ки тартиби бастанӣ шартномаи меҳнатӣ бо корманди ноболиғе, ки таҳсилоти умумӣ дорад, муқаррар гардад. Илова бар ин, моддаи 211-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҳсилкунандагони муассисаҳои таълимӣ, ки ҳамзамон кор ва таҳсил

мекунад, вақти кори кӯтоҳшударо муқаррар мекунад, то раванди таҳсил халалдор нашавад.

Бо дарназардошти ин, метавон гуфт, ки ҳуқуқ ба таҳсил шартӣ зарурӣ барои татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат мебошад. Ғайр аз ин, ҳуқуқ ба таҳсилоти иловагӣ ва касбомӯзӣ танҳо дар ҳолати мавҷуд будани муносибатҳои меҳнатӣ байни корманд ва корфармо ба миён меояд.

Ҳамзамон, таносуби моддаи 35 бо моддаи 41 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки фаъолияти тарбиявӣ метавонад ҳамчун як намуди махсуси фаъолияти меҳнатӣ баррасӣ гардад.

Ҳамин тавр, дар як қисми муайян татбиқи ҳуқуқ ба таҳсилот тавассути меъёрҳои қонунгузори меҳнат таъмин карда мешавад, зеро татбиқи он аксаран бо татбиқи фаъолияти меҳнатӣ алоқаманд аст.

Тавре дар боло қайд кардем, намуди дуҷони таъсири ҳуқуқ ба меҳнат бо дигар ҳуқуқҳои субъективӣ, ин таъсири мутақобилаи татбиқнамоӣ мебошад. Ҳамин тариқ, ҳуқуқ ба меҳнат ба амалӣ шудани чунин ҳуқуқҳо, аз қабилӣ озодии ҳаракат, ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ, ҳуқуқи баргузори гирдиҳамоиҳои осоишта, озодии фаъолияти соҳибкорӣ ва як қатор ҳуқуқҳои дигар мусоидат мекунад. Ҳуқуқҳои мазкур шаклҳои амалишавии ҳуқуқи конститутсионии шахс ба меҳнат ва баръакс мебошад. Аслан, ҳуқуқ ба меҳнат имконияти интихоби соҳаи татбиқи қобилиятҳои шахсиро пешакӣ муайян мекунад. Ҳамаи ваколатҳои таъиншудаи шахс ҳуқуқи конститутсионии ӯро ба меҳнат таъмин намуда, ба сифати унсурҳои таркибии ин ҳуқуқ баромад менамоянд.

Ба таври мухтасар ин алоқамандиро дида мебароем.

Яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон, ки тавассути он ҳуқуқ ба меҳнат амалӣ мегардад, озодии ҳаракат мебошад. Ин ҳуқуқ аксар вақт ҳамчун шартӣ зарурии татбиқи он хизмат мекунад.

Озодии ҳаракат ҳамчун унсурҳои муҳимми низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар низоми ҳуқуқи давлат чой дода шудааст. Озодии ҳаракат ҳамчун ҳуқуқ қобилияти озодона ҳаракат карданро дар макон, сарфи назар аз

касб, ҷои истиқомат ва ғайра фаро мегирад. Озодии ҳаракат нақши калидиرو иҷро менамояд, зеро он барои татбиқи самараноки қонунии дигар ҳуқуқҳо (ҳуқуқи интихоби касб, ҳаёти оилавӣ ва ғ.) асосӣ мебошад. Ҳуқуқи конститутсионии ҳаракати озод маъноии ҳаракати бемахдуди ашхоси бо роҳи қонунӣ дар қаламрави кишвар қарордошта, инчунин, интихоби озоди ҷойи истиқомат ё истиқомати доимиро ифода менамояд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ се шакли асосии ҳаракати аҳолии ҷудо карда мешавад: табиӣ (динамикаи таваллуд ва фавт), иҷтимоӣ (тағйирёбии мавқеи одамон дар сохтори иҷтимоию иқтисодии ҷомеа ба маъноии васеъ) ва фазоӣ (ҳаракат дар саросари қаламрав). Ин шаклҳои ҳаракат бо ҳам алоқаманд ва вобаста мебошанд [178]. Дар доираи ҳуқуқ ба меҳнат шакли дуҷуми ҳаракат, ки дар он одамон барои пайдо кардани кори муносиб ҷои истиқомати худро иваз мекунанд, аҳаммияти калон дорад. Аз ин рӯ, дар ҷомеа ва муҳити илмӣ мафҳуми муҳочирати меҳнатӣ ташаккул ёфтааст. Дар замони муосир масъалаи муҳочирати меҳнатӣ аҳаммияти ҳамаҷониба пайдо кардааст. Дар доираи Созмони Милали Муттаҳид ва созмонҳои минтақавӣ, инчунин, дар сатҳи давлатӣ садҳо санадҳои меъриии ҳуқуқӣ ва барномаҳои қабул шудаанд, ки ба ҳалли масъалаҳои муҳочирати меҳнатӣ нигаронида шудаанд. Ҳамин тариқ, қобилияти ҳаракат дар дохили кишвар ва берун аз он ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки фаъолияти меҳнатии худро анҷом диҳанд.

Ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ (моддаи 12 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) низ яке аз шаклҳои имконпазири татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат мебошад.

Ба масъалаи муносибат байни ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ ишора шудааст, ки он яке аз шаклҳои амалигардонии меҳнат ба ҳисоб меравад [216, с. 30], [238, с. 56]. Ҳамзамон, қайд карда мешавад, ки мазмуни ҳуқуқ ба меҳнат нисбат ба мазмуни ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ васеътар аст, зеро он имкони интихоби кор ба сифати соҳибкор ё корфарморо фароҳам меорад [30, с. 128], [106, с. 8].

Н.А. Грачёв қайд мекунад, ки «ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ дорои ҳадафҳои мухталиф мебошанд. Агар ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ ба ташкили бозори озод равона шуда бошад, ҳуқуқ ба меҳнат бештар ба дастгирии шахрвандони камбизоат ва фароҳам сохтани шароити зиндагӣ барои шахсоне, ки қобилияти меҳнат кардан доранд, нигаронида шудааст» [145, с. 14-15].

Самтҳои гуногуни ин масъаларо баррасӣ намуда, С.М. Салоҳидинова ба чунин хулоса меояд, ки «муносибати ҳуқуқӣ дар байни ҳуқуқҳои асосии инсон – ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ аз он иборат аст, ки имкони интихоби озодонаи кор барои ҳар кас имконияти фаъолияти соҳибкориро низ дар назар дорад. Ҳуқуқи меҳнат ба шахс имконият медиҳад, ки бо роҳи бастанӣ шартномаи (қарордоди) меҳнатӣ, иҷрои кори муайян тибқи шартномаи ҳуқуқи граждани ё машғул шудан бо фаъолияти соҳибкорӣ дар асоси инфиродӣ ё тавассути иштирок дар фаъолияти тижоратӣ машғул шудан ба ҳама гуна фаъолияти меҳнатиро интихоб намояд. Ба ибораи дигар, ҳар як шахс ҳуқуқ дорад, ки фаъолияти соҳибкориро ҳамчун воситаи истифодаи қувва ва қобилиятҳои худ интихоб намояд. Дар якҷоягӣ бо ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ, ҳуқуқ ба меҳнат доираи ваколатҳои шахсро дар соҳаи иқтисодӣ васеъ мекунад. Ҳамин тариқ, шахс тавассути амалӣ намудани ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ ҳуқуқ ба меҳнатро амалӣ менамояд» [232, с. 56].

Тафовути асосии ҳуқуқҳои мавриди баррасӣ дар он аст, ки аввалан, шахс ҳангоми пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ таваккал мекунад, ки метавонад ба ноил нашудан ба фоида, ки ҳадафи асосии ин фаъолият аст, оварда расонад, дар ҳоле ки фаъолияти меҳнатӣ чунин таваккалро истисно мекунад. Дуввум, фаъолияти соҳибкориро мустақилият хос аст, дар ҳоле ки фаъолияти меҳнатӣ чунин хусусиятро надорад [232, с. 56].

Ҳуқуқ ба меҳнат аз нигоҳи шакл ва мазмун метавонад бо ҳуқуқҳои сиёсӣ алоқамандӣ қарор дошта бошад. Ҳуқуқ ба хизмати давлатӣ (қисми 2 моддаи 27 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) яке аз шаклҳои имконпазири

амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат дониста мешавад.

Шаҳрванд ҳуқуқ дорад, ки ҳуқуку манфиатҳои меҳнатӣ ва иқтисодию иҷтимоии худ, аз ҷумла ҳуқуқи шомил шудан ба иттифоқҳои касабаро ба амал барорад. Иттифоқҳои касаба ташкилоти ҷамъиятӣ буда, шаҳрвандонро муттаҳид мекунад, ки бо манфиатҳои умумӣ аз рӯи хусусияти фаъолияти касбиашон алоқаманданд. Иттифоқҳои касаба бе иҷозати пешакӣ дар асоси интихоби озоди аъзои худ ташкил карда мешаванд. Ҳама иттифоқҳои касаба ҳуқуқҳои баробар доранд. Ин масъала дар боби ояндаи рисола муфассалтар баррасӣ карда мешавад.

Ҳаёти инсонро дар ҷомеаи давлатӣ бидуни меҳнати озод тасаввур намудан ғайриимкон мебошад, меҳнати озодро бошад, бидуни ҳуқуқ ба истироҳат – ҳуқуқи табиӣ ва талаботи ботинии шахси меҳнаткаш, тасаввур намудан мушкил аст [41, с. 173].

Масъалаҳои марбут ба тартиби татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат дар қонунгузории амалкунанда, аз ҷумла дар Кодекси меҳнат, муқаррар гардидаанд. Кафолати муҳими ҳуқуқ ба истироҳат танзими муфассали масъалаҳои вақти корӣ ва истироҳат дар қонунгузории меҳнат аст.

Ҳуқуқ ба меҳнат бо ҳуқуку озодиҳои фарҳангӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба иштирок дар ҳаёти фарҳангии ҷомеа, эҷодиёти бадеӣ, илмӣ ва техникӣ (моддаи 40 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) алоқаи зич дорад. Фаъолияти касбии эҷодӣ ва омӯзгорӣ яке аз шаклҳои татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат мебошад.

Дар адабиёти илмӣ озодии эҷодиёт ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ арзёбӣ мешавад, ки гуногунии идеологиро таъмин мекунад.

Ба ин тартиб, таҳлили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ҳуқуқ ба меҳнат бо дигар ҳуқуқҳои асосии инсон, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам шудаанд, иртибот дошта, ҳамчун кафолати татбиқи дигар ҳуқуқҳои инсон баромад мекунад.

БОБИ 2. МЕХАНИЗМИ АМАЛИГАРДОНИИ ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНИИ ШАХС БА МЕҲНАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Тартиби амалишавии ҳуқуқи конститусионӣ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар замони муосир, татбиқи ҳуқуку озодиҳои меҳнати инсон ва шаҳрванд аҳамияти махсус дорад. Амалӣ гардидани самараноки ин ҳуқуқҳо имкон медиҳад, ки рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъмин гардида, барои пешрафти устувори давлат заминаи воқеӣ фароҳам оварда шавад. Бо ин мақсад, тадбирҳои андешидашуда баҳри амалишавии муқаррароти моддаи 1 Конститутсия, ки Тоҷикистон ҳамчун давлати иҷтимоӣ муаррифӣ намудааст, нигаронида шудаанд. Аз ҳамин лиҳоз, Г.Д. Солеҳзода ишора менамоянд, ки «мустаҳкам намудани ин муқаррарот меҳвари Конститутсияи Тоҷикистонро ташкил медиҳад» [45, с. 4].

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи таъмин ва амалишавии ҳуқуқҳои инсон тавачҷуҳи хосса зоҳир карда шудааст. Аз ҷумла, дар моддаҳои 5 ва 14 Конститутсия ҳуқуқи инсон арзиши олий маънидод гардида, давлат вазифадор гардидааст, ки онро эътироф, риоя ва ҳифз намояд [1].

Дар адабиёти ватанӣ ишора мегардад, ки меъёрҳои мазкур барои бевосита таъмин ва амалишавии ҳуқуқи инсон нигаронида шудаанд. Ҳамин тавр, А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки «чунин таҳрири Конститутсияи Тоҷикистон маънои онро дорад, ки масъулияти асосии давлат ин ташкили тамоми шароит ва фароҳам овардани заминаҳо барои истифодаи ҳуқуку озодиҳои ҳар як инсон ва шаҳрванд, инчунин, иҷрои уҳдадорихои конститусионӣ аз ҷониби онҳо мебошад» [40, с. 5]. И.Қ. Миралиев бошад қайд мекунад, ки «эълони ҳуқуқи инсон ҳамчун арзиши олий маънои онро дорад, ки дар доираи Конститутсия

моделли муносибатҳои волоияти қонун ва ҳуқуқи инсон бунёд шудааст. Танҳо дар давлати ҳуқуқбунёд инсон бо тамоми ҳуқуқу озодиҳои худ ҳамчун арзиши олиии иҷтимоӣ пазируфта шуда, эътироф мегардад»[220, с. 258]. Мо андешаи С. Салоҳидиновро қонибдорӣ менамоем, ки аз нигоҳи ӯ, «дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун арзиши олии эътироф намудани ҳуқуқи инсон аҳамияти асосӣ дорад, зеро он муносибати шахсро бо давлат муайян намуда, манфиатҳои ӯро дар ҷои аввал мегузорад ва он шартҳои асосии танзими вазъи ҳуқуқии шахс ва шахрванд мебошад. Бояд гуфт, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми «арзиши олии» танҳо дар робита ба ҳуқуқ, озодиҳои инсон ва шахрванд истифода мешавад. Ҳеҷ як падидаи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ чунин хусусиятро надорад»[232, с. 200].

Ҳарчанд дар Конститутсияи кишвар муқаррар намудани ин меъёр як ҷанбаи муҳим дар амалишавии онҳо маҳсуб меёбад, аммо барои татбиқномаи он кофӣ нест. Н.И. Матузов қайд мекунад, ки «эълон доштани ҳуқуқу озодиҳои муайян кифоя нест, зеро муҳимият ба амалишавӣ ва татбиқ намудани онҳо меравад, зеро ҳуқуқу озодиҳои инсон дар рӯи қоғаз ба осонӣ тасвир мешаванд, аммо дар ҳаёт амалӣ кардани онҳо хеле душвор аст» [111, с. 299]. Андешаи ба ин монандро олими ватанӣ А.М. Диноршоҳ ибраз менамояд. Инчунин, Л.Д. Воеводин қайд менамояд, ки мавҷудияти меъёрҳои ҳуқуқие, ки қобилияти озодона истифода бурдани ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии шахрвандро муқаррар мекунад, маънои онро надорад, ки ба ҳар кас ба таври худкор амалӣ шудани онҳо ё ҳифзу ҳимояи онҳо кафолат дода мешавад, зеро аз қабули қонун то татбиқи он фосилаи калон вучуд дорад [29, с. 221].

Дар сатҳи конститутсионӣ на танҳо муқаррар намудани кафолати ҳуқуқи мушаххаси шахс талаб карда мешавад, балки амалишавии он мазмуни дилхоҳ ҳуқуқро ташкил медиҳад. Л.С. Явич зикр менамояд, ки агар меъёрҳои ҳуқуқӣ дар фаъолияти одамон ва ташкилотҳо, инчунин, дар муносибатҳои ҷамъиятӣ амалишавии худро пайдо накунад, пас, арзише надорад [132, с. 201]. Дарки ҳуқуқ бидуни амалишавии он имконнопазир аст, аз ин рӯ, механизми дар ҳаёти

чамбиятӣ амалӣ намудани онро набояд сарфи назар кард [146, с. 5]. Маҳз бо ҳамин мақсад, мавқеи муаллифони «Энциклопедияи ҳуқуқи конституционии Русия»-ро ҷонибдорӣ намудан дуруст мебошад, зеро таъкид мекунанд, ки «ҳуқуқи озодихо, ки дар Конститутсия ва қонунгузори кишвар пешбинӣ шудаанд, дар сурате ҳадафҳои иҷтимоии худро соҳиб мегарданд, ки агар тавонанд дар амал татбиқ гардида, тавассути механизмҳои ҳуқуқи конституционӣ ба мақсаду ҳадафҳои худ ноил гарданд» [49, с. 301].

Аз ин рӯ, танҳо эълон доштани ҳуқуқи озодихоии инсон кофӣ набуда, барои таъмин ва амалишавии онҳо воситаи механизмҳои муассир эҷод кардан лозим аст. Набудани ин гуна воситаю механизмҳо ҳуқуқи инсонро ба мафҳуми номукамал табдил медиҳад.

Дар баробари он, олимони бар ин назаранд, ки масъалаи мазкур дар илми ҳуқуқшиносӣ аз зумраи масъалаҳои баҳсбарангез маҳсуб меёбад. Ҳамин тавр, В.И. Крусс зарур мешуморад, ки амалишавии ҳуқуқҳои асосии шахсӣ ҳамчун мушкилоти махсуси ҳуқуқи конституционӣ эътироф карда шавад [226, с. 97].

Мазмуни механизми амалишавии ҳуқуқи инсон дар илм ба маънои васеъ ва маҳдуд шарҳ дода мешавад. Ба маънои маҳдуд ин мафҳумро И.Э. Фарбер пешбинӣ кардааст, ки мувофиқи ақидаи ӯ, “механизми амалишавии ҳуқуқҳои конституционӣ бо мушкилоти таъсири бевоситаи меъёрҳои ҳуқуқи конституционӣ алоқаманд аст. Ҳуқуқи субъективӣ танҳо дар муносибатҳои бавучудомада ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Ин маънои онро дорад, ки он бо уҳдадорӣ (ё уҳдадорихоӣ) шахси (ё шахсони) дигар таъмин карда мешавад. Воқеияти ҳуқуқ ва уҳдадорихо аз нигоҳи ҳуқуқӣ маънои онро дорад, ки онҳо танҳо дар муносибатҳои ҳуқуқӣ вучуд доранд. Аз ин рӯ, шартҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳуқуқҳои субъективӣ меъёри қонун, қобилияти ҳуқуқдорӣ иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ ва факти ҳуқуқӣ мебошанд” [118, с. 28].

Маънои васеъ доштани масъалаи мазкурро П.П. Глушенко ва В.Я. Кикотя матраҳ намудаанд. Ба андешаи онҳо “Механизми амалишавии ҳуқуқҳои

конститутсионӣ ва озодиҳои шахсӣ ҳамаи соҳаҳо ва намудҳои фаъолияти марбут ба таъмини ҳуқуқҳо ва озодиҳоро дар бар мегирад. Он аз ҷанбаҳои зерин иборат аст:

Пешбиниҳои ҳамаи кафолатҳои ҳуқуқӣ, озодиҳо ва манфиатҳо;

Низоми васеи ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқҳои шахрвандон тавассути давлат ва дигар субъектҳо;

Таъмини истифодаи воқеии ҳуқуқҳо ва мубориза бо ҳама гуна навъҳои ҳуқуқвайронкунӣ;

Назорати давлатӣ ва иштироки ҷомеаи шахрвандӣ, ки ба ҳифзи ҳуқуқҳо, озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шахрвандон равона шудааст.” [33, с. 55-56].

Дар байни муҳаққиқони ватанӣ, ки масоили ҳуқуқи инсонро таҳлил намудаанд, бартарият ба мафҳуми васеи механизми амалишавии ҳуқуқи инсон дода мешавад. Масалан, С.М. Салоҳидинова қайд мекунад, ки «механизми амалишавии ҳуқуқи инсон тавассути сохтори муқарраршуда, омилҳои гуногуни иҷтимоӣ ҳуқуқӣ, шакли усулҳо, шароит ва кафолатҳои амалишавии меъёрҳои конститутсионӣ ошкор карда мешавад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқарраротеро дар бар мегирад, ки ба таъмини механизми амалишавии ҳуқуқ ва озодиҳо нигаронида шудаанд. Ҳамаи мавқеъҳои зикршударо ҷамъбасти намуда, метавон хулоса кард, ки механизми амалишавӣ ҳамчун равиши татбиқи ҳуқуқу озодиҳо фаҳмида мешавад. Он амалҳои мусбати қонунии шахс, тамоми шахсони уҳдадор ва субъектҳои дигари ҳуқуқ, инчунин шартҳои омилҳои, ки ба ин раванд таъсир мерасонанд, дар бар мегирад.

Хусусияти амалишавии ҳуқуқу озодиҳои конститутсионӣ дар он аст, ки субъект бояд аз ҳуқуқу озодиҳо, яъне аз неъматҳои ба ӯ хос пайвасти истифода барад. Чун қоида, барои ноил шудан ба натиҷаҳои пешбининамудаи ҳуқуқҳои конститутсионӣ саъю кӯшиши фаъолона лозим нест, зеро татбиқи онҳо дар ҳолати муайяни воқеии субъект, ки пайвасти аз манфиатҳо дар шакли ҳуқуқу озодиҳо истифода мебарад, ифода меёбад ва ин истифодабарии бевосита бо ҳаракат (амал) ё беҳаракатӣ (беамалӣ) алоқаманд нест.

Мавқеи Т.М. Пряхина сазовори диққат аст, ки «раванди амалишавии Конститутсия бо хусусияти муайян, гуногунӣ ва бисёрсатҳӣ фарқ карда мешавад. Дар сатҳи аввал амалишавӣ дар доираи муносибатҳои конституционӣ сурат мегирад, ки ба чунин масъалаҳо, аз қабилӣ ташкили ҳокимият, муносибати шаҳрванд ва давлат, таърифи ҳокимият дахл доранд. Дарачаи дуҷуми амалишавӣ қариб ба ҳамаи муносибатҳои ҳуқуқӣ дахл мекунад. Дар зинаи аввал мақомоти давлатӣ ё бевосита меъёрҳои Конститутсияро татбиқ мекунанд, ё қонунҳо дар асоси меъёрҳои конституционӣ қабул мешаванд. Дар сатҳи дуҷум, меъёрҳои конституционӣ, чун қоида, дар ҳамбастагӣ бо қонунгузори соҳавӣ амал мекунанд» [170, с. 65].

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки механизми амалишавии ҳуқуқу озодиҳои конституционӣ, ҳам аз ҷиҳати ташкилию сиёсӣ ва ҳам аз ҷиҳати ҳуқуқӣ низоми мураккаб ва гуногунҷанба буда, аслан, раванди воқеии арзи ҳастӣ намудани ҳуқуқҳои конституционӣ мебошад [29, с. 267].

Барои муайян кардани хусусияти механизми амалишавии ҳуқуқу озодиҳо масъалаи муҳимро муайян намудани унсурҳои таркибии он ва шаклҳои амалишавии ҳуқуқу озодиҳо ташкил медиҳад. Дар илми ҳуқуқи конституционӣ низ ба ин масъала муносибати яқсон вучуд надорад. Масалан, муҳаққиқони ватанӣ, аз ҷумла А.И. Имомов ва А. Диноршоҳ ҳамчун унсурҳои раванди амалишавии ҳуқуқи инсон «масъалаҳои мазмуни дохилии ин ҳуқуқҳо, кафолати қонунгузори онҳо, муайян кардани доираи амали онҳо, яъне муқаррар намудани маҳдудиятҳо ба ин ҳуқуқҳо, инчунин масъалаҳои масъулият барои ин ҳуқуқҳоро ҷудо менамоянд» [146, с. 8], [51, с. 177]. И.И. Саидзода бошад, ба сифати унсурҳо “масъалаҳои кафолати ҳуқуқи инсон, имкони маҳдуд кардани онҳо, усулҳои ҷимоя ва ҷавобгарӣ барои поймолшавии ҳуқуқи инсон”-ро муайян менамояд [231, с. 209].

Муаллифони хориҷӣ низ масъалаи мазкурро омӯхта, ба зарурати дақиқ муайян кардани унсурҳои механизми амалишавии ҳуқуқи инсон тавачҷух зоҳир намудаанд. Ҳамин тавр, ба ақидаи В. Хижняк, «унсурҳои механизми

амалишавии ҳуқуқи мушаххас инҳо мебошанд: 1) вазъи ҳуқуқии ин ҳуқуқ; 2) муносибатҳои ҳуқуқии конституционӣ; 3) истифода аз фоидаи мушаххас; 4) муайян намудани ҳуқуқу уҳдадорихои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ; 5) қабули қарори мушаххас; 6) иҷрои қарори дар рафтори одамон қабулшуда ва тафтиши иҷрои дурусти муқаррароти интихобшуда» [121, с. 18-25].

Ҳамин тариқ, аз таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки унсурҳои механизми амалишавии ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат инҳо мебошанд: кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон, масъалаи маҳдудкунии ҳуқуқи инсон ва механизми ҷимояи ҳуқуқи инсон.

Дар асоси таҳлили гузарондашуда мо ба хулосае омадем, ки механизми амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ маҷмуи воситаҳои ҳуқуқии танзимкунанда ва муҳофизатии сатҳҳои гуногун мебошад, ки бо ёрии онҳо ҳуқуқҳои субъективӣ ба амал бароварда мешаванд ва дар рафтори воқеии субъектҳо таҷассум мегарданд.

Меъёрҳои конституционӣ дар амал татбиқ ёфта, ба амалҳои (ҳаракат ва беҳаракатии) воқеии мушаххаси мақомоти давлатӣ, инчунин, шахрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо табдил мегарданд. Таҳлили мушаххас ва хусусиятҳои амалишавии меъёрҳои конституционӣ нишон медиҳад, ки он шаклҳои мушаххаси амалишавӣ дорад. В.В. Лазарев қайд мекунад, ки «амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ ин таҷассуми он талаботест, ки дар амалҳои одамон тавассути меъёрҳои қонун ифода ёфтаанд. Амалишавии ҳуқуқ натиҷаи бевоситаи танзими ҳуқуқӣ, зухуроти мушаххаси он мебошад» [71, с. 396].

Шакли махсуси фаъолияти давлатӣ, ки ба амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ нигаронида шудааст, *татбиқи ҳуқуқ мебошад*. Давлат ҳангоми татбиқи ҳуқуқ ду вазифаи асосиро иҷро мекунад: 1) ташкили амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқӣ (бо роҳи қабули санадҳои ҳуқуқӣ); 2) ҳифз ва ҷимояи ҳуқуқҳо аз вайронкунӣ.

Ҳамин тариқ, механизми амалишавии ҳуқуқ ҳаракати ҳуқуқро ба самти амалишавии воқеии меъёрҳои давлатӣ, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ

инъикос ёфтаанд, ифода намуда, ҳадафи он баргардонидани санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳа то ба сатҳи рафтори ҳуқуқии субъектон маҳсуб меёбад. Механизми амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат ин баргардонидани муқаррароти конститутсионӣ ва соҳавии ҳуқуқи меҳнатист, ки ин ҳуқуқро ба амалҳои мушаххас, аз ҷумла татбиқи амалии салоҳиятҳои субъективии меҳнатӣ, ки ҳуқуқ ба меҳнатро ташкил медиҳанд ва бе дуруст амал кардани ҳуқуқҳои умумии меҳнатӣ унсурҳои иҷтимоию ҳуқуқии татбиқи ин ҳуқуқ, низоми меҳнат ғайриимкон ё ниҳоят душвор мегардад, ташкил медиҳад.

Масъалаи рафти амалишавии ҳуқуқи конститутсионии шахс ба меҳнатро О.В. Борисов таҳқиқ намуда, қайд мекунад, ки ин як раванди бисёрмарҳила буда, марҳилаи муқаррарнамоӣ, яъне муайян кардани мақоми ҳуқуқии шахс дар муносибатҳои меҳнатӣ; марҳилаи муносибатҳои ҳуқуқӣ; марҳалаи муайян намудани тартиби ташкилию ҳуқуқие, ки барои амалишавии ин ҳуқуқ мувофиқ аст ва марҳилаи муайян намудани ҳуқуқу уҳдадорихои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад [202, с. 119-136].

М.И. Лавитская масъалаи амалишавии ҳуқуқ ба меҳнатро таҳлил намуда, ишора менамояд, ки онро мушкилоти дар ин соҳа мавҷудбуда ташкил медиҳад ва онҳоро метавон ба амалишавии назариявӣ ва ҳуқуқӣ ҷудо намуд. Ба категорияи яқум ӯ масъалаҳои марбут ба эътирофи меъёрии ҳуқуқ ба меҳнат ва мафҳуми «таъбиз дар муносибатҳои меҳнатӣ»-ро мансуб медонад. Мавсуф ба мушкилоти амалишавии ҳуқуқӣ масъалаи тафсири меъёрҳои қонунгузории меҳнат, масъалаҳои шуғл, бехатарии меҳнат, музди меҳнат ва ғайраро ворид менамояд [159, с. 214-221].

Пас аз омӯختан ва ҷамъбаст кардани мавқеъҳои дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ омада, инчунин, амалияи татбиқи ҳуқуқ, мо ба хулосае омадем, ки раванди амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат ду марҳила – муқаррарнамоӣ ва таъминнамоиро дар бар мегирад.

Марҳилаи муқаррарнамоӣ масъалаҳои таҳкими ҳуқуқии механизмҳои амалишавӣ, вазъи ҳуқуқии шахси иштирокчии муносибатҳои меҳнатӣ ва

мушаххас кардани доираи ҳукуку уҳдадорихои корманд ва корфарморо дар бар мегирад.

Марҳилаи таъминнамоӣ раванди амалишавии ҳуқуқҳои меҳнатии шахсро бо истифода аз воситаҳо ва усулҳои мувофиқ, ки ба кафолат ва ҳифзи ин категорияи ҳуқуқ нигаронида шудааст, дар назар дорад.

Муфассалтар ба ҳар яке аз ин марҳилаҳо назар меандозем.

Ҳамин тариқ, чузъи якуми марҳилаи муқаррарнамоӣ раванди амалишавии масъалаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ мебошад. Тавассути танзими ҳуқуқӣ расмиёти ташкилию ҳуқуқие, ки барои татбиқи ин ҳуқуқ мувофиқанд, муайян карда мешаванд. Ин масъаларо О.В. Борисов баррасӣ намуда, қайд мекунад, ки барои амалигардонии тартиботи ташкилию ҳуқуқӣ зарур аст, ки матни меъёрӣ- ҳуқуқӣ дуруст бошад; меъёр аз ҷониби мақоми ваколатдор дода шудааст; он дар як вақт ва дар ҳудуди муайян амал мекунад; метавонад ба шахс ва объекти додашуда татбиқ карда шавад. Дар ин давра шахрвандон аз имтиёзҳои мушаххас истифода мебаранд, зеро, аслан, тамоми раванди амалишавӣ бояд бо қонун гардонидани манфиатҳои субъектҳои онҳо анҷом ёбад [202, с. 119-136].

Мо ин масъаларо дар боби гузаштаи рисола ба таври муфассал баррасӣ намуда, дар натиҷа қайд кардем, ки ҳуқуқ ба меҳнат бо доираи васеи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзим шудааст. Чунин танзим, аз як тараф, ба амалишавии ҳамачонибаи ин ҳуқуқ мусоидат мекунад, аз тарафи дигар, метавонад боиси поймол шудани ҳуқуқи меҳнатии шахрвандон гардад.

Дар ин раванд тафсири ин меъёрҳо нақши муҳим бозида, он ба мо имкон медиҳад, ки мундариҷаи меъёри ҳуқуқро муқаррар намоем, зеро бидуни фаҳмиши мазмуни меъёри ҳуқуқӣ татбиқи он ғайриимкон аст. Дар ин самт, ба ақидаи мо, як қатор носозгориҳо мавҷуданд, ки шарҳи дурустро тақозо мекунанд.

Як қатор мушкилот дар татбиқ ва шарҳи қонунгузориҳои меҳнатӣ ва ба он алоқаманд дар масъалаи пардохти нафақаи меҳнатӣ ҷой доштанд, ки дар

карорҳои Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон равшан карда шудаанд.

Дар раванди муқаррарномаи амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат, муайян кардани мақоми ҳуқуқии субъект аҳаммияти муҳим дорад. Тавре мо дар боби гузашта қайд кардем, ҳуқуқ ба меҳнат ҳуқуқи инсон аст, яъне ҳам ба шахрвандони кишвар ва ҳам ба хориҷиён ва шахсони бешаҳрванд дахл дорад. Асосан, аз рӯи он, имкониятҳои муайяни ҷойдоштаи шахс дар баҳши меҳнат муайян карда мешавад.

Сарфи назар аз он ки Конститутсияи кишвар ин ҳуқуқро барои ҳар як шахс таъмин кардааст, ин ба ҳеч ваҷҳ маънои онро надорад, ки қонун ин ҳуқуқро вобаста ба шаҳрвандии шахсони алоҳида маҳдуд карда наметавонад. Ин масъала дар як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», [15] «Дар бораи гурезаҳо», [16] «Дар бораи муҳоҷират» [19] ва ғайра ба таври возеҳ танзим шудааст.

У.Қ. Муъминов қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳлил намуда, қайд мекунад, ки «қонунгузор шаҳрвандони хориҷиро ба ду категория ҷудо мекунад: 1) доимӣ зиндагикунанда; 2) муваққатан зиндагикунанда» [221, с. 90]. Муаллиф дар идома таъкид мекунад, ки “дар қонунгузори Тоҷикистон категорияи шаҳрвандони хориҷӣ, ки муваққатӣ зиндагӣ менамоянд, ҷой надорад” [221, с. 91].

Воқеан, мутобиқи қ. 1 моддаи 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” «шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки аз ҷониби мақомоти қорҳои дохилӣ иҷозатномаи иқомат доранд, соқини доимии Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф карда мешаванд» [15], дар ҳоле ки мафҳуми «шаҳрвандони муваққатии хориҷӣ» ҷой надорад. Дар баробари ин, қайд кардан лозим аст, ки дар моддаи 7-уми ҳамин қонун ихтилофи муайяне мавҷуд аст, ки дар қисми 2 ҳамин модда зикр шудааст, мутобиқи он, «шаҳрвандони

хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон барои иқомати муваққатӣ омадаанд, метавонанд бо фаъолияти муайяни меҳнатӣ машғул шаванд, ба шарте ки ин ба мақсадҳои ба Ҷумҳурии Тоҷикистон омадани онҳо мувофиқ бошад». [15] Тавре ки аз мазмуни ин меъёр дида мешавад, қонунгузор имкони қор қарданро барои «шаҳрвандони хориҷии муваққатӣ» пешбинӣ менамояд, дар ҳоле ки дар бораи «шаҳрвандони доимӣ зиндагикунанда» чизе зикр нашудааст. Вобаста ба ин, зарур мешуморем, ки ба қисми 2 моддаи 7 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» тағйиру иловаҳо дар шакли зайл ворид карда шаванд: – «Шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон барои доимӣ ё истиқомати муваққатӣ омадаанд, метавонанд бо фаъолияти муайяни меҳнатӣ машғул шаванд, ба шарте он бо мақсадҳои ба Ҷумҳурии Тоҷикистон омадани онҳо мувофиқ бошад».

Ҷузъи ниҳоии марҳилаи муқаррарномаии раванди амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат масъалаи муайян қардани доираи ҳуқуқ ва уҳдадорихои қорманд ва қорфармо мебошад, ки муҳимтарин унсури мақоми ҳуқуқии қорманд ва қорфармоқ. Тибқи мушаххасоти ҳуқуқ ва уҳдадорихо, О.В. Борисов танзими муфассали ҳуқуқ ва уҳдадорихои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқиро дар қонунгузори қорӣ (соҳавӣ) дар назар дорад [202, с. 119-136].

Ҳуқуқ ва уҳдадорихо дар моддаҳои 18 ва 19-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ қардидааст, ки Ю.П. Орловский қайд мекунад, «ин қудонопазирии онҳоро нишон медиҳад» [61, с. 61]. Дар қоробари ин, бояд гуфт, ки масъалаи танзими ҳуқуқии ҳуқуқу уҳдадорихои қормандон ва қорфармоён нисбат ба қонунгузори давраи шуравӣ тағйироти муайяне ворид шудааст. Ақар дар масъалаи танзими ҳуқуқи қормандон як пайқирӣ ва мутқасилии муайянеро мушоҳида қунем, пас, масъалаи танзими ҳуқуқу уҳдадорихои қорфармоён падидаи нав дар қонунгузори ақсари давлатҳои пасошуравӣ, аз қумла Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. М.С. Сақандиков дар

ин хусус қайд мекунад, ки «дар қонунгузории шуравӣ оид ба меҳнат ба ҳуқуку вазифаҳои кормандон афзалияти равшан дода шудааст. Дар ягон санади шуравии кодификатсияшуда оид ба меҳнат ҳуқуку уҳдадорихои корфармо ҳамчун унсури мақоми ҳуқуқӣ ифода нашудааст. Ин маънои онро надорад, ки корфармо дар симои маъмурияти корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ва намояндагӣ, нисбат ба корманд ҳуқуқ ва уҳдадорихое надошт, зеро қонун ба ин масъала диққат равона намекард» [174, с. 106-109].

Тавре таҳлили ин моддаҳои Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ҳуқуку уҳдадорихои асосии кормандон ва корфармоён аз мазмуни муқаррароти конституционӣ бармеоянд, ки мо дар боби гузашта ба таври муфассал баён кардем.

Ҳамин тариқ, ба ҳуқуқи кормандон уҳдадорихои корфармо мувофиқат мекунад ва баръакс. Ба ибораи дигар, вақте мо дар бораи механизми амалишавии ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат сухан меронем, сухан дар бораи амали мутақобилаи субъектҳои муносибатҳои меҳнатӣ меравад, ки ҳуқуку уҳдадорихои тарафайнро ба миён меоранд. Минбаъд мо як қатор ҷиҳатҳоеро, ки барои амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат хеле муҳиманд, мухтасар дида мебароем.

Ҷанбаи аввал дар ин механизм масъалаи бастан, тағйир додан ва қатъи шартномаи меҳнатӣ мебошад. Ин ҳуқуқ, ҳам барои корманд ва ҳам барои корфармо, асосист. Аз ин рӯ, дар қонунгузорӣ ҳуқуқи бастани шартномаи меҳнатӣ, дар навбати аввал, барои ҳар ду тарафи муносибатҳои меҳнатӣ зикр шудааст.

Дар баробари ин, аз як тараф, корфармо масъалаҳои кадриро, ки бо интихоб ва тақсим кардани кадрҳо вобастаанд, мустақилона ҳал мекунад. Ҳуқуқи қабули қарорҳои зарурӣ оид ба кадрҳо (интихоб, ҷобачогузорӣ, аз кор озод кардани кормандон), тибқи моддаи 19 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба корфармо дода мешавад. Бастани шартномаи меҳнатӣ бо шахси мушаххас, ки дар ҷустуҷӯи кор аст, ҳуқуқи корфармо мебошад на уҳдадориаш.

Аз тарафи дигар, ҳуқуқи корфармо барои бастанӣ шартномаи меҳнатӣ ба уҳдадорӣҳои худӣ ӯ мувофиқат мекунад. Аввалан, моддаи 23 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои корманд ҳангоми ба кор қабул кардан кафолатҳо муқаррар кардааст: беасос рад кардани бастанӣ шартномаи меҳнатӣ, аз ҷумла бо сабабҳои таъйин, занон бо сабабҳои ҳомиладорӣ ё ҳузури кӯдакон, кормандон ва ғ. Дуюм, корфармо барои ба таври хаттӣ ба расмият даровардани шартномаи меҳнатӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои ҳатмӣ масъул аст. Тағйир додани шартномаи меҳнатӣ ба ҳуқуқи корманд ба меҳнат на камтар аз бастанӣ шартномаи меҳнатӣ таъсир мерасонад. Принсипи асосии тағйир додани шартнома аз он иборат аст, ки агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, он бо созиши тарафҳои муносибатҳои меҳнатӣ ба амал бароварда мешавад. Қонунгузор бо маҳдуд кардани ҳолатҳои бе розигии корманд тағйир додани шартномаи меҳнатӣ ва додани кафолатҳои назаррас ба кормандон дар ин бобат кӯшиш менамояд, ки кормандро аз поймолкунии ҳуқуқи меҳнатиаш ҳифз намояд. Инчунин, бояд гуфт, ки тағйирот ба шартномаи меҳнатӣ метавонад ба манфиати корманд низ сурат гирад, масалан, мувофиқи ҳулосаи тиббӣ, ба кори дигар гузарондани корманд (моддаи 167 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Муҳимтарин ҳуқуқе, ки ба амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат алоқаманд аст, ҳуқуқи корманд оид ба бекор кардани шартномаи меҳнатӣ мебошад. Ин ҳуқуқро тавре фаҳмидан лозим аст, ки корманд, чун қоидаи умумӣ, дар бораи давом додани муносибатҳои меҳнати худ бо корфармо қарор қабул кунад. Дар баробари ин, ба ин ҳуқуқ вобаста ба қобилияти корфармо оид ба қатъ кардани муносибатҳои меҳнатӣ бо ташаббуси худ маҳдуд карда мешавад. Корфармо ҳуқуқ надорад, ки муносибатҳои меҳнатиро бе асосҳои қонунӣ қатъ кунад, бар хилофи корманде, ки ҳуқуқ дорад бо хоҳиши худ бе нишон додани сабаб аз кор озод шавад. Дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташаббуси корфармо аз кор озод кардани категорияҳои алоҳидаи кормандон (масалан, занони ҳомиладор) ё дар давраи муайяни муносибатҳои меҳнатӣ

(масалан, хангоми корношоямии муваққатии корманд) манъ карда шудааст. Ҳамзамон, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба корфармо имкониятҳои кофӣи вобаста ба мустақилона интихоб, ҷобачогузорӣ ва аз кор озод кардани кадрҳоро фароҳам оварда, маҳдудиятҳои дар боло зикршуда бо муқаррар намудани кафолатҳои ҳуқуқи меҳнати кормандон ва роҳ надодан ба суиистифода аз ҳуқуқҳои корфармо пешбинӣ мекунад [2].

Ҳамзамон, вазъи ҳуқуқи корманд аз ҳуқуқҳои иборат аст, ки барои бо кор таъмин намудани ӯ алоқаманданд. Ин ҳуқуқҳо, инчунин, аз муқаррароти конституционӣ, аз ҷумла ҳуқуқи корманд дар интихоб намуди фаъолият ва касб, мутобиқи талаботи бехатарӣ ва гигиенӣ ба кор, бармеоянд. Дар ҳуқуқи меҳнатӣ ин муқаррароти конституционӣ, пеш аз ҳама, дар ҳуқуқи таъмини коре, ки дар шартномаи меҳнатӣ пешбинӣ шудааст, ифода ёфтаанд. Ин ҳуқуқ дар мафҳуми шартномаи меҳнатӣ инъикос ёфтааст, ки уҳдадорӣ корфарморо оид ба таъмини кор аз рӯи вазифаи муайяни меҳнатӣ нишон медиҳад. Корманд ба ҷои коре, ки ба талаботи меъёрии давлатии ҳифзи меҳнат ва шартҳои пешбининамудаи шартномаи коллективӣ ҷавобгӯ бошад, ҳуқуқ дорад. Ин ҳуқуқҳои кормандон ба уҳдадорӣҳои муайяни корфармо мувофиқат мекунад. Хусусияти меҳнати кироя вобастагии ташкилии корманд аз корфармо мебошад, ки дар уҳдадорӣ корфармо оид ба таъмини кор ва шароити зарурии меҳнат ифода меёбад. Ин уҳдадорӣ дар таъмини коре ифода меёбад, ки корманд ба он озодона розӣ мешавад, дар сурати имконнопазирии яктарафа ба кори дигар гузаштан, пардохти музди бекористии корманд бо сабабҳои ба кирдори гунаҳгории корманд вобаста набуда ва ғайра. Барои аз корманд иҷрои уҳдадорӣҳои меҳнатӣ талаб кардан корфармо бояд кормандонро бо санадҳои меъёрии дохилии қабулшуда, ки бевосита ба фаъолияти меҳнати онҳо алоқаманд аст, шинос намояд. Мутобиқи қисми 7 моддаи 26 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин бояд пеш аз бастанӣ шартномаи меҳнатӣ анҷом дода шавад. Сипас, корфармо кормандро бо санадҳои меъёрии нав қабулшуда шинос мекунад. Бинобар хусусияти хоси меҳнати кироя маҳз корфармо бояд

кормандро бо тамоми масолах, асбобҳо ва ғайра, ки барои кор зарур аст, таъмин намояд. Ғайр аз ин, шароити меҳнат аз ҷониби корфармо бояд беҳатар бошад ва ба талаботи меъёри давлатии ҳифзи меҳнат мувофиқ бошад. Иҷро накардани ин уҳдадорӣ ба корманд имкон медиҳад, ки аз иҷрои кор даст кашад. Кафолати муҳим дар ин бобат нигоҳ доштани даромад дар давраи боздоштани кор мебошад.

Марҳилаи дуҷуми раванди амалишавӣ, тавре ки дар боло қайд кардем, марҳилаи таъминнамоӣ мебошад, ки раванди амалишавии ҳуқуқҳои меҳнати шахсро тавассути истифодаи воситаҳои усулҳои мувофиқ, ки ба кафолат ва ҳифзи ин категорияи ҳуқуқ нигаронида шудааст, дар назар дорад.

О.В. Борисов ин раванди амалишавиро баррасӣ намуда, қайд мекунад, ки он аз ду ҷузъ – қабули қарори мушаххас ва санҷиши дурустии иҷрои дастурҳои таҳияшуда ташкил ёфтааст [202, с. 119-136]. Ин ҷузъҳо, ба андешаи мо, бо кафолатҳои муқарраршудаи ҳуқуқӣ ва механизмҳои муҳофизатӣ таъмин карда шудаанд. Ҳамин тариқ, қабули қарори мушаххас бояд қомилан дар мувофиқа бо қонунгузорӣ бошад. Дар баробари ин, бояд он хусусиятҳои инфиродии ҳолатҳои мушаххасро ба назар гирад. Дар умум, таҳияи қарор раванди амалишавии ҳуқуқҳоро фаро намегирад. Барои анҷом додани ин раванд зарур аст, ки қарори қабулшуда дар рафтори одамон амалӣ карда шавад, яъне онҳо, воқеан, аз имкониятҳои пешбинишудаи қонун истифода баранд. Дар навбати худ, тафтиши иҷрои дурусти тартиботи таҳияшуда ҳамчун механизми ҳуқуқи инсон амал мекунад. Арзиши ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар он аст, ки онҳо ба шахрвандон имкон медиҳанд, то ҳуқуқҳои худро дар соҳаи меҳнат, ба он доирае, ки давлат иҷозат додааст, амалӣ намоянд. Аз ин рӯ, нуқтаи муҳимро, дар баробари эълон ва мустаҳкам намудани ҳуқуқҳои дахлдор, масъалаи пурра намудани мазмун, қайд намудани таъмини кафолати иҷрои дурусти онҳо ташкил медиҳад. Яке аз ин кафолатҳо низоми ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнати шахрвандон баромад мекунад. Асосҳои кафолати амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат

ва усулҳои ҳимояи онҳо дар зербобҳои минбаъда муфассалтар баррасӣ карда мешаванд.

Ҳамин тавр, таҳқиқоти масъалаи раванди амалишавии ҳуқуқ ба меҳнатро чамбаст намуда, мо ба чунин хулоса омадем:

1. Зери механизми амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ маҷмуи воситаҳои ҳуқуқии танзим ва ҳифз дар сатҳҳои гуногун фаҳмида мешавад, ки бо ёрии онҳо ҳуқуқи субъективӣ дар ҳаёт татбиқ гардида, дар рафтори воқеии субъектон таҷассум меёбад.

2. Ҳамчун унсурҳои механизми амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат баромад мекунад: кафолатнокии ҳуқуқу озодиҳои инсон (таъмин), масъалаи маҳдудкунии ҳуқуқи инсон ва механизми ҳимояи ҳуқуқи инсон.

3. Раванди амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат ду марҳиларо дарбар мегирад муқаррарнамоӣ ва таъминнамоӣ. Марҳилаи муқаррарнамоӣ масъалаҳои мустақкамгардонии ҳуқуқии механизмҳои амалишавӣ, вазъи ҳуқуқии шахси иштирокчии муносибатҳои меҳнатӣ ва мушаххас кардани доираи ҳуқуқу уҳдадорҳои корманд ва корфарморо дар бар мегирад. Марҳилаи таъминнамоӣ бошад, раванди амалишавии ҳуқуқҳои меҳнати шахсро бо истифода аз воситаҳо ва усулҳои мувофиқ, ки ба кафолат ва ҳифзи ин категорияи ҳуқуқҳо нигаронида шудааст, дар назар дорад.

2.2. Кафолатҳои давлатии ҳуқуқ ба меҳнат дар Ҷумҳурии

Тоҷикистон

Ҳуқуқи меҳнат, тавре ки дар боло қайд кардем, яке аз ҳуқуқҳои асосии низоми умумии ҳуқуқи инсон буда, ба доираи номуайяни шахсон (дар баробари ҳуқуқ ба моликият, ҳуқуқ ба ҳаёт ва дигар ҳуқуқҳои конституционии инсон ва шахрванд) дахл дорад. Ҳамчун ҳуқуқи бунёдӣ, он барои давлат дар байни дигар ҳуқуқҳои инсон афзалият дорад. Д.М. Худoley қайд мекунад, ки «озодии меҳнат яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон мебошад, ки

табиатан ҷудонашаванда ва бегонашаванда, мисли озодии сухан, озодии фикр, озодии ҳаракат ва ғ. аст. Шахси аз озодии меҳнат маҳрумшуда ба ғулом мубаддал гардида, асосан шаъну шарафи инсониро аз даст дода, ба «олоти ғӯянда» табдил мегардад» [185, с. 168].

Давлат бояд низоми кафолатҳоро таъмин намояд, ки ба инсон барои амалинамоии қобилияти меҳнатиаш имконият диҳад. Дар асоси ин, дар сатҳи конституционӣ ва санадҳои байналмилалӣ уҳдадории давлат оид ба пешбурди сиёсати пурраи шуғли аҳоли ҳамчун воситаи амалишавии самараноки ҳуқуқ ба меҳнат муқаррар гардидааст. Ба ибораи дигар, сухан на танҳо дар бораи мустаҳкам намудани ҳуқуқи меҳнат, балки дар бораи кафолатҳои таъмини он меравад [163, с. 141]. Ҳуқуқ ба меҳнат ба категорияи ҳуқуқҳои тааллуқ дорад, ки амалишавии онҳо фаъолияти муттасил ва уҳдадории давлатро барои бомуваффақият татбиқ сохтани онҳо тақозо менамояд.

Нақши муҳимми кафолатҳо дар раванди таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аз таҳкими конституционии он низ шаҳодат медиҳад. Дар моддаи 17 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки «давлат ҳуқуқ ва озодиҳои ҳар касро, сарфи назар аз миллат, наҷод, чинс, забон, дин, эътиқоди сиёсӣ, маълумот, вазъи иҷтимоӣ ва молумулкӣ кафолат медиҳад» [1].

Ҳангоми омӯзиши масъалаҳои кафолати ҳуқуқи инсон, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ муаллифони гуногун ба се ҷанбаи ба ҳам алоқаманд тавачҷух зоҳир мекунанд. Аввалан, ин саволҳо оид ба муайян кардани мафҳум ва мундариҷаи кафолатҳои ҳуқуқи инсон мебошанд. Сониян, масъалаҳои, ки бо муайян кардани мақоми ҳуқуқи онҳо алоқаманданд. Сеюм, масъалаҳои амалинамоии бевоситаи кафолатҳо.

Ҳар яке аз ин ҷиҳатҳоро мухтасар баррасӣ менамоем. Дар мадди аввал, бояд мафҳум ва мундариҷаи кафолатҳо муайян карда шавад. Мафҳуми «кафолатҳо» объекти таҳқиқоти зиёди илмӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ мебошад. Ин категория аксар вақт тавассути призмаи татбиқи соҳавии

комплекси ҳуқуқи инсон омӯхта мешавад. Ҳамин тариқ, олимони соҳаи ҳуқуқи конституционӣ таърифҳои зерини кафолатҳои ҳуқуқи инсонро шарҳ медиҳанд. Л.Д. Воеводин чунин мешуморад, ки «кафолатҳои дар қонуни конституционӣ баррасишаванда шароит ва воситаҳои воқеӣ, аз ҷумла моддӣ, сиёсӣ, идеологӣ ва ҳуқуқиро ифода мекунанд, ки истифодаи чунин қудратро ба мисли таври воқеӣ ва на ҳаёلى таъмин мекунанд» [29, с. 229-230]. А.С. Мордовес кафолатро ҳамчун «низомии заминаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, маънавӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ, шароит, воситаҳо ва усулҳои, ки имкониятҳои баробарро барои амалӣ намудани ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои шахс фароҳам меоранд», муайян мекунад [78, с. 44].

Мафҳуми «кафолатҳо»-ро аз нуқтаи назари амалишавии муносибатҳои меҳнатӣ мутахассисони соҳаи ҳуқуқи меҳнат пешниҳод мекунанд. Ҳамин тавр, В.Н. Скобелкин кафолатҳои ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнатро ҳамчун «воситаҳо ва усулҳои пешбинишавандаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки тавассути онҳо ҷомеа ба меҳнат ва дигар муносибатҳои ҳуқуқии марбут ба онҳо ва амалишавии минбаъдаи ҳуқуқҳои меҳнатиро, ки қонунгузориҳои меҳнат ба қонундорон ва хизматчиён додааст, таъмин менамояд» мефаҳмад [235, с. 13]. О.Н. Волкова кафолатҳои ҳуқуқ ба меҳнатро «маҷмуи шартҳо, воситаҳо ва усулҳои мешуморад, ки тавассути он ба ҳар як шахрванд амалишавии воқеии ҳуқуқ ва озодиҳо, инчунин, иҷрои вазифаҳои ба ӯ гузошташуда таъмин карда мешавад» мефаҳмад. М.В. Молодтсов кафолатҳои ҳуқуқ ба меҳнатро «воситае мефаҳмад, ки тавассути онҳо дар тамоми марҳалаҳои амалӣ қонундорони онҳо беамониат ва ҳифзи ҳамаҷонибаи ин ҳуқуқҳо таъмин карда мешаванд» [77, с. 3].

Муҳаққиқони ватанӣ низ мафҳуми кафолати ҳуқуқи инсонро тафсириҳои гуногун медиҳанд. Х.О. Ойев кафолатро ҳамчун «низомии воситаҳо ва имкониятҳои ҳуқуқие, ки қонун ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муайян намуда, тартиби иҷрои ҳуқуқ ва уҳдадорихоро ба таври мувофиқ пешбинӣ менамояд», муайян кардааст [82, с. 184]. Шарҳи васеи кафолатҳои ҳуқуқи

инсонро С.М. Салоҳидинова додааст, ки ба ду ҳолати кафолати ҳуқуқи инсон ишора мекунад: кафолат дар статика ва кафолат дар динамика [94, с. 151]. Зери кафолатҳо дар статика, муаллиф «мустаҳкамкунии ҳуқуқи кафолатҳо ва кафолат дар динамика шароит ва воситаҳои мебошанд, ки ба амалишавии ҳуқуқи инсон мусоидат мекунанд», мефаҳмад. Дар ҳамин замина муаллиф ба хулосае меояд, ки «дар сурати мавҷуд будани ин ду ҷузъи кафолат метавон ҳуқуқи инсонро таъмин кард» [94, с. 151].

Таҳлили мавқеъҳои дар боло зикршуда хусусиятҳои соҳавии танзими ҳуқуқи инсонро нишон медиҳад. Олимони соҳаи ҳуқуқи конституционӣ ба мазмуни мафҳуми «кафолат» маҷмуи тадбирҳои дохил мекунанд, ки давлат бояд барои амалишавии ҳуқуқи субъективӣ мушаххас чора андешида, ҷанбаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва идеологиро дар бар мегирад. Олимони соҳаи ҳуқуқи меҳнат категорияи «кафолатҳо»-ро тавассути призмаи воситаҳо ва усулҳои ҳуқуқӣ, ки ба таъмин ва ҳимояи ин ҳуқуқи мушаххаси субъективӣ нигаронида шудаанд, баррасӣ мекунанд.

Дар асоси таҳлили андешаҳои пешниҳодшудаи олимони ватанию хориҷӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки кафолат маҷмуи шартҳо, воситаҳо ва усулҳост, ки тавассути онҳо ҳуқуқи субъективӣ инсон дар амал татбиқ карда мешавад. Ин мафҳум пурра ба ҳуқуқи меҳнат низ дахл дорад. Дар баробари ин, таърифҳои назариявии боло ҷиҳати асосии кафолатҳо дар самти меҳнат – амалишавии ҳуқуқҳои ба қормандон додасуда, яъне амалишавии он ҳуқуқҳоеро, ки дар сатҳи қонунгузорӣ ва шартномавӣ муқаррар шудаанд, инъикос мекунанд.

Дар баробари ин, дар заминаи амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат муайян кардани чунин мафҳумҳо, ба монанди «восита», «усул» ва «шароит» ба мақсад мувофиқ аст. Мафҳумҳои ишорашуда дар радифи мафҳуми «кафолатҳо» моҳияти худро дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон пайдо накардаанд.

Аз нуқтаи назари этимология истилоҳи «восита» ба маънои усули амал барои расидан ба чизе истифода мешавад [80, с. 749]. Бо ин мақсад, мо кӯшиш

мекунем, ки мафҳуми «восита»-ро нисбат ба кафолатҳои ҳуқуқ ба меҳнат мавриди баррасӣ қарор диҳем.

В.Н. Толкунова чунин мешуморад, ки воситаҳои таъмини имконияти воқеии истифодаи ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнатро воситаҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва иҷтимоии амалишавии ҳуқуқи занон ба меҳнат ва воситаҳои ҳимояи он аз даҳлат ташкил медиҳанд. С.С. Алексеев мафҳуми «воситаҳои ҳуқуқиро» чун карда, онҳоро ҳамчун ҳодисаҳои объективии моддии ҳуқуқие муайян мекунад, ки хосиятҳои қайдиро дошта, истифодаи онҳо қувваи (энергияи) ҳуқуқро фаъол мегардонад, бинобар ин, ба пайдоиши воқеӣ, натиҷаи иҷтимоӣ иқтисодии фактӣ мусоидат мекунад ва дар ҳаёти ҷамъиятӣ самарайи дилхоҳ медиҳад [136, с. 12-19].

Дар ин таърифҳо муаллифон калимаи «восита»-ро ба маънои усули амал барои ноил шудан ба чизе, инчунин, барқарорсозии воқеии ҳуқуқи поймолшуда истифода мекунанд.

В.Н. Скобелкин, таҳлили мафҳумҳои "восита" ва "усулҳои истифодашаванда"-ро анҷом дода, ба чунин хулоса мерасад, ки мафҳуми "восита" фарохтар аст: ҳар усул восита махсуб мешавад, аммо на ҳар восита метавонад роҳ бошад. [235, с. 40]. В.И. Симонов дар ин масъала мавқеи каме фарқкунанда дорад. Ба назари ӯ, воситаҳо усулҳои дорои хусусияти молумулкӣ буда, усулҳо бошад, амалҳои бо хусусияти ғайримолумулкӣ мебошанд. Аз ин рӯ, воситаҳо ва усулҳо маҷмӯи амалҳои дорои хусусияти молумулкӣ ва ғайримолумулкиро ташкил медиҳанд, ки ба татбиқи меъёрҳои кафолат ва ҷубронҳо равона шудаанд. В.И. Симонов бар он аст, ки мафҳуми "усул" васеътар аст ва ҳангоми муайян намудани моҳияти кафолатҳои меҳнатӣ бояд танҳо ба он такя кард [175, с. 49-52].

Дар асоси андешаҳои пешниҳодшуда, мо чунин мешуморем, ки категорияҳои «восита» ва «усул» категорияҳои ба ҳам алоқаманд буда, истифодаи онҳо барои расидан ба як ҳадаф пешбинӣ шудааст, вале дар айни замон мазмуни гуногун доранд. Зери мафҳуми воситаҳо мо таъминоти моддии

амалӣ гардондани ҳуқуқ ба меҳнатро мефаҳмем, дар сурате ки усул мазмуни муурофиавӣ дорад. Ҳамин тавр, мо дар қонунгузорӣ муқаррар намудани ҷавобгариро барои поймолкунии ҳуқуқи меҳнатӣ «восита» мешуморем, дар сурате ки мууроҷиат ба суд барои Ҳимоя, аллақай, усули Ҳимояи ҳуқуқи поймолшуда мебошад.

Аз нуқтаи назари этимологӣ вожаи «усул» маънои амал ё низоми амалхооро ифода менамояд, ки ҳангоми иҷрои қонун истифода мешавад [80, с. 746]. Ҳамин тариқ, истилоҳи «усулҳо» бояд ҳамчун амале баррасӣ карда шавад, ки истифодаи онҳо амалишавии меъёри ҳуқуқиро дар самтҳои дахлдор таъмин менамояд. Дар мавриди таърифи мафҳуми «шарт» низ дар байни олимони андешаҳои гуногун мавҷуданд, ҳарчанд онҳо аз ҳамдигар фарқи қуллӣ надоранд. Ҳамин тариқ, В.И. Симонов қайд мекунад, ки шарт бояд ҳамчун ҳолате фаҳмада шавад, ки исботи он барои таъмини амалишавии ҳуқуқҳои қонун имкон медиҳад, усуле, ки дар муносибат оид ба таъмини қарор ва ҷуброн имкон медиҳад [175, с. 49-52]. Л.Д. Воеводин зерин истилоҳи «шарт» муҳайё кардани шароити мусоид барои амалишавии ҳуқуқҳои озодии асосӣ ва иҷрои уҳдадорихоро мефаҳмад [29, с. 221-229]. А. Гавралина бошад, шартҳоро ҳамчун созишномаи муайяни тарафҳо (ризоияти қонун), ки амалишавии он амалишавии ҳуқуқҳои қонунро таъмин менамояд, муайян менамояд [142, с. 14].

Ҳамин тариқ, шартҳо дар баробари воситаҳо ва усулҳо аз ҷониби қонунгузор ҳамчун ҳолате истифода мешаванд, ки қарорҳоро тавсиф мекунанд ва ба мо имкон намедиҳанд, ки истилоҳи «шартҳо»-ро барои истинод ба қарорҳо рад кунем.

Дар омӯзиши қарорҳои ҳуқуқи инсон гурӯҳбандии онҳо муҳим аст. Аз нуқтаи назари илмӣ методологӣ, чун анъана, низоми қарорҳои ҳуқуқи озодии инсон ва шахрванд ба умумӣ (иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ) ва махсус (ҳуқуқӣ) ҷудо мешавад. Бо вучуди ин, амалишавии онҳо гуногун аст.

Масъалаи мазкур дар адабиёти ҳуқуқи ҳамаҷониба таҳлил шудааст. Бинобар ин ба таҳлили кафолатҳои ҳуқуқӣ мегузарем.

Кафолатҳои мазкур бевосита раванди амалишавии ин ҳуқуқро таъмин мекунанд. Г.Н. Комкова иброз менамояд, ки кафолатҳои ҳуқуқӣ аз муҳайё намудани муҳити муътадили ҳуқуқӣ барои амалӣ гардондани ҳуқуқу озодиҳои инсон иборатанд. Давлат бо қабули қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қоидаҳои аниқ ва дақиқро таъмин менамояд, ки онҳоро на танҳо шахрвандони давлат, балки ҳамаи шахсони мансабдор, мақомоти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бояд риоя кунанд. Дар баробари ин, ҳуди санадҳои меъёрӣ бояд ба Конститутсияи кишвар мутобиқат намуда, фаҳмо бошанд ва ба меъёрҳои он муҳолифат наkunанд [155, с. 36]. Дар асоси ин, як қатор муҳаққиқон хусусиятҳои зерини кафолатҳои ҳуқуқиро муайян мекунанд:

1. **Кафолатҳои ҳуқуқии амалишавии ҳуқуқу озодиҳои асосиро** салоҳияти мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва шахсони мансабдор оид ба ҳалли масъалаҳои марбут ба татбиқи вазъи ҳуқуқии шахс, ки ба ин мақомот ва шахсони мансабдор ваколатҳои заруриро вогузор мекунанд, муайян мегарданд.

2. **Уҳдадорҳои мақомоти ваколатдор:** Мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва сиёсии дорони салоҳияти дахлдор вазифадоранд маҷмуи тадбирҳои пешбининамудаи қонунро барои таъмини амалишавии вазъи ҳуқуқии шахс татбиқ намоянд.

3. **Ҷавобгарӣ барои иҷро накардани вазифаҳо:** Ҷавобгари мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва сиёсии дорони салоҳият, инчунин шахсони мансабдор барои иҷро накардан ё саривақт иҷро накардани вазифаҳои марбут ба амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон бояд муқаррар карда шавад.

4. **Барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда:** Мақомоти ваколатдор, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, ташкилотҳои иҷтимоию сиёсӣ ва шахсони

мансабдор вазифадоранд ҳуқуқу озодиҳои поймолшудаи шахсро барқарор кунанд, зарари маънавӣ ва моддиро ҷуброн намоянд ва шахсони гунаҳгорро ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашанд.

Бешубҳа, нақши кафолатҳои ҳуқуқӣ дар амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд калон аст, зеро мавҷудияти қонунгузори амалкунанда барои қонунгардонидани талаботи гуногуни инсон ва шаҳрванд мусоидат мекунад. Дар баробари ин, кафолати ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд танҳо дар сурате таъмин мегардад, ки ҳуқуқи вайроншуда ғайривақтӣ ва пурра барқарор карда шавад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ аз ҷониби муҳаққиқон кушиши ҷудо кардани ин намуди кафолатҳо нисбати ҳуқуқ ба меҳнат таҳлилҳо гузаронда шуданд. Масалан, як қатор муаллифон кафолатҳои ҳуқуқиро ба кафолатҳое, ки амалишавии онро таъмин мекунанд ва онро ҳифз менамоянд ҷудо менамояд.

Е.Н. Хазов қайд менамояд, ки “амалишавии кафолатҳои ҳуқуқӣ ба истифода бурдани ҳуқуқҳо аз ҷониби шаҳрвандон, иҷрои вазифаҳои онҳо ва қонунӣ ба ҷавобгарӣ кашидани онҳо, нигаронида шудааст. Кафолатҳои ҳимоякунанда, чун қоида, дар сурати вайрон кардани вазъи ҳуқуқи шахс, ба вучуд омадани монеаҳо дар истифодаи он, татбиқ карда мешавад” [184, с. 141-142].

Г.Н. Комкова дар робита ба ин, қайд мекунад, ки «дар байни кафолатҳои ҳуқуқӣ метавон заминаи воқеии мавҷудаи қонунгузориро, ки ба шаҳрвандон амалӣ намудани ҳимояи ҳуқуқҳои онҳо тавассути низоми мақомоти давлатӣ имкон медиҳад, инчунин технологияҳои ҳуқуқии таъмин ва ҳифзи ҳуқуқи инсонро муайян намудан мумкин аст. Дар байни кафолатҳои ҳуқуқии ҳуқуқу озодиҳо шароитҳое, ки татбиқи қонунии онҳо (кафолатҳои амалишавии ҳуқуқҳо) ва воситаҳои ҳимоя онҳо (кафолатҳои ҳимояи ҳуқуқҳо) фарқ карда мешаванд [155, с. 36].

Дар асоси мавқеъҳои дар боло зикршуда ва таҳлили қонунгузорию дохилии меҳнат мо ба хулосае омадем, ки кафолатҳои таъмин ва амалишавии ҳуқуқ ба меҳнатро метавон ба се гурӯҳ ҷудо кард:

1. Кафолатҳое, ба муносибатҳои то меҳнатӣ тааллуқ доранд;
2. Кафолатҳое, ки дар раванди фаъолияти меҳнатӣ амалӣ мешаванд;
3. Кафолатҳое, ки барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшудаи меҳнатиро таъмин мекунанд.

Акнун, мо намудҳои муайяни кафолатҳои ҳуқуқҳои меҳнатиро мухтасар дида мебароем.

Чунон ки маълум аст, раванди ба амал баровардани ҳуқуқи шахсро ба меҳнат ба якчанд марҳалаҳо ҷудо намудан мумкин аст. Яке аз онҳо ҷустуҷӯ ва интихоби озоди кор, инчунин иҷрои амалҳои муайяне мебошад, ки ба бастании шартномаи меҳнатӣ бо корфармои эҳтимоли нигаронида шудааст, ки яке аз воситаҳои асосии пайдоиши муносибатҳои меҳнатӣ мебошад. К.Н. Гусов қайд менамояд, ки «шартномаи меҳнатӣ ҳолати ҳуқуқии шахрвандро ҳамчун иштирокчии кооператсияи меҳнатӣ ва ҳамчун корманди ин коллективи меҳнатӣ муайян мекунад. Шаҳрванд танҳо ҳангоми бастании шартномаи меҳнатӣ узви коллективи ин ташкилот мегардад ва ба қоидаҳои тартиботи дохилии меҳнатӣ, интизоми меҳнат итоат мекунад» [36, с. 181].

Дар баробари ин, чунин саволи муҳиме ба миён меояд – то бастании шартномаи меҳнатӣ кадом ҳолатҳо ҷой дошта метавонанд? Чунки, корманд пеш аз бастании шартномаи меҳнатӣ пешниҳоди корро дида мебарояд, маълумотнома тартиб медиҳад, аз мусоҳиба мегузарад, ки аз рӯи натиҷаи он корфармо дар бораи ба кор қабул кардан қарор қабул менамояд. Аммо қонунгузорию ягон тартиби мушаххаси пеш аз бастании шартномаи меҳнатиро бо тартиби расмӣ муқаррар накардааст. Дар айни замон ин расмиётро қонун танҳо ҳангоми бастании навҳои алоҳидаи шартномаҳои меҳнатӣ танзим мекунад: масалан, дар мавриди интихобот ба вазифа, интихоб аз рӯи озмун, ба вазифа таъин шудан.

Бо вучуди ин, муқаддимаи Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаҳои асосии қонунгузори меҳнатиро муқаррар кардааст, ки он ба танзими на танҳо муносибатҳои меҳнатӣ, балки дигар муносибатҳои бевосита ба он алоқаманд, аз ҷумла муносибатҳои меҳнатӣ бо корфарморо ифода менамояд. Онҳо ба гурӯҳи муносибатҳои то меҳнатӣ тааллуқ доранд.

Тавре таҷриба дар ин самт нишон медиҳад, аз сабаби мавҷуд набудани танзими дақиқи ҳуқуқӣ аз ҷониби корфармоён дар муносибатҳои меҳнатӣ ба қонуншиканиҳои гуногун роҳ дода мешавад. Маъмултарини он муқаррар кардани талаботи таъйин барои ба кор қабул шудан мебошад. Масалан, таъинҳои қабул ба кор аксар вақт талаб мекунанд, ки довталаб ба ҷойи кори ҳолӣ мард бошад, ки ба мазмуну моҳияти кор рабте надорад.

Муқаррар намудани ин талабот дидаю доништа вайрон кардани меъёрҳои конституционӣ (моддаи 17 ва қисми 2 моддаи 35) мебошад, ки ҳуқуқи озодиҳои баробар ва имкониятҳои баробарро барои амалишавии онҳо муқаррар менамояд. Дар моддаи 7 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ин масъала дарҷ шудааст [3].

Ҳамин тариқ, чунин талабот кафолатҳои яке аз ҳуқуқҳои бунёдии инсонро, ки ҳам дар санадҳои байналмилалӣ ва ҳам дар қонунгузори миллии кишвари мо ифода ёфтааст, поймол намуда, бо ин ҳама дигар кафолатҳои ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнатро ба як эълумияи амалинашаванда табдил медиҳад.

Дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолатҳо ҳангоми бастанӣ шартномаи меҳнатӣ, пешбинӣ шудаанд, ки дар онҳо манъи беасос рад кардани бастанӣ шартномаи меҳнатӣ (моддаи 22) пешбинӣ шудааст. Ҳангоми бастанӣ шартномаи меҳнатӣ ба ҳама гуна маҳдудкунии бевосита ё ғайримустақим ҳуқуқҳо ё муқаррар намудани афзалиятҳои мустақим ё ғайримустақим роҳ дода намешавад. Аммо бидуни танзими дақиқи расмиёти дахлдор далели вайрон кардани ин кафолатҳо ва беасос будани рад кардани бастанӣ шартномаи меҳнатӣ қариб ғайриимкон аст.

Қонунгузорӣ бояд равандҳои пешниҳоди корро дақиқтар танзим намуда, пешбинӣ кунад, ки тамоми марҳилаҳои қабули кор дар шакли хаттӣ сабт ва тасдиқ карда шаванд. Инчунин, бояд кафолат дода шавад, ки номзадон ҳам пешниҳоди кор ва ҳам посухи радро бо далелҳои муайян дар шакли хаттӣ гиранд. Ҳангоми афзоиши истифодаи муоширати маҷозӣ миёни корфармоён ва довталабон тавассути воситаҳои электронии алоқа, чунин танзим аҳамияти махсус касб мекунад.

Барои пешгирӣ аз таъбири «пинҳонӣ» дар раванди ба кор қабул кардан, қонунгузорӣ бояд манъ намояд, ки корфармоён аз номзадҳо маълумоти шахсӣ талаб кунанд, ки ба Кодекси меҳнат ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муҳолиф мебошад (масалан, маълумот дар бораи вазъи оилавӣ, молу мулк, ё фарзандон).

Гуруҳи дуҷумлаи кафолатҳо онҳое мебошанд, ки амалишавии ҳуқуқ ба меҳнатро дар чараёни фаъолияти меҳнатӣ таъмин мекунанд. Ин кафолатҳо шароити зарурии меҳнат ва ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои кормандону корфармоёнро фаро мегиранд.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор меъёрхоро дар бар мегирад, ки ба фароҳам овардани шароити мусоид, ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқҳои кормандон ва корфармоён равона шудаанд. Бар хилофи кодекси қаблӣ, кодекси амалкунанда муносибатҳои марбут ба татбиқи ҳуқуқи меҳнатро муфассалтар танзим менамояд. Масалан, он кафолатҳои давлатӣ барои ташкили меъёри меҳнат (моддаи 133), кафолатҳои музди меҳнат (моддаи 140), кафолатҳо барои кормандони бо музди кам ба кори дигар гузаронидашуда (моддаи 167) ва кафолатҳо барои категорияҳои алоҳидаи кормандон (моддаи 171)-ро пешбинӣ мекунад.

Ҳуқуқи конститутсионии кормандон барои кор кардан дар шароити мутобиқ ба талаботи ҳифзи меҳнат на танҳо дар Кодекси меҳнат, балки бо кафолатҳои давлатӣ дар моддаҳои 340-344 пешбинӣ шудааст. Ин моддаҳо уҳдадорҳои корфармоёнро дар таъмини шароити бехатар ва ҳифзи меҳнат

муқаррар мекунад. Ҳамин тариқ, шартҳои меҳнатие, ки дар шартномаи меҳнатӣ зикр шудаанд, бояд ба талаботи ҳифзи меҳнат мутобиқат кунанд.

Корфармо наметавонад аз корманд иҷрои корҳои зараровар ё хавфнокеро талаб кунад, ки дар шартномаи меҳнатӣ пешбинӣ нашудаанд. Ҳамчунин, ӯ уҳдадор аст, ки талаботи қонунгузорӣ оид ба низоми меҳнат ва истироҳат, инчунин дигар қоидаҳои ҳифзи меҳнатро риоя кунад.

Гуруҳи сеюми кафолатҳо ба барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшудаи меҳнати кормандон равона шудаанд. Ин кафолатҳо усулҳо ва механизмҳои ҳимояро фаро гирифта, имкони худмуҳофизатӣ, тафтишоти давлатӣ (назоратӣ), риояи қонунгузори меҳнат ва дигар воситаҳои ҳуқуқӣ барои барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшударо дар бар мегиранд.

Чанбаи дуёми ин категорияи кафолатҳо ҷавобгариро барои вайрон кардани қонунгузори меҳнатӣ дар бар мегирад. Масалан, дар ҳолати риоя накардани талаботи меъёри давлатӣ оид ба ҳифзи меҳнат, метавонанд чораҳои ҷазоӣ, аз ҷумла боздошти муваққатии фаъолияти корфармо ё манъи муваққатии фаъолият дар доираи парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, татбиқ шаванд. Ғайр аз ин, дар сурати расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатии корманд ҳангоми иҷрои уҳдадорихои меҳнатӣ, корфармо вазифадор аст ҷуброни зарари расидаро пардохт намояд (моддаи 343 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Бо назардошти гуфтаҳои боло, чунин хулоса баровардан мумкин аст:

1. Мафҳуми кафолатҳои ҳуқуқӣ: Кафолатҳои ҳуқуқӣ ба меҳнат маҷмӯи воситаҳо, усулҳо ва шартҳои мебошанд, ки дар қонунгузори меҳнат пешбинӣ шуда, тавассути онҳо амалишавии ҳуқуқҳои кормандон дар соҳаи меҳнат бевосита таъмин мегардад.

2. Тақсимбандии кафолатҳо: Кафолатҳои таъмин ва амалишавии ҳуқуқ ба меҳнатро метавон ба се гуруҳ ҷудо кард:

- Кафолатҳои, ки асоси муносибатҳои меҳнатиро ташкил медиҳанд;
- Кафолатҳои, ки дар чараёни фаъолияти меҳнатӣ татбиқ мешаванд;

–Кафолатҳое, ки ба барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшудаи меҳнатӣ равона шудаанд.

2.3. Маҳдудсозии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Алоқаи мутақобил миёни ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд бо фаъолияти давлат яке аз масъалаҳои калидии ҳуқуқи конститутсионӣ ба шумор меравад. Дар раванди амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон манфиатҳои мухталиф, аз ҷумла манфиатҳои соҳибони дигари ин ҳуқуқҳо, ҷомеа ва давлат, метавонанд бо ҳам бархӯрд кунанд. Бо назардошти ин, зарур аст, ки барои таъмини фаъолияти муътадили ҷомеа аз як тараф ва озодии шахс аз тарафи дигар, сарҳади ҳуқуқҳои бунёдӣ, шароити татбиқи онҳо ва роҳҳои ҳалли ихтилофи эҳтимолии манфиатҳо ба таври табиӣ ва объективӣ муайян карда шаванд.

Ю.В. Тихонравов ба дурустӣ ишора мекунад, ки мураккабии масъала ба муҳолифати афзалиятҳо вобаста аст: аз як тараф, инсонҳо барои ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои худ давлатро ташкил медиҳанд, аз тарафи дигар, «давлат ҳамчун натиҷаи ноилоҷии ҷомеаи инсонӣ дар шароити набудани қувва ва маҳдудият ба вуҷуд омада, ба як зухуроти олии ташкили ҷомеа ва тартиботи ҷамъиятӣ табдил меёбад ва кафили асосии амният, субот ва рушд мегардад» [112, с. 331-332]. Дар воқеъ, маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд аз ҷониби давлат яке аз масъалаҳои муҳими сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, ки дар масири таърих пайваста мавриди пайгирӣ қарор дошт, зеро бо роҳи қонунӣ маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ҳам барои давлатҳои ҷудоғона ва ҳам барои ҷомеаи байналмилалӣ аз аҳаммият орӣ набуд.

Мафҳуми «маҳдуд кардани ҳуқуқи инсон» дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ дар се даҳсолаи охир бештар раванқ ёфт, яъне пас аз пош хурдани Иттиҳоди Шуравӣ давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон аз концепсияи шуравии ҳуқуқи инсон дур шуда, модели нави

муносибати байни давлат ва шахсро, ки дар заминаи концепсияи ҳуқуқҳои фитрӣ бунёд гардидааст, ба роҳбарӣ гирифтанд. Бо вучуди ин, муҳаққиқони ватанӣ ишора менамоянд, ки ҳангоми танзимсозии ҳуқуқҳои инсон дар Тоҷикистон, махсусан ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ конституцияҳои қаблӣ кишвар нақши муассири худро гузоштанд [44, с. 295].

Дар ин замина бояд қайд кард, ки Конституция ва қонунгузорию амалкунандаи кишвар мафҳуми «маҳдудкунии ҳуқуқи инсон»-ро ба таври мушаххас пешбинӣ намекунанд. Ин номуайяни сабаби гуногундешӣ дар мавриди ин падидаи ҳуқуқӣ ва мушкилот дар татбиқи он гардидааст. Бинобар ин, дар илми ҳуқуқи конституционӣ то ҳол мафҳуми ягонаи «маҳдудкунии ҳуқуқи инсон» аз нигоҳи конституционӣ ташаккул наёфтааст. Ҳамзамон, зарур аст, ки чунин мафҳум бо мазмуни амиқи конституционӣ вучуд дошта бошад.

Муайян кардани мафҳуми конституционии «маҳдудкунии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд» аҳамияти на танҳо назариявӣ ва илмӣ, балки амалӣ низ дорад. Ин раванд метавонад ба ҳалли мушкилоти мавҷуда дар татбиқи меъёрҳои қонунгузорӣ, аз байн бурдани зиддиятҳо миёни меъёрҳои Конституция ва қонунҳои кишвар ва бартараф кардани маҳдудкуниҳои ғайриконституционӣ мусоидат намояд.

Дар ҳамин замина, А.А. Подмарева дуруст қайд мекунад, ки «ҳар як конституция ҳамчун асоси қонунгузорию амалкунанда баромад мекунад ва қувваи олии ҳуқуқӣ дорад. Вале барои татбиқи дурусти меъёрҳои он зарур аст, ки мақомоти қонунгузор, ҳифзи ҳуқуқ ва дигар муассисаҳо хусусиятҳои ҳуқуқӣ ва дарки яхелаи мафҳумҳои дар конституция муқарраргардидаро ба роҳбарӣ гиранд» [167, с. 9-16]. Г.Т. Чернобел дуруст ишора менамояд, ки «дар раванди қабул ва татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ набояд мафҳумҳо норавшан ва возеҳ бошанд» [69, с. 40]. Н.В. Витрук қайд менамояд, ки «мафҳумҳо дар илми ҳуқуқ на танҳо нуқтаҳои асосии дониш, балки воситаи тақмили амалии воқеияти ғайриқонституционӣ давлатӣ-ҳуқуқӣ низ маҳсуб меёбанд» [28,

с. 16]. Дар адабиёти ватанӣ андешаи ба ин монандро И.И. Камолзода, М.З. Раҳимзода ва Р.Ш. Шарофзода манзур менамоянд [127, с. 688], [173, с. 19], [55, с. 157].

Пас аз омӯзиши адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки оид ба таърифи мафҳуми «махдудияти ҳуқуқи инсон» андеша ва назарҳои мухталиф чой доранд. А.В. Малко маҳдудкунии ҳуқуқи инсонро ҳамчун «махдудияти ҳуқуқӣ, ки функцияи манфиро нисбат ба манфиатҳои шахсии субъект иҷро менамояд, дар як вақт барои танзими ҳуқуқии рафтори ӯ нақши назаррасро иҷро мекунад, зеро он барои қонеъ намудани манфиатҳои иҷтимоии шахс ва ҷомеа дар маҷмӯъ нигаронида шудааст» [73, с. 59]. А.Ф. Квитко бар ин назар аст, ки мафҳуми «махдудкунии ҳуқуқ (озодӣ)» ба маънои худуди муқаррарнамудаи қонунгузор барои амалисозии ҳуқуқи инсон фаҳмида мешавад. Ин ҳудуд дар бар мегирад манъкунӣ, даҳлат, уҳдадорӣ ва ҷавобгарӣ, ки мақсади асосии он ҳифзи арзишҳои умумиэтирофшудаи конституционӣ ва таъмини мувозинат байни манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат мебошад. А.В. Белий дар навбати худ чунин мафҳуми маҳдуднамоии ҳуқуқ ва озодии инсонро матраҳ менамояд: «Маҳдудсозии ҳуқуқу озодиҳои инсон дорои омилҳои гуногун буда, бештар маврид хусусияти сиёсӣ ҳуқуқӣ доранд ва бо мақсади муайян татбиқ карда шуда, бо воситаю усулҳои ҳуқуқию ғайриҳуқуқӣ ба амал бароварда мешавад, ки дар натиҷаи он доираи ҳуқуқу озодиҳои субъект маҳдуд карда мешавад» [141, с. 30-33]. А.В. Тарасов дар навбати худ изҳор менамояд, ки «махдудсозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ин фаъолияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ муайяншудаи шахсоне мебошад, ки дар доираи муқаррарнамудаи қонунгузорӣ салоҳияти махсус дошта, бо тартиб ва асосҳои мушаххас озодиҳои ҷисмонӣ, ахлоқӣ, шахсӣ ва умумии шахс маҳдуд карда мешавад ва ҳадаф аз он расидан ба мақсаду вазифаҳои муайян мебошад» [237, с. 31].

Як зумра аз муҳаққиқони ватанӣ оид ба масъалаи ишорашуда андешаронӣ намуда, мафҳуми маҳдудсозии ҳуқуқи инсонро матраҳ кардаанд. Аз ҷумла,

П.А. Исозода изҳор медорад, ки “махдудсозии ҳуқуқи инсон шароите мебошад, ки шумораи рафторҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ иҷозатдодашударо, ки дар меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ пешбинӣ шудаанд, тавассути муқаррар намудани ҳудуд ва сарҳадҳои гуногун (дар шароити осоишта) ё муваққатан боздоштани имкони татбиқи ҳуқуқҳои инсон дар шароити режимҳои махсус, коҳиш медиҳад” [149, с. 263-266].

Дар навбати худ А.Х. Юсуфзода қайд менамояд, ки “мафҳуми махдудкунии ҳуқуқи инсонро бояд аз ду дидгоҳ маънидод намуд. Яқум, махдудият дар худ махдуд намудани баъзе аз ҳуқуқҳои инсонро аз маҷмуи ҳуқуқҳои, ки ба ӯ тааллуқ доранд, ҷой додааст. Дуюм, махдудият маънои махдуд намудани ҳаҷм ва (ё) мазмуни ҳуқуқу озодиҳои мушаххасро тавассути муқаррар намудани махдудиятҳои фазоӣ, доираи вақт, доираи одамон ва ё рафтори муайяни онҳоро ифода менамояд” [243, с. 224].

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, мо ҷонибдорӣ аз олимоне менамоем, ки мафҳуми «махдуд кардани ҳуқуқи инсон»-ро ба ду маъно шарҳ медиҳанд. Зеро махдуд кардани ҳуқуқи инсон дар ду шароит ба вуҷуд меояд, яке дар давраи муътадил ва дигаре дар ҳолати вазъияти ғавқулода. Дар мавриди нахуст сухан оид ба махдуд кардани доира ва ё мазмуни ҳуқуқу озодиҳои мушаххас бо роҳи муқаррар намудани махдудиятҳои фазоӣ, муҳлат, доираи шахсон ё рафтори муайяни шахс меравад. Дар ҳолати дуюм бошад, махдудсозӣ маҷмуи умумии ҳуқуқу озодиҳои инсонро фаро мегирад, ки аз ӯ гирифта мешавад.

Барои таҳияи мафҳуми «махдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд» муҳим аст, ки хусусиятҳои асосии ин падидаи ҳуқуқӣ муайян карда шаванд. Е.Ш. Рассолава дар тадқиқоти худ қайд мекунад, ки «муайян намудани аломатҳои ҳуқуқии махдудсозии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд аз ҷанд ҷиҳат аҳамияти хос дорад:

1. Таъкид кардани аломатҳои ҳуқуқии махдудсозӣ дар меъёрҳои қонун ва татбиқи онҳо дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ имкон медиҳад, то мо

аҳамият ва зарурати татбиқи онҳоро дар як давлати ҳуқуқбунёди демократӣ дуруст арзёбӣ намоем.

2. Муайян намудани зарурат ва аҳамияти маҳдудсозӣ ба пешгирии поймолшавии ҳуқуқҳои инсон аз ҷониби мақомоти давлатӣ замина мегузорад.

3. Таъйини аломатҳои қонунии маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳо имкон медиҳад, то хусусияти ғайриконститутсионии ҳар гуна ҳавасмандсозии нодурусти истифодабарандаи ҳуқуқ ё манфиатҳои ӯ, ки барои ба даст овардани имтиёзҳои муҳолиф ба моҳияти талаботи конститусионӣ муқаррар шудаанд, ошкор гардад.

4. Аломатҳои мазкур имкон медиҳанд, ки ҷанбаҳои асосии маҳдудият ҳамчун зухуроти ҳуқуқӣ ва моҳияти дохилии онҳо равшан карда шаванд." [228, с. 169].

Қайд кардан зарур аст, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ вобаста ба масъалаи зикршуда назарҳои гуногун мавҷуданд. А. Коровников ҳангоми таҳлили мафҳуми «маҳдудсозии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд» унсурҳои сохтори онро чунин муайян мекунад:

1. **Асоси ҳуқуқӣ:** Низоми меъёрҳои ҳуқуқие, ки хусусият ва мазмуни маҳдудсозиро муайян мекунад.

2. **Мақсади маҳдудсозӣ:** Ҳадафи асосии ҷорӣ намудани маҳдудиятҳо, ки метавонад ҳифзи арзишҳои конститусионӣ ё таъмини субот ва амният бошад.

3. **Ҳолатҳои зарурӣ:** Шароите, ки зарурати маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳоро пеш меоранд.

4. **Номгӯи ҳуқуқу озодиҳо:** Намудҳои ҳуқуқ ва озодиҳое, ки метавонанд дар доираи қонунгузорӣ маҳдуд шаванд.

5. **Огоҳ кардани ҷомеаи ҷаҳонӣ:** Талаботи иттилоъ додан ба ҷомеаи ҷаҳонӣ дар бораи ҷорӣ кардани маҳдудиятҳо, баҳусус дар ҳолатҳое, ки чунин маҳдудиятҳо ба уҳдадорихои байналмилалӣ таъсир мерасонанд [158, с. 34].

О.В. Борисов дар навбати худ чунин аломатҳоро ҷудо мекунад: шакли

махдудсозӣ (конститутсионӣ ва ғайриконститутсионӣ), мақсади махдудсозӣ, мутобиқати махдудсозӣ бо ҳадафҳои татбиқи он, зарурати махдудсозии конститутсионӣ, ки бояд дар заминаи воқеиятҳои зиндагии инсонӣ амалӣ карда шавад, ва инчунин, дарназардошти уҳдадорӣҳои байналмилалӣ ҳангоми ҷорӣ кардани махдудиятҳо. [202, с. 104-105].

Дар илми ҳуқуқи ватанӣ аломатҳои зерин барои махдудсозии ҳуқуқҳо муайян шудаанд:

1. Махдудият боиси оқибатҳои ҳуқуқӣ ва воқеие мегардад, ки шароити номусоид барои татбиқи манфиатҳои қонунии субъектҳо эҷод мекунад.

2. Он метавонад хоҳиш ё муваққатан боздоштани озодихоро дар бар гирад.

3. Махдудиятҳо хусусиятҳои ҳудудӣ, муваққатӣ ва субъективӣ дошта, аз ҷониби қонун танзим мешаванд.

4. Танҳо мақомоти ваколатдори давлатӣ дар асоси қонун ва барои ҳадафҳои қонунӣ махдудиятҳо ҷорӣ мекунанд.

5. Татбиқи махдудиятҳо бо маҷбуркунии давлатӣ нисбат ба вайронкунандагони қоидаҳо анҷом дода мешавад [150, с. 62-63].

Аз мавқеъҳои дар боло зикргардидаи муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки аломатҳои асосӣ (моддӣ) ва иловагии (мулофиавӣ) махдудияти ҳуқуқи инсон мавҷуд аст, ки моҳият ва мазмуни онро ошкор мекунанд. Категорияи якуми аломатҳо ба муқаррар намудани танзими ҳуқуқии махдудиятҳо ва муқаррар кардани шартҳои татбиқи онҳо нигаронида шудааст. Ин хусусиятҳо, ба андешаи мо, инҳоро дар бар мегиранд:

Якум, ин танзими конститутсионӣ ва ҳуқуқии шароит ва асосҳои махдудкунии ҳуқуқи инсон мебошад. Бисёре аз муаллифон таъкид мекунанд, ки масъалаҳои махдудияти ҳуқуқи инсон бояд бо қонун муқаррар карда шаванд ва қонунро ҳамчун нави санади меъёрӣ нишон медиҳанд. Ин гуфтаҳо дуруст аст, вале бояд қайд намуд, ки қонун бояд аллақай шарту мақсад ва

асосҳои мушаххаси ҳуқуқу озодиҳои муайяни инсонро танзим кунад. Асосҳои умумӣ бояд дар Конститутсияи давлат дарҷ карда шаванд. Бинобар ин, ба назари мо, вақте сухан дар бораи танзими ҳуқуқӣ меравад, бояд дар бораи танзими конституционӣ ҳуқуқӣ сухан ронем. Илова бар ин, бояд гуфт, ки муқаррар намудани маҳдудиятҳо дар санадҳои қонунгузорӣ, махсусан дар масъалаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ қобили қабул аст. Ҳуқуқи конституционӣ шахс ба меҳнат дар шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқӣ амалӣ шуда, яке аз маъмултарин шаклҳои он машғул шудан ба фаъолияти соҳибқории озод мебошад. Давлат барои бартараф кардани монеаҳои ҳуқуқӣ ва содда кардани раванди татбиқи ин кафолати конституционӣ тавассути фаъолияти меъёрҷодкунӣ мусоидат мекунад.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва санадҳои локалии қабулшуда набояд ҳуқуқу озодиҳои шахсро поймол намоянд ё бар зарари манфиатҳои инсон ва шахрванд равона шаванд, зеро тибқи моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯ ҳамчун арзиши олии эътироф шудаанд.

Фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ, ки таҳия, қабул, интишор ва қатъи амали санадҳои меъёрии ҳуқуқиро дар бар мегирад, бояд ба принципҳои зерин асос ёбад:

- Мутобиқати санадҳо ба Конститутсия ва қонуният;
- Бартарияти меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшудаи Тоҷикистон нисбат ба қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ;
- Таъмини ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд;
- Адолати иҷтимоӣ, ошкорбаёнӣ, илмият ва касбият;
- Дарназардошти афкори ҷамъиятӣ.

Мақсадҳои маҳдудсозӣ: Дар қисми 3 моддаи 14 Конститутсия ҳадафҳои маҳдудсозии ҳуқуқи инсон, аз ҷумла ҳифзи асосҳои сохтори конституционӣ, ахлоқи ҷамъиятӣ, саломатии аҳолӣ, эҳтироми ҳуқуқу манфиатҳои дигарон, таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ва амнияти давлатӣ, қайд шудаанд. Дар ин замина, маҳдудиятҳои қонунӣ ҳуқуқ ва озодиҳои шахс метавонанд бо ҳадафи

ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахсони дигар низ татбиқ шаванд. Муаллифон қайд мекунанд, ки ҳадафҳои маҳдудсозӣ таъмини танзими муносибатҳои байни шахс ва давлатро дар бар мегиранд ва бояд дар Конститутсия ва шартномаҳои байналмилалӣ муқаррар шуда бошанд. Маҳз тавассути мақсадҳои маҳдудсозӣ шароит, ҳолат ва ҳаҷми татбиқи маҳдудиятҳо муайян мегарданд. Агар маҳдудиятҳо хилофи ин ҳадафҳо бошанд, онҳо ғайриқонунӣ ҳисобида шуда, бекор карда мешаванд.

Таносуби маҳдудиятҳо: Таносуби маҳдудиятҳо аз мутаносиб будани татбиқи онҳо иборат аст. Маҳдудиятҳо бояд таносуби зарурии манфиатҳои инсон, ҷамъият ва давлатро ба назар гиранд, ки дар онҳо ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд афзалият доранд. Ин маънои онро дорад, ки маҳдудиятҳо бояд ба ҳолатҳо ва зарурати ҷорӣ кардани онҳо мутобиқ бошанд. Муаллифон чунин аломатҳои мутаносибиро ҷудо мекунанд:

– Маҳдудиятҳои ҳуқуқу озодиҳо бояд бевосита дар Конститутсия дарҷ шаванд.

– Ҷораҳои маҳдудкунанда бояд арзишҳои ҷамъиятии дар Конститутсия зикршударо ҳифз намоянд.

– Ҷораҳо набояд аз ҳад зиёд бошанд.

– Дарачаи маҳдудият бояд ба ҳадаф мувофиқ бошад.

– Маҳдудсозӣ набояд ба моҳияти асосии ҳуқуқ халал расонад ё татбиқи онро монеъ гардад.

– Ҷораҳо набояд ба маҳдудиятҳои номутаносиб ва аз меъёр зиёд оварда расонанд. [168, с. 83-91].

Гурӯҳи дуҷуми аломатҳои маҳдудсозӣ бо раванд ва тартиби татбиқи маҳдудсозӣ алоқамандӣ доранд.

Аввалин нишонаи раванди маҳдудсозӣ муайян кардани субъектҳои амаликунандаи маҳдудият мебошад. Ин аломат аҳамияти амалии муҳим дорад, зеро он субъектҳои масъули маҳдуд кардани ҳуқуқҳои инсонро муайян мекунад. П.А. Исозода ҷор доираи субъектҳои маҳдудкунандаи ҳуқуқи

инсонро чунин муайян мекунад: - субъектҳое, ки нисбат ба онҳо чораҳои маҳдудкунанда татбиқ мешаванд, субъектҳое, ки мустакиман чораҳои маҳдудкунанда мегузоранд ва онҳоро муқаррар мекунанд, субъектҳое, ки татбиқи чораҳои маҳдудкунандаро амалӣ мекунанд, субъектҳое, ки назорат ва мониторингро ба амал мебароранд [213, с. 23].

Раванди дуоми маҳдудсозиро аз нигоҳи мо муайян кардани шакли маҳдудсозии ҳуқуқи инсон ташкил медиҳад. Муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ чор шакли асосии маҳдуд кардани ҳуқуқи инсонро ҷудо менамоянд: маҳдудиятҳо, уҳдадориҳо, чораҳои ҳифз ва масъулият. Татбиқи шаклҳои мушаххаси маҳдудкунӣ аз ҳолатҳои ҳаёти вобаста аст, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзим карда мешаванд. Ҳамин тариқ, инҳо метавонанд уҳдадориҳои ба зиммаи шахрвандон гузошташуда, манъи бевоситаи содир намудани кирдори муайян, боздоштани амалигардонии миқдори муайяни ҳуқуқу озодиҳо, татбиқи чораҳои пешгирикунанда, Ҳимоя, таъқиб ва ғ. бошанд.

Ба ибораи дигар, шаклҳои маҳдудкунӣ заминаи татбиқи ҳуқуқи субъективии мушаххасро муайян намуда, доираи амалҳоеро, ки аз ҷониби субъектҳои дахлдор анҷом дода метавонанд, муайян мекунанд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои фавқуззикр чунин мафҳуми маҳдудкунии ҳуқуқи инсонро матраҳ намудан мумкин аст: – маҳдудкунии ҳуқуқи инсон ин шакли рафтори аз ҷониби қонун иҷозатдодашудаи субъектҳо мебошад, ки қонун тавассути муқаррар намудани ҳудуди он бо баинобат гирифтани манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат, инчунин ҳифзи арзишҳои конститусионӣ ва ҷамъиятӣ аз таҷовузҳои ғайриқонунӣ равона карда шудааст.

Дар омӯзиши ҳаматарафаи маҳдудсозии ҳуқуқи инсон нақши муҳимро таснифоти он ишғол менамояд. В.В. Невинский қайд менамояд, ки «Конститутсия дорои хусусияти умумибашарӣ буда, асосан дар робита ба маҳдуд кардани ҳуқуқҳои конститусионӣ, ки дар дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи конститусионӣ зикр шудаанд, асосҳои ҳуқуқиро муқаррар менамояд.

Таърифи конституционии бисёр ҳуқуқҳои бунёдӣ дар асоси принципи «қоидаи умумӣ – истисно» сохта шудааст. Меъёрҳои конституционӣ муқаррар мекунад, ки ҳуқуқҳои асосӣ бояд тавассути қонун маҳдуд карда шаванд. Талаби бо санади мақомоти қонунгузор (намояндагӣ) маҳдуд кардани ҳуқуқҳои конституциониро қоидаи «зоҳир дар қонун» номида, ҳамчун унсури таркибии принципи давлатдорӣ ҳуқуқӣ эътироф шудааст» [166, с. 29].

Муҳаққиқони дохилӣ ва хориҷӣ чиҳати таснифи маҳдудсозии ҳуқуқи инсон асосҳои гуногунро пешниҳод менамоянд. О.В. Борисов чунин навъҳои маҳдудсозиро матраҳ менамояд: 1) аз нигоҳи мустақкамкунӣ – бевосита ва бавосита; 2) аз рӯйи давмонокӣ – доимӣ ва муваққатӣ; 3) аз рӯйи мутобиқатӣ ба қонун – қонунӣ ва ғайриқонунӣ [202, с. 104-105].

Чанбаҳои муҳими назариявии маҳдудиятҳои ҳуқуқи инсонро баён намуда, мо бевосита ба омӯзиши масъалаи маҳдуд кардани ҳуқуқ ба меҳнат мегузарем.

Дар танзими ҳуқуқи масъалаи маҳдудкунии ҳуқуқи инсон нақши марказиро меъёрҳои конституционӣ ишғол менамоянд. Дар ҳамин замина, моддаи 14 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои маҳдудкунии ҳуқуқи инсонро пешбинӣ менамояд. Минбаъд ин муқаррароти Конститутсия дар қонунгузори соҳавии кишвар инъикоси худро меёбанд. Мутахассисони соҳаи ҳуқуқи конституционӣ маҳдудсозии конституционии ҳуқуқи инсонро ба се гурӯҳ ҷудо менамоянд: яқум, маҳдудкунии умумӣ; дуюм, маҳдудкунии мушаххас; сеюм, омешиш ёфтани маҳдудкунии умумӣ ва мушаххас [47, с. 50].

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шаклҳои умумии маҳдудсозии ҳуқуқи инсон истифода бурда мешавад. Асосҳои умумии маҳдудсозӣ дар моддаҳои 14 ва 47 Конститутсия муқаррар карда шудаанд. Инчунин, баъзе маҳдудиятҳои бевосита ба мушоҳида мерасанд, ки дар байни онҳо метавон аз ҳуқуқ ба меҳнат ном бурд. Ҳамин тавр, дар қисми 2, моддаи 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки «ҳама гуна маҳдудият дар муносибатҳои меҳнатӣ манъ аст» [1]. Ҳамзамон, дар қисми 4 муқаррар

мегардад, ки «истифодаи меҳнати занон ва ноболиғон дар корҳои вазнин ва зеризаминӣ, инчунин дар корҳои шароити меҳнаташон зарарнок манъ аст» [1]. Ҳамин тариқ, дар Конститутсияи кишвар нисбат ба маҳдуд кардани ҳуқуқ ба меҳнат ҳам талаботи умумӣ ва ҳам махсусгардонидашуда муқаррар шудааст. Аслан ин маҳдудиятҳо ҳамчун воситаи танзим ва татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат амал мекунанд. Ба ибораи дигар, Конститутсияи кишвар, ки ҳуқуқи меҳнатро муқаррар менамояд, барои татбиқи ин ҳуқуқ сарҳадҳои аниқ муқаррар кардааст.

Дар баробари ин, таҳлили меъёрҳои зикргардидаи Конститутсия ва қонунгузориҳои ҷумҳурии имкон медиҳад ба хулосае оем, ки маҳдудиятҳо нисбати ҳуқуқ ба меҳнат ҳам ҷанбаи объективӣ ва ҳам ҷанбаи субъективӣ дошта метавонанд. Дар мавриди аввал суҳан дар бораи вазъияте меравад, ки барои амалигардонии фаъолияти меҳнатӣ маҳдудиятҳо муқаррар мекунанд. Ҳамин тариқ, озодии фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун як намуди фаъолияти меҳнатӣ танҳо дар сурати иҷозатномаи дахлдор имконпазир аст. Бо таъки ба ин муқаррарот, метавон гуфт, ки доштани иҷозатнома шартӣ ҳатмӣ барои пешбурди фаъолияти меҳнатӣ дар шакли соҳибкории инфиродӣ мебошад. Набудани иҷозатнома татбиқи ин ҳуқуқро ғайриимкон сохта ё чунин фаъолиятро ғайриқонунӣ мешуморад. О.В. Борисов дар ин замина қайд мекунад: "Ҳуқуқ ба фаъолияти, ки барои он иҷозатномаи махсус (литсензия) талаб мешавад, танҳо пас аз дарёфти иҷозатнома (литсензия) ё дар муҳлати дар он пешбинишуда ба амал меояд ва бо анҷоми муҳлати амали он қатъ мегардад, агар тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад. Ҳамчунин, ин ҳуқуқ дар ҳолатҳои боздоштани ё бекор кардани амали иҷозатнома (литсензия) низ қатъ мешавад." [202, с. 177-185].

Маҳдудиятҳои субъективии ҳуқуқ ба меҳнат маънои ҷорӣ намудани маҳдудият нисбат ба субъекти муайянро дар назар дорад. Ҳамин тавр, дар қисми 4, моддаи 35 Конститутсия, ки дар боло зикр гардид, ду доираи субъектҳоро ба корҳои вазнин ва зеризаминӣ ҷалб кардан мумкин нест – занон

ва ноболиғон. Илова бар ин, дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2016 ба моддаҳои 49, 65, 73, 85 Конститутсияи кишвар тағйирот ворид карда шуд ва мутобиқи он шахсони мансабдори мақомоти давлатӣ танҳо шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда метавонанд, яъне доштани душаҳравандӣ барои ин категорияи шаҳравандон иҷозат дода нашудааст [1].

Дар баробари ин, бояд гуфт, ки ҷанбаҳои объективӣ ва субъективии маҳдудкунии ҳуқуқ ба меҳнат аксар вақт бо ҳам алоқаманданд ва якҷоя ҳудуди амалишавии фаъолияти муайяни меҳнатиро муайян мекунанд. Ҳамин тариқ, дар моддаи 12 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи адвокатура ва фаъолияти адвокатура» пешбинӣ мегардад, ки шахсони зерин ҳуқуқи соҳиб шудан ба мақоми адвокатурано надоранд:

- шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро надошта бошад;
- забони давлатиро надонад;
- маълумоти олии ҳуқуқӣ надошта бошад;
- аз рӯи ихтисоси ҳуқуқшиносӣ ду сол собиқаи корӣ надошта бошад;
- барои содир намудани ҷиноят маҳкум гардида бошад;
- аз мақомоти давлатӣ, судӣ, адлия, прокуратура, адвокатура дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва хизмати ҳарбӣ барои вайрон кардани савганди касбӣ, содир намудани кирдорҳои хусусияти коррупсионидошта аз вазифа озод карда шуда бошад;
- барои содир намудани ҷинояти қасдона доғи судӣ дошта бошад [13].

Масъалаи мазкурро О.В. Борисов баррасӣ намуда, қайд мекунад, ки «давлат ҳуқуқҳои меҳнатии шаҳравандонро вобаста ба синну сол, хусусиятҳои физиологӣ, малақаҳои меҳнатӣ ва доираи татбиқи ҳуқуқҳои меҳнатӣ, мавҷудияти таҳсилоти махсус ё иҷозатномаи кор, инчунин дигар меъёрҳои, ки ба манфиати корманд ва давлат мебошанд, муқаррар менамояд» [202, с. 107].

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло метавон хулоса намуд, ки агар маҳдудиятҳо нисбат ба ҳуқуқ ба меҳнат ба категорияҳои махсуси ҳуқуқи инсон равона шуда бошад, пас ин маҳдуднамоӣ қонунӣ мебошад. Дар

ҳолатҳои дигар, муқаррар намудани ҳама гуна талабот ва шартҳои иловагӣ ҳамчун маҳдудияти ғайриқонунӣ ҳисобида мешавад. Масалан, даст кашидан аз қабули қонини ҳомила ё кӯдакони хурдсол ё кам кардани музди меҳнати онҳо (моддаи 159-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон) [3]. Ин қирдор дар моддаи 155-и ҚҚ ҚТ ҳамчун ҷиноят ба ҳисоб меравад [3].

Қорӣ намудани маҳдудияти синнусолӣ ва маҳдудиятҳо дар вақти қор низ бо мақсади таъмини амнияти иҷтимоӣ нигаронида шудааст. Ин маҳдудиятҳо пеш аз ҳама ба ҳифзи саломатии қормандон нигаронида шудаанд. Дар моддаи 67 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи мазкур мавриди танзим қарор гирифтааст.

Маҳдудияти ҳуқуқ ба меҳнат бо мақсади ҳифзи манфиатҳои давлат ва ҷамъият алоқаманд буда, одатан нисбат ба субъектоне рабт дорад, ки вазифаҳои махсуси давлатиро иҷро менамоянд. Ҳамин тариқ, дар моддаи 26 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 март соли 2008, №374 маҳдудияти сифатҳои зарурии касбӣ ва ахлоқӣ ҳамчун талаботи махсус муқаррар карда шудааст [12]. Маҳорати истифодаи силоҳи хидматиро метавон ба сифатҳои касбӣ нисбат дод. Сифатҳои ахлоқӣ одоби рафтори хизматчиёни давлатиро муайян мекунанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло мо метавонем ба хулосае омад, ки ҳуқуқ ба меҳнат дар байни ҳамаи ҳуқуқҳои субъективии инсон доираи асос ва шароитҳои васеи маҳдудкунӣ мебошад. Маҳдудиятҳои мазкур ба таъминоти иҷтимоии меҳнаткашон ва ҳифзи манфиатҳои давлат нигаронида шудааст. Дар баробари ин, бояд асосҳои маҳдуд кардани ҳуқуқҳои меҳнатӣ қатъиян риоя карда шаванд, вагарна ин боиси вайрон шудани татбиқи ин ҳуқуқ мегардад.

2.4. Шакл ва усулҳои ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дилхоҳ ҳуқуқи субъективии конституционии инсонро бидуни мустаҳкам кардани механизмҳои дахлдори ҳимоя тасаввур кардан ғайриимкон аст. Субъектҳои ҳуқуқ, ки ҳуқуқҳои конституционии кафолатнокро амалӣ менамоянд, бояд на танҳо имконияти рафтори муайян, балки усулу воситаҳои дахлдори ҳимояи онҳоро дошта бошанд. Бе таҳкими меъёри воситаҳои зарурии ҳимоя, ҳуқуқ метавонад беқурб шуда, ба эъломия мубаддал гардад.

Муҳаққиқони ватанӣ А.М. Диноршоҳ ва А.У. Азиззода дар ин бора қайд мекунанд, ки «механизми ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун маҷмуи воситаҳо ва усулҳои ҳуқуқӣ барои ноил шудан ба мақсади мушаххаси ҳуқуқӣ зарур баррасӣ мегардад, ки мантиқан, марҳила ба марҳила, аз рӯи нақшаи меъёри муайяни сохташуда ташкил ва амал мекунад» [40, с. 5], [46, с. 22]. С.М. Салоҳидинова қайд мекунад, ки «ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон вазифаи конституционии давлат дар симои мақомот ва шахсони мансабдори он ба ҳисоб меравад. Ба мазмуни ин масъулият фароҳам овардани шароит барои амалишавии ҳуқуқи озодиҳо ва механизмҳои ҳимояи онҳо дохил мешавад» [94, с. 151]. Чунин мавқеъҳоро муаллифони хориҷӣ низ баён мекунанд. Аз ҷумла, Е.И. Козлова ва О.Е. Кутафин таъкид мекунанд, ки “ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон аз давлат истифодаи амалҳои фаъол ва фароҳам овардани имконоти муносиб ба шахсро барои ҳимояи ҳуқуқҳои худ дар сурати поймол намудани онҳо, тақозо мекунад” [59, с. 63]. М.А. Киавлов дар навбати худ таъкид мекунад, ки «давлат ҳамчун ташкилоти сиёсӣ ҳуқуқӣ ҳамеша масъулияти ҳимоя ва таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсонро ба душ дорад. Агар дар Конститутсия, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёри ҳуқуқӣ ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд мустаҳкам нашуда бошад, пас ҳуқуқи инсон самти татбиқи худро аз даст медиҳад» [57, с. 31].

Ҳамин тариқ, ҳимояи ҳуқуқи инсон ин ҳамон воситаи ҳуқуқиест, ки истифодаи он имрӯз на танҳо мувофиқи мақсад, балки барои амалишавии пурраи ҳуқуқҳои инсон зарур аст. Ин махсусан дар соҳаи фаъолияти меҳнати шахрвандон муҳим арзёбӣ мегардад, ки бо сабабҳои гуногуни объективӣ ва субъективӣ бештар вайрон карда мешаванд. Аз ин рӯ, дар шароити муосир механизмҳои ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат дар таҳаввулоти нав қарор доранд.

Бояд хотиррасон кард, ки чунин рушдҳои бо сабабҳои муайян, ки байни онҳо пеш аз ҳама ислоҳоти куллии низоми ҳимояи ҳуқуқи шахрвандон дар соҳаи меҳнат ва тағйир додани сохтори ҳуди ҳуқуқҳои ҳимояшавандаро зикр кардан лозим аст, таҳқиқоти ҷиддии назариявиро талаб мекунад.

Мафҳуми «ҳимоя» дар илм аз ҷанбаҳои гуногун баррасӣ мешавад. Ин бо он алоқаманд аст, ки аз рӯи моҳияти худ, механизми амал, шаклҳои зухур, восита ва усулҳои татбиқ, барои дарк кардан хеле душвор аст. Ҳамин тавр, С.С. Алексеев таъкид кардааст, ки «ҳимояи ҳуқуқ – ин фаъолияти маҷбурии давлатӣ мебошад, ки ба барқарор кардани ҳуқуқи поймолшуда ва таъмини иҷрои уҳдадорихои ҳуқуқӣ нигаронида шудааст» [26, с. 280]. Дар навбати худ, пажӯҳишгари ватанӣ Ш.Х. Камолов «таҳти мафҳуми ҳимояи ҳуқуқу озодихои инсон маҷмуи уҳдадорихои конституционии давлатро фаҳмида, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлат муқаррар гардидаанд ва дар низоми вазифаҳои давлат мақоми махсусро ишғол мекунанд» [215, с. 12]. Масъалаи механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои инсонро таҳқиқ карда, З.Х. Искандаров қайд мекунад, ки онҳо усулҳои ҳуқуқие мебошанд, ки тавассути онҳо ҳуқуқҳои инсон аз дилхоҳ таҷовузҳо ҳифз карда мешаванд [54, с. 78].

Аз мавқеъҳои зикршуда метавон ба чунин хулоса расид, ки ҳимояи ҳуқуқҳои конституционӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат, тавассути истифодаи шаклу усулҳои гуногуни фаъолияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор, инчунин бо дигар механизмҳо таъмин мегардад.

Барои таҳқиқоти мукамал, зарур аст, ки таҳлил аз ҷанбаҳои умумии назариявӣ оғоз шавад. Пеш аз ҳама, бояд мафҳуми шаклу усулҳои ҳимоя ва

робитаи онҳо муайян гардад. Ҳамзамон, зарур аст, ки доираи истифодаи усул ва шаклҳои алоҳидаи ҳимояи ҳуқуқи субъективӣ ба меҳнат дар доираи муносибатҳои меҳнатӣ ва маҳдудиятҳои имконпазири он таҳлил шаванд.

Дар баробари ин, масъалаи таносуби мафҳумҳои «ҳимоя» ва «ҳифз» дар заминаи қонунгузори меҳнат низ бояд мавриди баррасӣ қарор гирад, зеро ҳар ду мафҳум дар санадҳои меъёрӣ истифода мешаванд. Бо таърифи ин категорияҳо ва равшан намудани мазмуни онҳо таҳқиқоти минбаъда идома хоҳад ёфт.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ муносибати байни мафҳумҳои «ҳимоя» ва «ҳифз» ба таври кофӣ ва муфассал омӯхта шудааст. Ҳамин тавр, муҳаққиқи ватанӣ С.М. Салоҳидинова ин масъаларо таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки онҳоро ба се гурӯҳи мустақил муттаҳид кардан мумкин аст [94, с. 151]. Гурӯҳи якуми олимони чунин мешуморанд, ки мафҳумҳои «ҳифзи ҳуқуқ» ва «ҳимояи ҳуқуқ» айният доранд [72, с. 18-19]. Гурӯҳи дуюми олимони ба ин боваранд, ки мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқи инсон» аз мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқи инсон» васеътар аст. Гурӯҳи сеюм ва аз ҷама калонтарини олимони таъкид мекунанд, ки ҳарчанд ин мафҳумҳо ба ҳам наздик бошанд, лекин якхела (синоним) нестанд ва бинобар ин онҳоро омехта кардан мумкин нест [109, с. 259-160]. Агар мавқеи онҳоро ҷамъбаст кунем, пас «ҳифз» ва «ҳимоя»-ро онҳо ҳамчун ҷанбаҳои гуногуни таъмини ҳуқуқҳои шахс маънидод мекунанд» [126, с. 42]. Ба ибораи дигар, ҳифз хусусияти пешгирикунандаро доро аст ва ҳимоя табиати ҳуқуқбарқароркунанда дорад. Олимони ватанӣ, ки масъалаҳои ҳуқуқи инсонро дар ин масъала меомӯзанд, нуқтаи назари гурӯҳи сеюми олимони дастгирӣ мекунанд. Ҳамин тавр, А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки «мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқ» хусусияти пешгирикунанда, превентивиро дорад ва «ҳимояи ҳуқуқ» – барқароркунандаро» [40, с. 40]. Ҳамин мавқеъро Д.Х. Элназаров [192, с. 32] ва С.М. Салоҳидинова [94, с. 205] низ доранд.

Тавре ки таҳлили қонунгузори ватании меҳнат дар ҷиҳати ҳуқуқ ба меҳнат нишон медиҳад, он мафҳуми «ҳифз»-ро истифода мебарад. Дар

баробари ин, на дар Конституция ва на дар қонунгузорию меҳнат таърифи бевоситаи “ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ” пешбинӣ нашудааст, ҳарчанд ин мафҳум дар кодекс зиёда аз 60 маротиба истифода шудааст. Таҳлили ин муқаррарот имкон медиҳад хулоса кард, ки мафҳуми «ҳимоя» дар ду мазмун – ҳамчун механизми таъмингари ҳифзи меҳнат ва ҳамчун фаъолияти субъектҳои дахлдор оид ба ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнат аз вайронкунӣ, истифода мешавад. Ҳамин тавр, дар доираи тафсири якуми мафҳуми «ҳимоя» метавон мазмуни моддаи 344 КМ ҚТ «Қафолатҳои давлатии таъмини ҳуқуқи кормандон ба ҳифзи меҳнат»-ро дар зербанди 4 овардан мумкин аст, ки дар он гуфта мешавад, ки «бо мақсади таъмини ҳуқуқи меҳнаткашон ба ҳифзи меҳнат давлат ҳимояи судии ҳуқуқи кормандонро ба ҳифзи меҳнат аз амалҳои ғайриқонунии корфармоён ва шахсони мансабдор қафолат медиҳад» [3].

Дар тафсири дуюм, категорияи «ҳимоя» дар доираи моддаи 15 «Субъектҳои муносибатҳои меҳнатӣ» истифода мешавад, ки дар қисми 2-и он омадааст: “Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ манфиати кормандон ва корфармоёнро дар доираи ваколаташон, ки бо Кодекси мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, санади судӣ, ҳуҷжатҳои таъсисӣ ва ё ваколатнома пешбинӣ шудааст, ҳимоя менамоянд” [3].

Ҳамин тариқ, таҳкими конституционӣ ва ҳуқуқии категорияҳои «ҳимоя» ва «ҳифз»-ро дар заминаи ҳуқуқ ба меҳнат ба таври мухтасар ҷамъбаст намуда, мо ба чунин хулоса омадем:

Аввалан, мо бо муаллифоне розӣ ҳастем, ки ин категорияҳоро аз рӯи табиноти иҷтимоияшон фарқ мекунанд. Дарвоқеъ, мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқ» хусусияти пешгирикунанда, превентивӣ дорад ва «ҳимояи ҳуқуқ» – барқароркунанда аст. Ин далел дар мисоли ҳуқуқ ба меҳнат возеҳ дида мешавад, ки дар он категорияи «ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун маҷмуи тадбирҳои амал мекунад, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдор оид ба таъмини шароити мувофиқи меҳнат андешида мешаванд. «Ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун механизми барқарорсозии ҳуқуқҳо дар ҳолати вайрон гардидани онҳо

баромад мекунад. Ин тадбирҳо тавассути субъектҳои дахлдор бо истифода аз шакл ва усулҳои пешбиниамудаи қонунгузорӣ татбиқ мешаванд.

Ҳамзамон, қонунгузориҳои меҳнат бештар ба тадбирҳои ҳифзқунанда равона шудааст, ки ба таъмини ҳуқуқ ба меҳнат нигаронида шудаанд, дар ҳоле ки тадбирҳои муҳофизатӣ – барқарорқунанда пурра инъикос нагардидаанд. Бо назардошти ин, пешниҳод мегардад, ки ба қонунгузориҳои кишвар тағйироти дахлдор ворид карда шавад.

Бо таърибаи танзими конституционии ҳуқуқи меҳнат дар кишварҳои хориҷӣ, пешниҳод мекунем, ки моддаи 35, қисми 5-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мазмуни зайл илова карда шавад: **“Шаҳрвандон ба ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ барои таъмини манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии худ ҳуқуқ доранд, аз ҷумла ҳуқуқи муттаҳид шудан ба иттифоқҳои касаба, бастании созишнома ва шартномаҳои коллективӣ ва ҳуқуқ ба бахсҳои меҳнати инфиродӣ ва коллективӣ бо истифода аз усулҳои муқаррарнамудаи қонун барои ҳалли онҳо.”**

Пас аз муайян кардани мафҳумҳои «ҳимоя» ва «ҳифз», инчунин истифодаи онҳо дар қонунгузориҳои танзимқунандаи муносибатҳои меҳнатӣ, ба омӯзиши масъалаҳои марбут ба шакл ва усулҳои ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ мегузарем.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ таҳти мафҳуми «усул» одатан ин ё он амал ва ё дурусттараш, низоми амалҳои, ки дар иҷрои ин ё он қор ё дар татбиқи чизе истифода мешаванд, мефаҳманд. Ба ибораи дигар, зеро усули ҳимояи ҳуқуқи субъективӣ маҷмӯи муайяни амалҳои дар назар дорад, ки субъекти ин ҳимоя бояд барои ба даст овардани натиҷаи мусбат иҷро намояд.

Дар мавриди истилоҳи «шакл» (аз латинии «forma» – намуд, зоҳир) бошад, дар баробари бисёрмаъноии шадиди он, робитаи мутақобилаи онро бо истилоҳи «мазмун» низ зикр кардан лозим аст. Дар ин ҷо қайд мекунем, ки агар зеро мафҳуми «мазмун» мафҳуми муайяни «ягонагии ҳамаи унсурҳои асосии бутун, хосиятҳо ва алоқаҳои он, ки дар шакли мавҷуда ифода ёфтааст

ва аз он ҷудонашаванда аст», пас шакл бошад – ин усули муайяни мавҷудияти мазмун, ҷудонашаванда аз он ва ҳамчун ифодаи он хидматкунанда аст; намуд, сохтор, тарзи ташкили чизе. Ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат маҷмӯи тартибҳо ва тадбирҳои мебошад, ки қонунгузорӣ танзим карда, ба барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда ва рафъи амалҳои ғайриқонунӣ равона шудаанд. Интихоби шакли ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат аз омилҳои зерин вобаста аст:

1. Табиати талаботҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, ки бояд ҳимоя шаванд;
2. Хусусиятҳо ва табиати салоҳияти мақомоти дахлдори ҳуқуқҳимоякунанда;
3. Шароити мушаххаси ҳуқуқӣ ва воқеӣ, ки қарорҳои ҳуқуқаш поймолшуда дар он қарор дорад.

Ба ибораи дигар, шакли ҳимоя ифодаи протсессуалӣ ё қонунгузорию амалиёти ҳимоя мебошад, дар ҳоле ки мазмуни он маҷмӯи амалҳои субъекти ҳимояро дар бар мегирад. Яке аз усули ҳимоя метавонад якҷанд «таркиб»-ро дар бар гирад, ки мазмун (маҷмӯи амалҳо) ва шакли мувофиқ (расмиқунонии қонунӣ) доранд.

Ба таври дигар, усули ҳимояро метавон тавассути мазмун ва шакли муайян ифода намуд. Мазмуни усул маҷмӯи амалҳои мушаххаси субъекти ҳимояро дар бар мегирад, дар ҳоле ки шакл ин ифодаи протсессуалӣ ё қонунгузорию ин амалҳо мебошад, яъне расмиқунонии онҳо дар қонун. Як усули ҳимоя метавонад аз якҷанд «таркибҳо» иборат бошад, ки ҳар яке дорои мазмуни мушаххас (маҷмӯи амалҳо) ва шакли мувофиқ (дастурҳои расмӣ қонунӣ барои татбиқи ин амалҳо) мебошад.

Инчунин, бояд зикр кард, ки усули ҳимоя, бо сабаби имкони тақсим шудани ба таркибҳои мустакил, маҷмӯи амалҳоеро ифода мекунад, ки дорои хусусиятҳои шабеҳ дар методологияи татбиқ мебошанд ва онҳоро муттаҳид месозад.

Бо дарназардошти робитаи муайяншудаи байни шакл ва усулҳои ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнати шахрвандон, инчунин таҳлили усулҳои ҳимоя, ки дар қонунгузорӣ

пешбинӣ шудаанд, метавон нақшаи таснифотеро таҳия кард, ки робитаи мутақобилаи байни шаклу усулҳои ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнатро возеҳ инъикос мекунад.

Дар асоси омӯзиши қонунгузории меҳнат усулҳои зерини ҳимояро чудо кардан мумкин аст: назорати давлатӣ оид ба риояи қонунгузории меҳнат; ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби иттифоқҳои касаба; ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар мақомоти судӣ. Ҳамчунин, ба сифати усули ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ бояд чунин усул, ба монанди худмуҳофизати инфиродии ҳуқуқҳои меҳнати худ аз ҷониби кормандонро, таъкид кард.

Ҳамин тавр, ба усулҳои ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳо дар соҳаи меҳнат метавон дохил кард:

- Худмуҳофизати инфиродии ҳуқуқҳои меҳнатӣ, ки масалан, дар шакли талаб аз корфармо оид ба иҷрои шартҳои шартномаи меҳнатӣ, созишнома ва шартномаҳои коллективӣ амалӣ карда мешавад (моддаи 18 Кодекси меҳнати ҚТ); дар шакли даст кашидан аз иҷрои кор дар сурати ба миён омадани вазъияте, ки ба саломатӣ ё ҳаёти ӯ таҳдид мекунад, бо огоҳии хаттӣ ба роҳбари бевоситаи худ ё корфармо (моддаи 18 Кодекси меҳнати ҚТ); шикоят аз амал ё беамалии ғайриқонунии корфармо дар соҳаи бехатарӣ ва ҳифзи меҳнат (абз. 9 моддаи 345 Кодекси меҳнати ҚТ).

- Ҳимояи дастачамбӣи ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби коллективи меҳнатӣ (баҳси коллективӣ), ки дар шакли пешниҳоди талаби коллективи меҳнатӣ сурат мегирад (моддаҳои 318-321 Кодекси меҳнати ҚТ); дар шакли истифодабарии расмиёти мусолиҳа (миёнарав) (м. 320 Кодекси меҳнати ҚТ); дар шакли корпартоӣ (моддаҳои 323-324 Кодекси меҳнати ҚТ).

- Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби иттифоқҳои касаба, ки дар шакли татбиқи вазифаҳои назоратии мақомоти иттифоқҳои касаба сурат мегирад (боби 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи иттифоқҳои касаба» аз 2 августи соли 2011); дар шакли иштироки мақомоти иттифоқҳои касаба дар қабули қарор аз ҷониби корфармо (моддаи 319 Кодекси меҳнати ҚТ).

- Ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар шакли пешазсудии баррасии баҳсҳои меҳнати коллективӣ - арбитражи меҳнатӣ (моддаи 321 Кодекси меҳнати ҚТ); дар шакли баррасии судии баҳсҳои меҳнати коллективӣ (моддаи 322 Кодекси меҳнати ҚТ) ва ғайра;

- Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ, аз ҷумла дар шакли фаъолияти қонунгузори мақомоти парлумонӣ; дар шакли амали мақомоти ҳокимияти иҷроия вобаста ба ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнати шаҳрвандон.

Таснифоти дар боло зикршудаи усулҳои ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон ба меҳнат имкон медиҳад ба хулосае биёем, ки он аз се зернизом дар асоси нақш ва дараҷаи иштироки давлат дар механизми ҳимояи ҳуқуқи инсон, ташаккул меёбад.

Аввалан, ин усулҳои ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ мебошанд, ки дар онҳо иштироки давлат хусусияти маҳдудӣ дорад, яъне давлат дар ҳалли масъалаҳои ба миён омада бевосита иштирок намекунад – ин худмуҳофизати инфиродӣ, ҳимояи дастаҷамъона ва ҳимоя аз ҷониби мақомоти иттифоқҳои касаба мебошанд. Усули дуюм нақши давлатро дар ҳалли баҳсҳои меҳнатӣ ҳамчун ҳаками мустақил – арбитражи меҳнатӣ, ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ тавсиф мекунад. Ва сеюм, усули ниҳоми иштироки давлат ин он усулҳое мебошад, ки тавассути онҳо давлат дар симои мақомоти худ дар ҳалли ҳолатҳои баҳсноки меҳнатӣ – ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ бевосита иштирок мекунад.

Дар асоси ин, дар адабиёти ҳуқуқӣ ду намуди ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат – ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқиро ҷудо мекунам. Ба гуфтаи А.В. Стремоухов, шакли ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқи инсон фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллиро дар бар мегирад, ки ба барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда равона шуда, дар доираи тартиботи муқаррарнамудаи қонун амалӣ мегардад ва бо ҳаллу ҷасли масъала аз рӯи моҳият анҷом меёбад. Дар муқоиса, шакли ғайриҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқи

инсон маҷмӯи амалҳои шахсони ваколатдорро барои барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшуда ё баҳсбарангез бидуни муроҷиат ба мақомоти салоҳиятдор ва ташкилотҳо дар бар мегирад.

Вай таъкид мекунад, ки тафовути асосии ин шаклҳо дар он аст, ки ҳимояи ҳуқуқи инсон дар шакли ғайриҳуқуқӣ дар доираи муносибатҳои моддии ҳуқуқӣ амалӣ мешавад ва аз ҷониби худ иштирокчиён сурат мегирад. Шакли ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқи инсон бошад, аз ҷониби мақомоти салоҳиятдор, ки барои чунин фаъолият махсус ваколатдор шудаанд, тибқи тартиботи хоси муурофиявӣ, ки барои ҳар яке хос аст, амалӣ мегардад [107, с. 27-30].

Дар асоси ин хулоса баровардан мумкин аст, ки ҳимояи мустақилона, ҳимояи дастаҷамъона ва ҳимояи мақомоти иттифоқҳои касаба ба низоми ғайриҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқҳои шахрвандон дохил мешаванд ва боқимонда усулҳои ҳимоя ба ҳуқуқӣ шомил буда, ҳам дар намуди судӣ ва ҳам дар шакли маъмурӣ-ҳуқуқӣ амали карда мешаванд.

Минбаъд ин усулҳо ва шаклҳои ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнатро муфассалтар дида мебароем.

Аввалин, аз усулҳои қайдшудаи ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ худмуҳофизати инфиродӣ ба ҳисоб меравад. Бисёре аз муаллифон ин усули ҳимояро ҳамчун усули нави ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар қонунгузори меҳнат эътироф намуда [154, с. 368], як намуди худмуҳофизати ҳуқуқӣ маънидод мекунанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ зери мафҳуми худмуҳофизати ҳуқуқӣ ба таври умумӣ чунин шакли ҳимоя фаҳмида мешавад, ки амали якҷонибаи шахси ваколатдорро барои истифодаи воситаҳо ва усулҳои мушаххаси муҳофизат бидуни муроҷиат ба мақомоти ваколатдор ифода мекунад [117, с. 37]. Ба андешаи В.Н. Карташов, худмуҳофизати ҳуқуқӣ – ин фаъолияти мушаххаси аз ҷониби қонун манънашудаи субъектони ҳуқуқ мебошад, ки ба ҳимояи ҳуқуқ, озодиҳо, манфиатҳо ва уҳдадорихои худ дар ҳолатҳои вайрон кардан ё кӯшиши вайрон кардани онҳо бе муроҷиати ин субъектон ба шахсони

ваколатдори давлатӣ, ғайридавлатӣ ва мақомот, нигаронида шудааст [56, с. 259].

Дар Кодекси меҳнати ҚТ мафҳуми «худмуҳофизати инфиродии ҳуқуқҳои меҳнатӣ» оварда нашудааст. Бисёре аз муаллифон набудани мафҳуми аз ҷониби умум пазируфташударо бо мавҷудияти худмуҳофизат дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ алоқаманд мекунанд [172, с. 260-266]. Ҳамин тавр, дар КМҚТ¹ муқаррар шудааст, ки «худҳимояи ҳуқуқҳои шахрвандӣ иҷозат дода мешавад. Усулҳои худмуҳофизатӣ бояд ба ҳуқуқвайронкунии мутаносиб бошанд ва аз доираи амалҳои зарурии барои рафъи он, берун набароянд» [3]. Бисёре аз муаллифон, инчунин категорияҳоеро ба мисли «ҳимояи зарурӣ» ва «зарурияти ниҳой», ки дар соҳаҳои ҷиноятӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ истифода мешаванд, ҳамчун усулҳои худмуҳофизатӣ дохил мекунанд [53, с. 331-337].

Аммо дар дигар соҳаҳои ҳуқуқ мавҷуд будани категорияи «худмуҳофизат» маънои татбиқи яхелаи онро дар раванди танзими муносибатҳои ҳуқуқи меҳнатиро надорад. Бинобар ин, бо мавқеи як қатор муаллифон розӣ шудан душвор аст, ки принсипи мутаносибии дар ҳуқуқи шахрвандӣ ифодаёфта умумиҳуқуқист [161, с. 105-128] ва аз ин рӯ, дар қиёс бо ҳуқуқи шахрвандӣ, воситаҳои худмуҳофизатии ҳуқуқҳои меҳнати кормандон набояд аз доираи амалҳои барои иҷрои онҳо зарур берун барояд ва вайрон кардани ин қоида – вайрон кардани қонунгузории меҳнат буда, ба корфармо имкон медиҳад, ки барои ҳимояи ҳуқуқҳои худ ба суд муроҷиат намояд [120, с. 75]. Аммо бо ин хулоса розӣ шудан душвор аст, зеро сохти ҳуқуқи худмуҳофизат дар ҳуқуқи меҳнат дигар аст: дар ҳуқуқи меҳнатӣ бар хилофи ҳуқуқи шахрвандӣ воситаҳои худмуҳофизатӣ танҳо дар сурати риоя кардани як қатор шартҳо ва тартиби муқарраршудаи татбиқи онҳо истифода мешаванд, ки ҳадди ҳоси худмуҳофизат мебошад. Ҳамин тавр, ин усули ҳимоя дар саркашӣ кардани корманд аз иҷрои уҳдадорихои меҳнати худ бе муроҷиат ва ё бо муроҷиат ба мақомоти баррасии баҳсҳои меҳнати инфиродӣ

ва ё мақомоти назоратии аз болои иҷрои қонунгузории меҳнат, зоҳир мегардад.

Бо сабаби наwgонии муайянӣ ба расмият даровардани усули баррасишавандаи ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар қонун, дар Кодекси меҳнати чорӣ дар танзими ҳуқуқи худмуҳофизатӣ баъзе камбудихо дарвоқеъ чой доранд. Аз ҷумла, дар Кодекси меҳнати ҚТ шаклу усулҳои ҳимояи мустақилонаи ҳуқуқҳои қормандон нишон дода нашудааст, чи тавре, масалан, он нисбат ба шаклҳои ҳимояи коллективӣ сурат мегирад.

Тавре ки дар боло қайд кардем, худидорақунии ҳуқуқи меҳнатӣ дар айни замон танҳо бо роҳи даст кашидан аз қор ё боздоштани қор аз қониби қорманд иқозат дода мешавад. Тавре ки таҳлили ҚМ ҚТ нишон медиҳад (қоддаи 18, 345), ин усул танҳо дар як ҳолат – ба вуқуд омадани ҳолате имқонпазир аст, ки ба саломатӣ ё ҳаёти қорманд таҳдид меқунад. Дар баробари ин, ӯ бояд ба роҳбари бевоситаи худ ё нақояндаи қорфармо дар ин бора ҳабар диҳад. Ҳамин тариқ, метавон ҳулоса қард, ки қонунгузории ватанӣ доираи татбиқи шаклу усулҳои худқимояро (муҳофизат) маҳдуд меқунад. В.Н. Толқунова дуруст таъқид меқунад, ки «худмуҳофизати ҳуқуқҳои меҳнатӣ на танҳо дар соҳаи бехатарии меҳнат, балки дар диқар ниҳодҳои ҳуқуқи меҳнат низ татбиқ қарда мешавад» [62, с. 598]. Чунин ба назар мерасад, ки ҳимояи мустақилона метавонад, масалан, ба таъъизи қорманд дар муносибатҳои меҳнатӣ асосноқ қарда шавад.

Бо ин мақсад, ба мазмунӣ ҚМ ҚТ доқил қардани боби алоҳидаро ба мақсад мувофиқ мешуморем, ки он масъалаҳои худмуҳофизати инфироқи ҳуқуқҳои меҳнатӣ, аз ҷумла, шарту асосҳои татбиқи онҳоро ба танзим дарорад. Аз ҷумла, ба андешаи мо, дар мазмунӣ ин боб бояд асосқое доқил қарда шаванд, ки дар онҳо қорманд тавонад ҳуқуқҳои меҳнати худро ҳимоя қунад. Дар байни онҳо мо метавонем асосқои зеринро пешниҳод қунем:

– қор бо шартномаи меҳнатӣ пешбинӣ нашуда бошад;

- корфармо ухдадориҳои худро оид ба пардохти музди меҳнат иҷро намекунад, пардохти музди меҳнатро ба корманд зиёда аз 15 рӯз бозмедорад;
- даст кашидан аз иҷрои корҳои изофакорӣ, корҳои шабона ё ба сафари хизматӣ рафтани кормандон, агар ба онҳо ҷалб намудани кормандон ҳилофи қонунгузориҳои меҳнат бошад;
- рад кардани корманд аз иҷро намудани талаби корфармо дар бораи пеш аз ба охир расидани рухсатӣ, ба кор баргаштан;
- рад кардани корманд аз ғайриқонунӣ ба кори дигар гузаронидан;
- даст кашидани корманд аз гирифтани дафтарчаи меҳнатӣ ҳангоми ворид намудан ба он сабти ба ҳақиқат номувофиқ;
- рад кардани корманд аз ба кор баромадан пас аз 14 рӯз аз рӯзи пешниҳоди аризаи истеъфо бо хоҳиши худ;
- рад кардани корманд аз иҷрои фармони ғайриқонунии роҳбар;
- рад кардани корманд аз гузаштани давраи озмоиши ғайриқонунӣ муқаррарнамудаи корфармо;
- даст кашидан аз додани ҳуҷҷатҳои ғайриқонунӣ дархостшуда ба корфармо ва дигар шаклҳои худмуҳофизати ҳуқуқҳои меҳнати кормандон.

Дар баробари ин, дар ин боб бояд ҷанбаҳои муҳофизати татбиқи худмуҳофизати инфироди низ равшан ифода карда шуда, барои категорияи муайяни кормандон меъёрҳои маҳдудият ҳангоми татбиқи тартиби худмуҳофизат муқаррар карда шаванд. Ҳамин тавр, дар меъёри алоҳида бояд тартиби огоҳ намудани корманд дар бораи вайрон шудани ҳуқуқ ва нияти татбиқи воситаҳои худмуҳофизат ба корфармо, танзим карда шавад, аз ҷумла ухдадориҳои корманд ба корфармо дар бораи вайрон кардани ҳуқуқи вай хабардор кардан ва нияти истифодаи воситаҳои худмуҳофизат муқаррар шавад, ухдадориҳои намояндаи корфармо оиди ба таври қатъӣ қайд намудани гирифтани чунин огоҳинома, мустаҳкам шавад.

Инчунин, муқаррар карда шавад, ки маҳдуд кардани ҳуқуқ ба худмуҳофизати инфиродӣ танҳо иҷозат дода мешавад: 1) дар хизмати давлатӣ

барои шахсони мансабдоре, ки вазифаҳои худро аз номи давлат иҷро мекунанд; 2) дар хизматрасониҳои ҳаётан муҳим ба маънои қатъии ин истилоҳ, яъне хизматрасоние, ки қатъи фаъолияти онҳо метавонад ба ҳаёт, бехатарӣ ва саломатии як қисм ё тамоми аҳоли хатар эҷод кунад; 3) дар ҳолати вазъияти ғавқулодда.

Ба фикри мо, тадбирҳои пешниҳодшуда метавонанд дараҷаи ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатии шаҳрвандонро баланд бардоранд. Дар баробари ин, инчунин дар байни кормандон ва корфармоён оид ба шароити татбиқи расмиёти худмуҳофизатӣ корҳои тарбиявӣ ва фаҳмондадиҳӣ гузаронидан зарур аст. Мусаллам аст, ки танҳо механизмҳои воқеӣ ва амалкунандаи худмуҳофизатӣ метавонанд ҳимояи ҳамаҷонибаи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин кард.

Усули дуҷуми ҳимояи ғайриҳуқуқии ҳуқуқҳои меҳнатӣ ҳимояи дастаҷамъӣ маҳсуб мешавад. Дар муқоиса бо ҳимояи мустақилона, ҳимояи дастаҷамъии ҳуқуқҳои меҳнатӣ ба ихтилофоти ҳалнашуда байни кормандон (ё намояндагони онҳо) ва корфармоён (ё намояндагони онҳо) марбут аст. Ин ихтилофот метавонанд дар масъалаҳои муқаррар ва тағйир додани шароити меҳнат, аз ҷумла музди меҳнат, бастан, тағйир додан ва иҷрои шартномаҳои коллективӣ ё созишномаҳо, инчунин радди корфармо аз баррасии пешниҳодҳои мақомоти намояндагии кормандон ҳангоми қабули санадҳои дорой меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат дар ташкилотҳо ба вуҷуд оянд [3].

Ин таъриф ду хусусияти асосии баҳсҳои меҳнатии дастаҷамъиро ҷудо мекунанд, ки имкон медиҳанд ҳимояи дастаҷамъиро ҳамчун усули мустақили ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ баррасӣ кунем: хусусияти дастаҷамъӣ ва предмети (мавзӯи) маҳсуси ихтилофот.

Дар ин замина бояд зикр кард, ки хусусияти дастаҷамъии як ё ҳар ду тарафи ихтилофот наметавонад худ ба худ асос барои эътирофи баҳси пайдошуда ҳамчун баҳси меҳнатии дастаҷамъӣ бошад ё татбиқи қоидаҳои пешбинишуда дар моддаҳои 317-326 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии

Тоҷикистонро таъмин кунад. Ҳамин тарик, предмети баҳс ҳамчун хусусияти дуҷуми ҳатмии он шинохта мешавад, ки ҳангоми интихоби усули ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ нақши ҳалкунанда мебозад.

Тибқи андешаҳои таҳқиқотчиёни ватанӣ Н. Шонасридинов ва Ғ.М. Бобокалонов, баҳсҳои меҳнатии дастаҷамъӣ на ҳама гуна ихтилофоти ҳалнашуда байни корфармоён ва коллективи кормандонро дар бар мегиранд, балки танҳо он ихтилофотеро фаро мегиранд, ки ба:

- Муқаррар кардани шароити нави меҳнат,
- Тағйир додани шароити мавҷуда дар ташкилот,
- Бастан ва иҷрои шартномаҳо ва созишномаҳои коллективӣ,
- Татбиқи муқаррароти қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, шартномаҳо ва созишномаҳои коллективӣ дахл доранд [129, с. 830].

Баҳсҳои меҳнатии дастаҷамъӣ асосан дар ҳолатҳое ба миён меоянд, ки масъала ба муқаррар ё тағйир додани шароити меҳнат, бастан, тағйир додан ё иҷрои созишномаҳо ва шартномаҳои коллективӣ, ё радди корфармо аз баррасии пешниҳодҳои мақомоти намоёндагии кормандон ҳангоми қабули санадҳои дорой меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат алоқаманд бошад.

Бар хилофи худмуҳофизат ҳамчун усули ҳимояи инфиродӣ, ҳимояи дастаҷамъӣ ду шакли мустақилро дар бар мегирад:

1. Ҳалли баҳси дастаҷамъӣ бо роҳи мусолиҳа (оштӣ);
2. Корпартой.

Ҳалли баҳси дастаҷамъӣ бо роҳи мусолиҳа як равиши ҳалли баҳс тавассути расидан ба созиши мувофиқ мебошад. Ин расмиёт бо иштироки мақомоти махсуси оштии ихтиёрӣ анҷом дода шуда, ҳадафи асосии он пайдо кардани созише мебошад, ки барои ҳарду тараф қобили қабул бошад. Дар қонунгузории амалкунанда, тартиби оштӣ аз се марҳила ва се мақомоте иборат аст:

1. Комиссияи созиш (оштӣ);
2. Миёнарав;

3. Арбитражи меҳнатӣ.

Марҳилаҳои ҳалли баҳс:

- Баррасии баҳс аз ҷониби комиссияи созиш марҳилаи ҳатмӣ мебошад.
- Агар кори комиссияи созиш бо созиши тарафҳо анҷом наёбад, тарафҳо метавонанд ба даъвати миёнарав ё таъсиси арбитражи меҳнатӣ муроҷиат кунанд.
- Дар ҳолати интиҳоб шудани миёнарав ва набудани натиҷаи мусбӣ, таъсиси арбитражи меҳнатӣ марҳилаи навбатӣ мегардад.

Ду шакли асосии расмиёти мусолиҳа (оштӣ):

1. Комиссияи созиш – миёнаравӣ.
2. Комиссияи созиш – миёнаравӣ – арбитражи меҳнатӣ.

Ин равишҳо имкон медиҳанд, ки баҳсҳои меҳнатии дастаҷамъӣ бо роҳи мусолиҳа ҳаллу фасл гарданд, дар ҳоле ки корпартоӣ ҳамчун шакли охиринаи ҳимояи дастаҷамъӣ боқӣ мемонад.

Барои гузаронидани ҳар як тартиб аз ҷониби қонунгузор муҳлатҳои муайяне муқаррар шудаанд, ки бояд аз ҷониби тарафҳо риоя карда шаванд. Мутобиқи м.м. 320 ва 321-и КМ ҚТ муҳлати 10 рӯз муқаррар карда шудааст. Ба андешаи мо, бинобар хусусиятҳои хоси муносибатҳои баррасишаванда ва ҷанбаҳои гуногуни баҳси ба миён омада, имкони дароз кардани муҳлатҳо аз рӯи ин тартибҳо пешбинӣ кардан зарур аст. Ба ин муносибат таклиф мекунем, ки моддаҳои мазкур бо муқаррароти чунин мазмун пурра карда шаванд: «Дар сурати зарурати гирифтани маълумоти иловагӣ, муҳокимаи дарозтари масъалаҳои баҳснок, ҷалб намудани мутахассисон ва ғайра, тарафҳо бо созиши мутақобила метавонанд муҳлати ҳалли баҳси меҳнатии дастаҷамъиро дароз кунанд». Ба андешаи мо, ин тартиб имкон медиҳад, ки имкониятҳои ҳар яке аз ин расмиёти мазкурро бидуни кӯчонидани он ба марҳилаи дигари баррасии баҳс, пурра истифода бурд.

Инчунин бояд қайд кард, ки ҳалли дилхоҳ баҳси коллективӣ бояд ҳатман ду марҳиларо гузарад, ки марҳилаи аввал – ин комиссияи созиш (оштӣ)

мебошад. Аммо бояд таъкид кард, ки дар боби 33-и КМ ҚТ тартиби ташкили ин комиссия ва доираи фаъолияти он нишон дода нашудааст. Бо ин мақсад, тақлиф менамоем, ки ба ин боб моддае бо мазмуни зерин дохил карда шавад:

«1. Комиссияи созиш мақомоти муваққатан фаъолиятдошта оид ба баррасии баҳси меҳнати коллективист.

2. Комиссияи созиш баҳсҳои меҳнати коллективиро оид ба муқаррар намудан ва тағйир додани шароити меҳнат (аз ҷумла, музди меҳнат), бастан, тағйир додан ва татбиқи шартномаҳои коллективӣ, созишномаҳо, инчунин вобаста ба рад кардани корфармо аз ба инобат гирифтани фикри мақомоти интихобшудаи намояндагии кормандон ҳангоми қабули санадҳои дорой меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат, дар ташкилотҳо баррасӣ мекунад.

3. Баррасии баҳси меҳнати коллективӣ аз ҷониби комиссияи созиш марҳилаи ҳатмии расмиёти мусолиҳа ба ҳисоб меравад.

4. Комиссияи созиш аз ҷониби тарафҳои баҳси меҳнати коллективӣ дар давоми се рӯзи корӣ аз рӯзи саршавии баҳси меҳнати коллективӣ таъсис дода мешавад. Қарор дар бораи таъсиси комиссияи созиш бо фармони корфармо ва қарори намояндаи кормандони ташкилот ба расмият дароварда мешавад”.

Бар хилофи тартиби баррасии баҳсҳо аз ҷониби комиссияи созиш, тартиби иштироки миёнарав дар баҳс дар Кодекси меҳнати ҚТ муфассалтар танзим шудааст. Ҳамин тавр, тибқи моддаи 320 КМ ҚТ миёнарав бо мувофиқаи тарафҳо интихоб карда шуда, дар гуфтушунид барои ба даст овардани созиш миёнаравӣ мекунад. Тартиби миёнаравиро тарафҳо бо созиш бо миёнарав муайян мекунанд. Пас аз қўшиши ошғӣ додани тарафҳо миёнарав ба онҳо дар шакли хатғӣ барои ҳалли баҳс тавсияҳо медиҳад. Тавсияҳо барои тарафҳо хусусияти ҳатмӣ доранд, агар тарафҳо пешниҳоди миёнаравро дар давоми даҳ рӯз рад накунанд ва ё қаблан дар бораи татбиқи онҳо созишнома баста бошанд.

Тартиби навбатии ошғӣ, ки дар КМ ҚТ муқаррар шудааст, таъсиси арбитражи меҳнатӣ мебошад. Мутобиқи моддаи 321 КМ ҚТ, агар дар

комиссияи созиш дар давоми даҳ рӯз созиш ба даст оварда нашавад, тарафҳои баҳси (низоҳои) меҳнати коллективӣ бо иштироки намояндаи мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, арбитражи меҳнатӣ таъсис дода мешавад. Дар ин замина як савол боз боқӣ мемонад – тартиби миёнаравӣ ва арбитражи меҳнатӣ расмиёти алтернативӣ ва ё марҳилаҳои пайдарпайи ҳалли баҳси меҳнати коллективӣ мебошанд? Дар қонунгузорӣ ба ин савол ҷавоби дақиқ вуҷуд надорад. Вобаста ба ин, зарур мешуморем, ки ин масъалаҳо дар қонунгузорӣ бо роҳи муқаррар намудани низоми дугона, яъне тартиби миёнаравӣ ва арбитражи меҳнатӣ бояд ҳам расмиёти мустақиле бошанд, ки тарафҳои баҳси меҳнатӣ онҳоро интихоб карда тавонанд ва ҳам марҳилаҳои пайдарпайи ҳалли муноқишаи меҳнатӣ - агар тартиби миёнаравӣ ба ҳалли баҳс оварда нарасонад, тарафҳо қўшиш мекарданд, ки масъаларо ба воситаи арбитражи меҳнатӣ ҳал кунанд.

Хусусиятҳои хоси арбитражи меҳнатӣ мутобиқи КМ ҚТ инҳоянд:

1. Ба ҳайати он метавонанд вакилони халқ, намояндагони иттифоқҳои касаба, қормандон, мақомоти давлатӣ ва мутахассисони қоршинос дохил шаванд.

2. Қарор бояд дар давоми 10 рӯз аз рӯзи ташкил шудани арбитраж қабул карда шавад.

3. Қарорҳои арбитраж танҳо дар ҳолати қабули созишномаи пешакӣ дар бораи иҷрои онҳо, ҳатмӣ мебошанд.

Арбитраж ба қабули тавсияҳо оид ба ҳалли баҳси меҳнатӣ равона шудааст, ки бо назардошти ҳолатҳои парванда ва қонунгузори амалкунанда таҳия мешаванд. Дар сурати мувофиқа, ин тавсияҳо барои тарафҳо ҳатмӣ мегарданд.

Ҳангоми ноқомӣ дар расмиёти ошӣ, қонунгузорӣ имкони эълони қорпартоиро пешбинӣ мекунад. Қорпартоӣ танҳо дар ҳолатҳои муайян, аз ҷумла:

- Натиҷаи ғайриқаноатбахши расмиёти ошӣ;

- Саркашии корфармо аз иштирок дар расмиёти оштӣ;
- Иҷро накардани созишномаҳо ё тавсияҳои арбитраж, иҷозат дода мешавад.

Қонунгузориҳои меҳнатӣ чунин кафолатҳо ва тартиби корпартоиро пешбини намудааст:

1. Ҳуқуқ ба корпартоӣ: Ба коллективи кормандон тааллуқ дорад, аммо кормандон озоданд дар он иштирок кунанд ё накунанд. Маҷбур кардан ба иштирок ё рад кардани он манъ аст ва барои чунин кирдорҳо ҷавобгарии маъмурӣ ва ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст.

2. Муносибатҳои меҳнатӣ: Дар давраи корпартоӣ муносибатҳои меҳнатӣ нигоҳ дошта мешаванд, аммо кормандон аз иҷрои ухдадорихои меҳнатӣ даст мекашанд ва корфармо вазифадор нест музди меҳнат пардохт кунад.

3. Ҳифзи ҳуқуқҳо: Иштироки корманд дар корпартоӣ амали қонунӣ буда, онро вайрон кардани интизоми меҳнат ҳисобидан мумкин нест. Инчунин, иштирок дар корпартоӣ набояд асос барои аз кор озод кардан шавад.

4. Кафолатҳо барои кормандони ғайришарик: Мувофиқи моддаи 324 КМ ҚТ, кормандоне, ки ба сабаби корпартоӣ аз иҷрои вазифаҳои худ маҳрум шудаанд, кафолатҳои муайяно доранд, то зарари онҳо кам карда шавад.

Бояд қайд кард, ки қонунгузориҳои шакли тартиби мушаххаси гузарондани корпартоиро ба таври пурра танзим намекунад, ки озодии муайяно барои кормандон дар интихоби тартиби амалиёт фароҳам меорад. Вале ин норасоӣ метавонад ба ихтилофот дар татбиқ ва идоракунии корпартоиҳо боис шавад.

Ҳамин тариқ, арбитражи меҳнатӣ ва корпартоӣ ду воситаи асосии ҳимояи коллективии ҳуқуқҳои меҳнатӣ мебошанд. Арбитраж бештар ба мусолиҳа ва қабули тавсияҳо равона шудааст, дар ҳоле ки корпартоӣ ҳамчун воситаи фишори қонунӣ бар зидди корфармо истифода мешавад. Ҳар ду усул ҳуқуқҳои меҳнати кормандонро муҳофизат мекунанд ва дар баробари ин кафолат медиҳанд, ки муносибатҳои меҳнатӣ ба таври қонунӣ танзим шаванд.

Шакли ниҳоии ҳимояи ғайриҳуқуқии ҳуқуқҳои меҳнатӣ ин ташкили фаъолияти иттифоқҳои касаба мебошад. Дар бораи нақши муҳими иттифоқҳои касаба дар таъмини ҳуқуқи меҳнаткашон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ қайд намуданд, ки «иттифоқҳои касаба низ дар баробари сохторҳои ҳокимияти давлатӣ барои ба даст овардани муваффақиятҳо саҳми арзанда мегузоранд. Онҳо ҳамчун ташкилоти оммавии халқ барои иштирок кардан дар идоракунии ҷомеа, тайёр кардани кадрҳо, ҳалли масъалаҳои тезутунди ҳаёт ва таъмини адолати иҷтимоӣ, ба вучуд овардани шароити мусоид барои фаъолияти меҳнаткашон дар соҳаҳои хоҷагии халқ масъуланд ва аз ин рӯ, барои иҷрои вазифаҳо ва ваколатҳои қонунии худ чораҳои зарурӣ андешанд» [248].

3.3. Нозакзода қайд мекунад, ки «иттифоқҳои касаба муҳимтарин ниҳоди ҷаҳони муосир, иштирокчиёни муносибатҳои меҳнатӣ, миёнаравҳо, як навъ ҳуқуқшиносони меҳнаткашон ба ҳисоб мераванд. Ҳар вақте ки ҳуқуқу манфиатҳои қормандон поймол мешаванд, бо умеди натиҷаи муваффақияти қор онҳо ба муассисае, ки аллақай ба онҳо шинос аст, барои ҳимояи ин ҳуқуқҳо муроҷиат мекунанд» [223, с. 20].

Асоси конституционии ташаккул ва фаъолияти иттифоқҳои касаба ҳамчун ташкилоти ҷамъиятӣ ин ҳуқуқи шаҳрвандони кишвар ба иттиҳодия мебошад, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам шудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти иттифоқҳои касаба бо Қонуни ҚТ «Дар бораи иттифоқҳои касаба» (аз 2 августи соли 2011) ва Кодекси меҳнат танзим карда мешавад. Қонун вазъи ҳуқуқӣ, тартиби таъсис ва фаъолияти иттифоқҳои касаба, ҳуқуқу кафолатҳо ва уҳдадорихои онҳо, инчунин муносибатҳои онҳо бо мақомоти давлатӣ, қорфармоён ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятиро муайян мекунад.

Дар Кодекси меҳнати ҚТ, нақши иттифоқҳои касаба дар таҳияи лоиҳа, ворид намудани тағйиру иловаҳо ва назорати иҷрои шартномаҳои коллективӣ

равшан муайян шудааст. Инчунин, он асосҳои ҳуқуқӣ, тартиб ва усулҳои ҳалли баҳсҳои меҳнати коллективӣ, ба миён гузоштани талаботҳо ва гузарондани корпартоии қонунӣ ва тартиботи созишро мушаххас менамояд.

Таҳлили қонунгузорӣ ва вазифаҳои иттифоқҳои касаба имкон медиҳад, ки рисолати асосии ин иттиҳодияҳо муайян шавад. Хусусияти хоси онҳо ҳамчун иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар муттаҳидсозӣ ва ташкили кормандон дар асоси умумияти ҳуқуқ ва манфиатҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ зоҳир мегардад.

Вазифаҳои асосии иттифоқҳои касаба иборатанд аз:

1. Муттаҳидсозии кормандон: Ташкили кормандон дар як иттиҳодияи воҳид барои ҷимояи манфиатҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ.
2. Ҷимояи ҳуқуқи манфиатҳо: Назорати иҷроии қонунгузори меҳнат ва ҷимояи ҳуқуқҳои меҳнаткшон.
3. Иштирок дар раванди музокирот: Таҳия ва иҷроии шартномаҳои коллективӣ ва мусоидат ба ҳалли баҳсҳои меҳнати коллективӣ.
4. Таъмини адолати иҷтимоӣ: Намояндагӣ дар музокирот бо корфармоён ва мақомоти давлатӣ, гузаронидани тартиботи созиш ва корпартоӣ.

Ҳамин тариқ, иттифоқҳои касаба дар Тоҷикистон ҳамчун ташкилотҳои ҷамъиятӣ нақши калидӣ дар ҷимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои меҳнаткшон мебозанд. Онҳо тавассути қонунгузори кишвар вазифадоранд, ки шароити мусоиди меҳнатиро таъмин кунанд, баҳсҳои меҳнатиро ҳал намоянд ва адолати иҷтимоиро дар муносибатҳои меҳнатӣ татбиқ кунанд.

Устувории вазифаҳои асосии оинномавии иттифоқҳои касаба имкон медиҳад, ки мазмун ва намудҳои вазифаҳои онҳоро муайян кунем, ки дар байни онҳо афзалиятнокашон инҳоянд:

1. Тавассути воситаҳои иттифоқи касаба таъмин кардани ҳуқуқи манфиатҳои кормандон (вазифаи муҳофизатӣ). Ин вазифа ба пешгирии вайронкуниҳо ва барқарор намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии

поймолшудаи кормандон дар соҳаи меҳнат, инчунин ба ҷавобгарӣ кашидани вайронкунандагони онҳо нигаронида шудааст.

2. Ҳуқуқи иттифоқи касаба барои намояндагӣ кардан аз номи ва бо хоҳиши кормандон, пешкаш ва ҳимояи манфиатҳои онҳо (вазифаи намояндагӣ). Вазифаҳои намояндагии кормандон дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақиман муқаррар карда шудаанд, ки тибқи он намояндагони кормандон дар шарикӣ иҷтимоӣ иттифоқҳои касаба ва дигар мақомоти намояндагии кормандон мебошанд, ки дар асоси санадҳои қонунгузорӣ амал мекунанд.

Намояндагони мақомоти иттифоқи касаба метавонанд дар қори комиссия оид ба баҳсҳои меҳнатӣ (КБМ) иштирок кунанд, ба корманд барои навиштани ариза ба КБМ ва ё суд ёрӣ расонад, манфиатҳои онро намояндагӣ кунад ва ё дар баррасии ариза ба КБМ ва ё суд бо вай иштирок кунад, иҷрои қарори қабулшударо назорат кунад, барои пешгирии ҳамин гуна поймолкунии ҳуқуқи кормандон чораҳо андешад. Қонун ба иттифоқҳои касаба ҳуқуқ медиҳад, ки дар мақомотҳо оид ба ҳалли баҳсҳои меҳнатӣ на танҳо манфиатҳои аъзоёни иттифоқҳои касаба, балки дилхоҳ корманде, ки ба онҳо муроҷиат мекунанд, намояндагӣ кунанд. Меъёри қайдшуда ба назар хеле муҳим аст, зеро иттифоқҳои касаба дар баробари ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои шахсии аъзои иттифоқҳои касаба, пеш аз ҳама, бояд аз ёрӣ ба кормандоне, ки ба онҳо муроҷиат кардаанд ва аъзои иттифоқи касаба нестанд, аз ёрӣ даст кашанд ва ба онҳо тавассути пешниҳоди ариза ба суд ва намояндагӣ намудани манфиати кормандон ҳангоми баррасии парвандаи мушаххаси меҳнатӣ, ёрии ҳақиқӣ расонанд.

3. Вазифаи танзими муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ. Иттифоқҳои касаба ин вазифаро бо шарикони асосии иҷтимоӣ: давлат ва корфармоён (иттиҳодияҳои онҳо) дар асоси баробар амалӣ мекунанд. Иттифоқҳои касаба ба ин ё он дараҷа ба ҷанбаҳои зерини муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ таъсир

мерасонанд: музди меҳнат, меъёрбандии меҳнат, ҳифзи меҳнат, шуғли меҳнат ва ғайра.

4. Вазифаи назоратӣ. Иттифоқҳои касаба ҳуқуқ доранд назорати ҷамъиятиро оид ба риояи қонунгузориҳои меҳнат дар шакли гузаронидани санҷишҳо оид ба риояи корфармо, молик ё мақомоти идораи аз ҷониби он ваколатдоркардаи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи меҳнат ва иттифоқҳои касаба, амалӣ намояд ва бартараф намудани вайронкуниҳои ошкоршударо талаб намояд.

Ҳамин тавр, дар сурати дар раванди санҷиш вайронкунии қонунгузориҳои меҳнат ошкор карда шавад, намояндагони иттифоқҳои касаба ҳуқуқ доранд бартараф намудани вайронкуниҳои ошкоршударо талаб намоянд. Ҳамин тариқ, назорати ҷамъиятӣ имкон медиҳад, ки аз як тараф манфиатҳои кормандро ҳимоя намояд, аз ҷониби дигар ба корфармо то тафтиши ҷаъолияти ӯ аз ҷониби мақомоти танзимкунанда, барои рафъи қонуншиканиҳои мавҷуда ёрӣ расонад. Ғайр аз ин иттифоқҳои касаба ҳуқуқ доранд ба мақомоти дахлдор оид ба ҷавобгарӣ кашидани шахсоне, ки дар вайрон кардани қонунгузориҳои меҳнат гунаҳгоранд мурочиат кунанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки сарфи назар аз душвориҳои муайян танзими ҳуқуқи аз тарафи иттифоқҳои касаба ҳимояи ҳуқуқҳои кормандони аъзои иттифоқҳои касаба, хеле самаранок аст. Иттифоқҳои касаба бо ҳимояи манфиатҳои шахрвандон, барои мустаҳкам намудани қонуният дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ шароит фароҳам меоваранд.

Нақши муҳимро дар ҳимояи ҳуқуқҳои инсон, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат шаклҳои ҳуқуқи ҳимоя мебозанд. Маҳз онҳо асоси механизми ҳимояи ҳуқуқи ҳангоми поймол кардани ҳуқуқи инсон ташаккул медиҳанд.

Яке аз усулҳои асосии ҳимояи ҳуқуқӣ ин ҳимояи судии ҳуқуқи инсон мебошад. А.В. Стремоухов низоми судии ҳимояи ҳуқуқи инсонро чунин муайян мекунад: ин шакли ҷаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судҳо оид ба татбиқи

адолати судӣ оид ба парвандаҳои барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшудаи инсон мебошад [107, с. 208]. Дар навбати худ А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки «низоми судии ҳимояи ҳуқуқи инсон дар низоми ҳимояи ҳуқуқи инсон мавқеи хосаеро ишғол мекунад. Ин бо ду омил вобаста аст. Якум, бо маҷмӯи калони воситаҳои, ки барои ҳимояи ҳуқуқи инсон пешбинӣ шудаанд, ва дуюм, бо доираи масъалаҳои баррасишуда. Тамоми қарору кирдори шахсони мансабдор ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар суд метавонанд баррасӣ шаванд» [46, с. 22].

Аксари муаллифони ватаниву хориҷӣ қайд мекунанд, ки дар масъалаи ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат, ҳимояи судӣ меъёри маъмултарин ва муассири барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда мебошад [54, с. 131], [31, с. 186]. Бояд гуфт, ки шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи конституционии худро ба ҳимояи судӣ амалӣ намуда, ҳуқуқ доранд аз ҳамаи намудҳои ин ҳимоя истифода баранд. Ҳамин тавр, вобаста ба хусусияти ҳуқуқи поймолшуда ҳимоя метавонад бо роҳи мурофияи судии ҷиноятӣ, маъмурӣ, шаҳрвандӣ ва конституционӣ сурат гирад. Маҳз ҳамин навъҳои мурофияи судӣ, ки ба воситаи онҳо ҳокимияти судӣ амалӣ карда мешавад, дар Конститутсияи Тоҷикистон муқаррар гардидаанд.

Тибқи Конститутсия, навъҳои гуногуни ҳокимияти судӣ ҳангоми иҷрои вазифаҳои худ дар баррасии парвандаҳои тобеияти худ, аз тартиби хоси худ истифода мебаранд. Судҳои таъиноти гуногун қойдаҳои мурофияи судиро, ки дар меъёрҳои мурофиявии дар сарчашмаҳои гуногуни ҳуқуқ мавҷудбуда пешбинӣ шудаанд, роҳбарӣ мекунанд. Ҳамин тавр, Суди конституционӣ кодекси мурофиявии худро надорад ва меъёрҳои дар қонуни конституционии «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» мурағтабгардидаҳо татбиқ менамояд. Дар навбати худ судҳои тобеияти умумӣ ҳангоми баррасии парвандаҳои шаҳрвандӣ, ҷиноятӣ ва маъмурӣ кодексҳои дахлдорро ба роҳбарӣ мегиранд.

Минбаъд, мо ҳар як намуди муурофияи судиро мухтасар баррасӣ хоҳем кард.

Масъалаи самаранокии татбиқи ҳимояи ҳуқуқи меҳнатӣ бо тартиби муурофияи судии конститусионӣ хеле мушаххас аст, зеро ҳуди баррасии парвандаҳо дар Суди конститусионии ҚТ хусусиятҳои хеле ҷолиб дорад. Суди конститусионӣ бар хилофи дигар судҳо шикоятҳоро дар бораи истифодаи нодурусти қонун, ки боиси поймол шудани ҳуқуқи шаҳрвандон гаштааст, баррасӣ намекунад ва баҳсҳои моддӣ ва иқтисодиро ҳал намекунад, парвандаҳои ҷиноиро баррасӣ намекунад. Таъиноти он дигар аст - санчиши конститусионии ҳуди қонунҳо, аз ҷумла онҳое, ки ба ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон дахл доранд.

Мутобиқи муқаррароти Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» шаҳрванде, ки чунин мешуморад, ки ҳуқуқу озодиҳои конститусионии ӯ тибқи қонуне, ки дар парвандаи мушаххас татбиқ ё мавриди истифода қарор дорад, поймол шудааст, ҳуқуқ дорад ба Суди конститусионӣ шикоят бурда, хоҳиш кунад, ки оё қонун ба Конститутсия мувофиқат дорад ё на. Дар ин маврид дилхоҳ санади меъёрӣ - қонун ё дигар санадҳои зерқонунӣ дар назар дошта шудааст. Агар қонун ё қисмҳои алоҳидаи он ғайриконститусионӣ эълон карда шаванд, онҳо эътибори ҳудро гум мекунанд ва татбиқ карда намешаванд. Ҳамин тариқ, на танҳо шахсе, ки шикоят кардааст, балки дигар шаҳрвандоне, ки ҳуқуқашон зери таҳдид қарор доранд, ҳифзи судӣ мегиранд. Дар мавриди парвандаи мушаххасе, ки дар он қонуне, ки ғайриконститусионӣ эътироф шудааст, татбиқ шудааст, он бояд бо тартиби маъмулӣ баррасӣ карда шавад.

Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лаҳзаи ташкил шуданаш ҳамчун мақомоти махсуси судӣ то ба имрӯз, мавқеи ҳудро дар соҳаи таъмини кафолатҳои ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон ба таври муназзам ишғол кардааст. Дар амалияи Суди конститусионии ҚТ як қатор парвандаҳо

баррасӣ шуданд, ки ба танзими ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат таъсири чиддӣ расонидаанд.

Ҳамин тариқ, ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ тавассути муҳофизатии конституционӣ, ба пешгирии истифодаи санадҳои ғайриқонунӣ дар раванди татбиқи ҳуқуқҳои меҳнати шахрвандон нигаронида шудааст.

Дар навбати худ, таҳқиқи масъалаи ҳимояи судии ҳуқуқ ба меҳнатро тавассути фаъолияти судҳои салоҳияти умумӣ, яъне дар раванди муҳофизатии ҷиноятӣ, маъмурӣ ва шахрвандӣ амалӣ намуда, қайд кардан ба маврид аст, ки дар қонунгузори соҳавӣ категорияи вайронкуниҳое, ки шахрвандон бо тартиби судӣ барқарор карда метавонанд, аниқ муқаррар карда шудааст. Ҳамин тавр, дар КҶ ҚТ 6 модда (152-155-и КҶ ҚТ) пешбинӣ шудааст, ки дар онҳо қонуншиканӣ дар соҳаи меҳнат, аз ҷумла маҷбур кардани иштирок дар корпартоӣ ё рад кардани иштирок дар корпартоӣ, роҳбарӣ ба корпартоии манъшуда дар вазъияти ғайриқонунӣ, вайрон кардани қонунгузори меҳнат, напардохтани музди меҳнат, нафақа, стипендия, кӯмакпулӣ ва ё дигар пардохтҳо, вайрон кардани қоидаҳои бехатарии меҳнат, беасос рад кардани қабул ба кор ва ё беасос аз кор озод кардан зане, ки кӯдаки то сесола дорад, пешбинӣ шудааст.

Дар навбати худ, дар Кодекси Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ» дар моддаҳои 94-109 низ доираи кирдорҳои, ки ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ дар соҳаи меҳнат ба ҳисоб мераванд, муайян карда шудааст.

Бояд таъкид кард, ки баррасии як гурӯҳи муайяни баҳсҳои меҳнатӣ танҳо дар суд имконпазир аст, аз ҷумла дар мавриди ба кор барқарор кардан, сарфи назар аз асосҳои бекор кардани шартномаи меҳнатӣ, оид ба рад кардани қабул кардан ба кор; дар бораи поймолкунии ҳуқуқ дар соҳаи меҳнат, дар бораи ситонидани қарзи музди меҳнат ва ғайра.

Таҳлили муқаррароти пешниҳодшуда имкон медиҳад ба хулосае омад, ки ду категорияи вайронкунии ҳуқуқи меҳнатӣ дар суд барқарор карда мешаванд

- таъбизӣ ва маъмурӣ. Ва дар ин замина, бояд қайд кард, ки категорияи якум аз сабаби бори гарони исботи корманд дар бораи мавҷудияти таъбиз аз ҷониби корфармо, ҳолатҳои душвортаринро ифода мекунад. Аз ин рӯ, бо мавқеи як қатор муаллифон розӣ шудан мумкин аст, ки дар Кодекси меҳнат муқаррар намудани уҳдадории корфармо оид ба исботи мавҷуд набудани таъбиз, ба мақсад мувофиқ аст.

Илова бар ин, мушкилот дар он аст, ки Кодекси меҳнат мафҳуми таъбизро дар соҳаи меҳнат мустақиман пешбинӣ накардааст ва аз ин рӯ, корфармоёни бевичдон метавонанд ин меъёрҳоро ба таври мусоид барои худ шарҳ диҳанд ва кормандон маҷбуранд дар муҳофизатҳои судӣ аз ҳуқуқҳои худ дифоъ кунанд. Ба гуфтаи А.Я. Чепелюк, барои ҳалли ин масъала дар Кодекси меҳнат усулҳои махсуси ҳимояи ҳуқуқи шахсоне, ки ба таъбиз гирифта шудаанд, ба мисли он ки ин нисбат ба навъҳои алоҳидаи бахсҳои меҳнатии алоҳида сурат мегирад, ба мақсад мувофиқ мебуд. Аз ҷумла, мумкин аст, ки ба усулҳои ҳимоя аз таъбиз моддаи алоҳида ҷорӣ карда, ҳамчунин қонуне таҳия карда шавад, ки мафҳуми таъбизро дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ муфассал танзим менамояд [187, с. 113-114].

Дар хотима бояд қайд кард, ки як қатор мушкилотҳои вобаста ба ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатии шаҳрвандон, бо қонунгузории амалкунандаи меҳнат алоқаманд аст. Дар қонунгузорӣ ягон муқаррароте вучуд надорад, ки корфарморо барои пешгирӣ кардани вайронкунии қонунгузории меҳнат ташвиқ кунанд. Инчунин зарур мешуморем, ки дар КМ ҚТ моддаи алоҳида муқаррар карда шавад, ки дар он мафҳуми таъбиз дар соҳаи меҳнат тартиб дода, усулҳои махсуси ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон дар мавридҳои таъбиз муқаррар карда шавад.

Усули дуҷуми ҳимояи ҳуқуқи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ба истилоҳ усулҳои ғайрисудӣ ва ё маъмурии ҳимоя ба ҳисоб мераванд. А.М. Диноршоҳ ба ин шакли ҳимояи ҳуқуқи инсон ғайривазияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ (Президенти ҚТ, Ҳукумат, Маҷлиси Олии (Парламент) ҚТ, мақомоти

прокуратура ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунӣ), ки ба салоҳияти онҳо баррасии масъалаҳои ҳифз, ҳимоя ва барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда дохил мешаванд [208, с. 414].

Тавре олимони ватанӣ қайд мекунанд, «нақши мақомоти ҳокимияти давлатӣ, бахусус мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроия дар таъмини татбиқи муносиби ниҳоди ҳуқуқу озодиҳои инсон хеле калон аст. Онҳо на танҳо ба муҳайё кардани шароити зарурӣ барои амалӣ гардондани ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон даъват карда шудаанд, балки вазифаи ҳифз, ҳимоя ва барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшударо амалӣ мекунанд»[208, с. 414].

Муаллифони ватанию хориҷӣ моҳият ва мазмуни ин шакли ҳимояро ошкор намуда, назорати давлатиро оид ба риояи қонунгузории меҳнат дар назар доранд [129, с. 28], [34, с. 23]. Аз таърифи ҳуқуқии назорати давлатӣ бармеояд, ки моҳияти фаъолияти назоратӣ аз он иборат аст, ки субъекти идоракунӣ баҳисобгирӣ ва тафтиши онро амалӣ мекунад, ки чӣ тавр объекти идорашаванда супоришҳои вайро иҷро мекунад ва ҳадафи асосии он ҷилавгирӣ аз инҳирофоти фаъолияти субъекти идоракунӣ аз барномаи додасудайи идоракунӣ мебошад ва ҳангоми ошкор шудани аномалияҳо (камбудихо) - бо ёрии тамоми танзимгарони иҷтимоӣ ба ҳолати устувор овардани низоми идорашаванда [34, с. 23].

Назорати аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ бидуни зарурат ба вайрон шудани қонунгузорӣ ё ҳуқуқҳои субъективии шаҳрвандон анҷом дода мешавад. Он мунтазам тавассути санҷишҳои даврӣ амалӣ гардида, асосан ба таъмини қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ равона шудааст. Ҳолатҳои ниёз ба ҳифзи ҳуқуқҳо, баръакс, танҳо дар ҳолати поймол шудани онҳо ё пайдоиши монеаҳо ва баҳсҳо ба вучуд меоянд. Аз ин рӯ, фаъолияти назоратӣ бештар барои таъмин кардани риояи қонунҳо ва тартиботи ҳуқуқӣ равона аст, на барои ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандони алоҳида ё гурӯҳҳо.

Ҳамзамон, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки шахсан муроҷиат кунанд ва инчунин ариза ё шикоятҳои инфиродӣ

ва коллективиро ба мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ пешниҳод намоянд. Мақомоти дахлдор ва шахсони мансабдор вазифадоранд, ки шикоятҳоро тибқи тартиби муқарраршуда ва дар муҳлати муайян баррасӣ кунанд, чораҳои заруриро андешанд ва натиҷаҳои баррасиро ба муроҷиаткунанда хабар диҳанд.

Дар ин замина, шакли маъмурии Ҷимоя ҳамчун фаъолияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо, ки ариза, шикоят ва дигар муроҷиатҳоро баррасӣ менамоянд, хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Ин шакли Ҷимоя бо хусусиятҳои муносибатҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ хос аст, ки дар онҳо яке аз тарафҳо дорои салоҳияти ҳокимиятӣ буда, ҳуқуқ дорад масъалаҳои мавҷударо моҳиятан ҳал намояд. Азбаски Ҷимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон як институти байнисоҳай мебошад, мазмуни шакли маъмурии Ҷимоя дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ бояд мутобиқ ва яксон бошад.

Мазмуни шакли маъмурии Ҷимояи ҳуқуқи кормандон аз баррасии шикоятҳои онҳо аз ҷониби мақомоти ваколатдор дар бораи вайрон шудани ҳуқуқҳои меҳнатии онҳо ва қабули қарорҳо оид ба онҳо иборат аст.

Олимони ватанӣ усулҳои зеринро ҳамчун шаклҳои маъмурӣ-ҳуқуқии (ғайрисудӣ) Ҷимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон муайян мекунанд:

- Тартиби шикояти маъмурӣ (ғайрисудӣ);
- Назорати парлумонӣ аз болои фаъолияти мақомоти иҷроия;
- Шаклҳои махсуси назорати давлатӣ дар низоми ҳокимияти иҷроия;
- Назорати прокурорӣ аз болои риояи қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия.

Ин шаклҳоро тавассути Ҷимояи ҳуқуқҳои меҳнатии шахрвандон мухтасар дида мебароем.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби баррасии арзу шикоятҳои шахрвандон бо як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ - Қонуни ҚТ « Дар бораи муроҷиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ», Кодекси мурофиавии маъмурӣ ва Кодекси мурофиавии шахрвандӣ танзим карда мешавад. Қонуни ҚТ « Дар

бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» тартиби умумӣ ва тартиби шикоят аз амали мақомоти ҳокимияти давлатӣ, Кодекси муурофиавии маъмурӣ тартиби шикоят аз санадҳои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва Кодекси муурофиавии шаҳрвандӣ барои ба суд шикоят кардан аз кирдор ва амалҳои мақомотҳои давлатӣ бо тартиби судӣ, муқаррар менамояд. Моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» муқаррар мекунад, ки «шаҳрвандон тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ доранд, ки шахсан ё якҷоя бо дигарон ба мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо, новобаста аз шакли моликиятшон, мурочиат кунанд, ба шарте ки масъалаҳои зикршуда дар мурочиатномаҳо ба салоҳияти онҳо дохил шаванд.»

Шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон... ҳуқуқ доранд: – барои ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои қонунии худ, инчунин ҳуқуқи манфиатҳои қонунии шахсони дигар ва ташкилотҳои дигар; – аз ҷониби мақомоти салоҳиятдори давлат ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ барқарор намудани ҳуқуқҳои вайроншуда”.

Аз мазмуни меъёри дар боло овардашуда бармеояд, ки тартиби шикояти маъмурӣ яке аз кафолатҳои конститутсионӣ ва механизми амалигардонии ҳуқуқҳои шаҳрвандон мебошад.

Қонунгузориҳои меҳнат ин равандро ба таври кофӣ ба таври муфассал танзим мекунад. Аз ҷумла, дар моддаи 201 КМ ҚТ муқаррар шудааст, ки «қорманд метавонад ба комиссияи баҳсҳои меҳнати инфиродӣ дар давоми се моҳ аз рӯзе, ки дар бораи поймол шудани ҳуқуқи меҳнатиаш огоҳ шудааст ё мебоист огоҳ мешуд, мурочиат намояд. Барои мурочиат ба суд оид ба баррасии баҳсҳои меҳнати фардӣ мҳлатҳои зерин муқаррар карда мешаванд: - оид ба баҳсҳо дар бораи ба кор барқарор кардан – як моҳ аз рӯзи супурдани нусхаи санади корфармо дар бораи қатъи шартномаи меҳнатӣ; – оид ба дигар баҳсҳои меҳнатӣ - се сол аз рӯзи ба қорманд ё қорфармо дар бораи вайрон шудани ҳуқуқи худ маълум шудан” [3]. Инчунин, тибқи моддаи 345 КМ ҚТ, қорманд

ҳуқуқ дорад аз амал ва ё беамалии ғайриқонунии корфармо дар соҳаи бехатарӣ ва ҳифзи меҳнат шикоят кунад [3].

Ба ин тартиб, метавон хулоса кард, ки қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти шикоят аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳоро фароҳам овардааст. Зарур аст, ки таъкид шавад: тартиби маъмурии баррасии шикоят ва дигар муроҷиатҳои шаҳрвандон ҳамчун механизми объективии ҳимояи ҳуқуқ муҳим аст ва ба ҳеҷ вазҳ аҳамияти ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои судиро коҳиш намедиҳад. Шахс ҳақ дорад усули ҳимояи ҳуқуқи худро — судӣ ё ғайрисудӣ — аз вайронкорию мақомоти давлатӣ интихоб намояд. Ҳамзамон, шикоят бо тартиби маъмури монетаи пешбурди минбаъдаи шикоят аз ин амалҳо бо тартиби судӣ намешавад.

Усули дигар – ба амал баровардани назорати парламентӣ мебошад. А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки «назорати парламентӣ ба низоми нигоҳдорӣ ва мувозина асос ёфтааст, ки аз принципи тақсимои ҳокимият бармеояд. Барои таъмини мувозинати муносиб бо мақомоти иҷроия, Маҷлиси Олӣ, ки ҳамчун мақоми намоёндагӣ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунад, як қатор ваколатҳо дорад. Аз ҳама муҳим, албатта, ваколатҳои қонунгузори мебошанд, зеро дар раванди таҳия ва қабули қонунҳо ҳуқуқи инсон бояд ҳамчун роҳнамои арзишманд хизмат намояд» [208, с. 424].

Дар навбати худ, М.Ф. Завялов қайд мекунад, ки «мавқеи назорати парламонӣ дар низоми назорат аз болои риояи қонунгузорию меҳнат бо хусусияти намоёндагии ташаккули он пешакӣ муайян карда мешавад. Предмети назорати парламентӣ танҳо вайронкунии қиддитарин ва оммавии ҳуқуқҳои меҳнатӣ мебошад, ки боиси оқибатҳои вазнини предмети назорат мегардад. Тадбирҳои воқуниши андешидашуда ба ҷуз аз тавсияву дастурҳои ғавран дар анҷоми тафтишот додашуда, инчунин оғоз намудани расмиёти аз нав дида баромадани қонунгузорию амалкунандаро дар бар мегиранд» [210, с. 237].

Агар дар бораи мақсади назорати парлумонӣ суҳан ронем, пас бояд таъкид кард, ки мақсад аз санчиши на танҳо қонунӣ будани амалиёти мақомотҳо, ташкилотҳо ва шахсони мансабдор, балки ба мақсад мувофиқ будани амалиёти онҳо оид ба иҷрои қонунгузорӣ низ иборат аст. Дар баробари ин, тавре ки С.В. Бендюрина дуруст қайд мекунад, «усулҳои воқуниш ба номуносиб будани амали субъектҳои алоҳида дар доираи назорати парлумонӣ аз усулҳои дахлдори воқуниши мақомоти иҷроия ба кулӣ тафовут доранд» [198, с. 52]. Воқеан, дар байни усулҳо ва чораҳои воқуниши парлумон чораҳои маҷбурӣ вучуд надоранд. Одатан, ин мурочиату аризаҳои мебошанд, ки ба шахсони мансабдор ва мақомоти болотар аз он субъектҳо, ки фаъолияти онҳо предмети мавриди назорати парлумонӣ қарор гирифтааст, мебошад.

Унсурҳои муҳимтарин ва таркибии ҳама гуна фаъолияти назоратӣ шаклҳои амалишавии он мебошанд. Ин масъаларо Д.А. Радченко таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки «хусусияти муайяни ҳуқуқҳои ҳифзшаванда ба шаклҳои ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнати шахрвандон тавассути механизми парламентӣ имкон медиҳад, ки (аз рӯи аҳамияти онҳо барои ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар соҳаи меҳнат) инҳо дохил карда шаванд: – фаъолияти қонунгузорӣ; фаъолияти назорат ва аудит (ки тавассути дархости парлумон ва саволҳо ба намояндагони мақомоти гуногуни давлатӣ амалӣ карда мешавад); фаъолияти экспертӣ ва таҳлилӣ; фаъолияти координатсионӣ ва фаъолияти иттилоотӣ-маърифатӣ [227, с. 216].

Дар навбати худ С.В. Бендюрина шаклҳои назорати парлумониро ба гурӯҳҳои зерин тасниф мекунад: ташкилӣ-ҳуқуқӣ, вазифавӣ-ҳуқуқӣ, муурофиавӣ-ҳуқуқӣ. Муаллиф ба шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ мақомотҳоеро дохил мекунад, ки палатаҳо барои пеш бурдани фаъолияти назоратӣ ташаккул медиҳанд, - комиссияҳо, кумитаҳо, иттиҳодияҳои вакилон. Фаъолияти назоратии парламент ва воҳидҳои сохтори он, аз нуқтаи назари С.В. Бендюрина, тавассути шаклҳои вазифавӣ-ҳуқуқӣ – ҷаласаҳои парлумонӣ ва маҷлисҳои палатаҳо, қори кумитаҳо ва комиссияҳо (тафтишоти парламентӣ,

экспертизаи лоихаҳои қонун, чаласаҳои парламентӣ) амалӣ карда мешавад. Ба шаклҳои мурофиавию ҳуқуқӣ инҳо дохил мешаванд: ҳуқуқи пурсиш ва саволи вакилон, ҳисобот ва ахбороти намояндагони мақомоти ҳокимияти давлатӣ, инчунин дигар шаклҳои назорат ба фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ [198, с. 52].

Ҳамин тариқ, дар чамбаст бояд қайд кард, ки дар давлати муосир назорати парлумонӣ аҳамияти хоса пайдо карда, дар таъмини принципи низоми нигоҳдорӣ ва мувозинат нақши муҳим мебозад. Дар баробари ин, бояд гуфт, ки самаранокии назорати парлумонӣ танҳо дар сурате хеле баланд хоҳад буд, ки агар аз як тараф мақомоти ҳокимиятиро ба ҷавобгарӣ барои кирдорашон “маҷбур” карда тавонад, аз тарафи дигар, онҳоро дар иҷрои вазифаҳои бевоситаи худ ҳалалдор накунад.

Шаклҳои мушаххаси назорати давлатӣ дар низоми ҳокимияти иҷроия нақши муҳим доранд, махсусан дар таъмини ҳуқуқҳои инсон. Аз нуқтаи назари таъмини волоияти қонун ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон, ин шакли ҳимоя аҳамияти махсус дорад. Шаклҳои татбиқи он вобаста ба ваколатҳои конституционии мақомоти иҷроия ва шахсони намояндаи онҳо гуногунанд.

Нақши мақомоти ҳокимияти иҷроия дар ҳалли масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон дар соҳаи меҳнат яқсон нест, ва усулҳои ҳимояе, ки ин мақомоти иҷроия истифода мебаранд, хеле гуногунанд.

Яке аз шаклҳои муҳимтарини чунин назорат аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути иҷрои ваколатҳои конституционии худ амалӣ карда мешавад. Президент ҳамчун кафили ҳуқуқи озодиҳои конституционии инсон ва шахрванд, инчунин фаъолияти мутақобилаи мақомоти давлатиро таъмин мекунад. Тибқи моддаи 64 Конституцияи Тоҷикистон, Президент масъули таъмини фаъолияти мақомоти иҷроия дар саросари кишвар буда, назорати фаъолияти онҳоро тавассути дастгоҳи худ ба амал мебарорад. Тибқи моддаи 69 Конституция, Президент метавонад

қарорҳо ё фармонҳои Ҳукуматро, агар онҳо муҳолифи қонунҳо ё фармонҳои Президент бошанд, бекор намояд.

Вазоратҳо ва идораҳои, ки низоми ягонаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатиро ташкил медиҳанд ва бо ҳадафи ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд муттаҳид шудаанд, дар раванди ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат нақши муҳим мебозанд. Таҳлили фаъолияти ин мақомоти давлатӣ нишон медиҳад, ки усулҳои гуногуни ҳимоя мавҷуданд, ки тавассути онҳо вазифаҳои ҳифзӣ иҷро карда мешаванд. Ин усулҳоро метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард: бевосита (асосӣ) ва бавосита (ёрирасон).

Гурӯҳи якум: Ба ҳимояи бевоситаи ҳуқуқҳои меҳнатӣ равона шудааст. Ба ин гурӯҳ чунин амалҳо дохил мешаванд: баррасӣ ва тафтиши шикоятҳо ва дигар маълумотҳо дар бораи вайрон кардани ҳуқуқи озодиҳои инсон дар соҳаи меҳнат, фаҳмонидани тартиби ҳифзи ҳуқуқ ба ҷабрдидагон, иштирок дар муҳофизатҳои судӣ, ҷалб кардани вайронкунандагон ба ҷавобгарии гуногун, ирсали огоҳиномаҳо дар бораи роҳ надодан ба вайрон кардани қонун ва ғайра.

Гурӯҳи дуюм: Ба татбиқи тадбирҳои муҳофизатӣ мусоидат мекунад. Ин тадбирҳо шомили таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқие мебошанд, ки танзими муносибатҳои меҳнатиро таъмин мекунанд, татбиқи сиёсати ягонаи давлатӣ, таҳияи ҳуҷжатҳои барномавӣ ва мониторинги риояи ҳуқуқи озодиҳо дар соҳаи меҳнат.

Мутобиқи моддаи 361 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, назорати риояи қонунгузори меҳнат аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва ғайридавлатии ваколатдор тибқи тартиби муқарраршуда амалӣ карда мешавад.

Ҳадамоти назорати давлатӣ дар соҳаи меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Тоҷикистон ҳамчун мақоми марказии иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, вазифаҳои назорат ва санҷиши риояи қонунгузори меҳнат, ҳифзи меҳнат, стандартҳо ва меъёрҳои бехатарии меҳнатро дар тамоми муассисаҳо ва ташкилотҳо амалӣ мекунад.

Бо мақсади такмили ҳимояи маъмурии давлатии ҳуқуқҳои меҳнати шахрвандон, пешниҳод мегардад, ки ба сарҳати 17 қисми 7-и Низомномаи Хадамоти назорати давлатӣ дар соҳаи меҳнат, муҳоҷират ва шугли аҳоли тағйиру иловаҳо ворид шаванд.

Ба ҳамин тартиб, метавон гуфт, ки ҳифзи ҳуқуқи озодиҳо дар соҳаи меҳнат аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия ҳамчун як усули васеи ҳифзи ин ҳуқуқҳо бо доираи гуногуни шаклҳо татбиқ мегардад.

Шакли ниҳоии ҳимояи маъмури-ҳуқуқии (ғайрисудӣ) ҳуқуқҳо назорати прокурорӣ аз болои риояи қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия мебошад. Нақши прокуратура дар механизми давлатии Тоҷикистон дар моҳияти вазифаҳои он таҷассум ёфтааст. Ин вазифаҳо самтҳои асосии фаъолияти прокуратураро ифода мекунанд, ки бо истифода аз шаклу усулҳои мушаххас дар доираи ваколатҳои муайян амалӣ мегарданд. Вазифаҳо ва самтҳои асосии фаъолияти прокуратура дар Қонуни конституционии «Дар бораи мақомоти Прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» муқаррар шудаанд.

Ба ақидаи як қатор муаллифон, он татбиқи амалии ҳуқуқҳои асосиро дар соҳаи меҳнат таъмин намуда, ҳамчун унсур зарурии механизми назорати давлатӣ амал мекунад [157, с. 59-67]. Таҳлили қонунгузори амалкунанда имкон медиҳад ба хулосае омад, ки мақомоти прокуратура ҳамчун шаклҳои мушаххаси татбиқи ҳифзи ҳуқуқи меҳнати шахрвандон аз усулҳои зерин истифода мебарад: - баррасӣ ва санҷиши ариза, шикоят ва дигар хабарҳо дар бораи вайрон кардани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд ва дар соҳаи меҳнат; ба ҷабрдидагон фаҳмонда додани тартиби ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои онҳо, андешидани чораҳои фаъол оид ба пешгирӣ ва рафъи вайронкуниҳои ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар соҳаи меҳнат, ба ҷавобгари кашидани ашхосе, ки ин ҳуқуқро поймол кардаанд ва ҷаброни зараре, ки дар натиҷаи вайрон кардани ҳуқуқ расонида шудааст, оғоз ё иштирок дар муҳофизати судӣ; аз кирдоре, ки ҳуқуқи инсон ва шахрвандро поймол мекунад, ба мақомот ё шахси мансабдоре, ки ин санадро баровардааст, эътироз овардан; пешниҳод

намудан оид ба рафъи вайронкуниҳои ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба мақомот ва ё шахси мансабдоре, ки барои бартараф намудани ҳуқуқвайронкуниҳо ваколатдор аст.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки қонунгузорӣ назорати давлатиро дар соҳаи меҳнат ҳамчун усули асосии Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ муқаррар кардааст. Ҳамзамон, ба зиммаи мақомоти давлатӣ вазифаи асосии амалӣ намудани тамоми вазифаҳои Ҳимояи ҳуқуқии давлат гузошта шудааст.

Ҳамин тариқ, гуфтаҳои болоро ҷамъбаст намуда, мо ба чунин хулоса омадем:

1. Дар заминаи таъмини ҳуқуқ ба меҳнат ду категория ҷудо карда мешавад: «Ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат» ва «Ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат». Мафҳуми яқум хусусияти пешгирикунанда, превентивӣ дорад ва дуҷум, барқароркунанда дорад. Ин далел дар мисоли ҳуқуқ ба меҳнат равшан дида мешавад, ки дар он категорияи «Ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун маҷмуи тадбирҳои амал мекунад, ки аз ҷониби субъектони ваколатдор оид ба таъмини шароити мувофиқи меҳнат андешида мешаванд. Дар навбати худ, «Ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун механизми барқарорсозӣ дар ҳолати вайрон кардани ҳуқуқҳои меҳнатӣ баромад мекунад. Ин тадбирҳо аз ҷониби субъектҳои дахлдор бо шакл ва усулҳои муқаррарнамудаи қонун амалӣ карда мешаванд.

2. Қонунгузориҳои меҳнат бештар ба тадбирҳои ҳифзи таъмини ҳуқуқ ба меҳнат нигаронида шудааст, дар ҳоле ки ҷораҳои Ҳимоявию барқароркунӣ дар он пурра инъикос нагардидаанд. Бо ин мақсад, мо пешниҳод менамоем, ки ба қонунгузориҳои кишвар тағйироти дахлдор ворид карда шавад. Ҳамин тавр, дар асоси омӯзиши танзими конституционии ҳуқуқ ба меҳнат дар кишварҳои хориҷӣ пешниҳод менамоем, ки моддаи 35-и Конститутсия, қисми 5 бо мазмуни зайл пурра карда шавад: «Шаҳрвандон ба Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ барои таъмини манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии худ ҳуқуқ доранд, аз ҷумла ҳуқуқи муттаҳид шудан дар иттифокҳои касаба, бастании шартномаҳои

(созишномаҳои) коллективӣ ва ҳуқуқи баҳсҳои меҳнати инфиродӣ ва коллективӣ бо усулҳои муқаррарнамудаи қонун барои ҳалли онҳо”.

Мо, инчунин пешниҳод менамоем, ки ба Кодекси меҳнат боби «Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои меҳнатӣ» дохил карда шавад, ки дар доираи он масъалаҳои назорати давлатӣ ва идоравӣ оид ба риояи қонунгузори меҳнат ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки дорои меъёрҳои ҳуқуқ ба меҳнат мебошанд, ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ва манфиатҳои қонунии кормандон аз ҷониби иттифокҳои касаба, ба таври худмуҳофизатӣ ҳимоя кардани ҳуқуқҳои меҳнати кормандон, баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои меҳнати фардӣ, баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои меҳнати коллективӣ, ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунгузори меҳнат ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқи меҳнатро дар бар мегиранд, муқаррар карда шаванд.

3. Усулҳои ҳимояи ҳуқуқи шахрвандон ба меҳнат аз се зернизом дар асоси нақш ва дараҷаи иштироки давлат дар механизми ҳимояи ҳуқуқи инсон, ташаққул меёбад.

4. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ду намуди ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат ҷудо карда мешавад – ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ.

5. Ба мазмуни КМ ҚТ дохил кардани боби алоҳидаро ба мақсад мувофиқ мешуморем, ки он масъалаҳои худмуҳофизати ҳуқуқҳои меҳнатӣ, аз ҷумла, шарту асосҳои татбиқи онҳоро ба танзим дарорад. Аз ҷумла, ба андешаи мо, дар мазмуни ин боб бояд асосҳои дохил карда шаванд, ки дар онҳо корманд тавонад ҳуқуқҳои меҳнати худро ҳимоя кунад.

6. Баҳси меҳнати коллективӣ ду хусусият дорад (аз ҷумла имкон медиҳад, ки дар бораи ҳимояи коллективӣ ҳамчун усули мустақили ҳимояи ҳуқуқи меҳнатӣ сухан ронем): хусусияти коллективӣ ва предмети махсуси ихтилофот. Бар хилофи худҳимоя ҳамчун воситаи ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнати шахрвандон, ҳимояи коллективӣ ду шакли нисбатан мустақили ҳимоя дорад: ҳалли баҳси коллективӣ тавассути расмиёти оштишавӣ ва корпартоӣ.

7. Фаъолияти иттифоқҳои касаба оид ба ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнаткашон тавассути вазифаҳои зерин - вазифаи муҳофизатӣ, намояндагӣ, танзими муносибатҳои иҷтимоӣю меҳнатӣ ва вазифаи назоратӣ ба амал бароварда мешавад.

8. Яке аз усулҳои асосии ҳимояи ҳуқуқӣ ин ҳимояи судии ҳуқуқи инсон мебошад. Таҳлили муқаррароти пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки ба хулосае омад, ки ду категорияи вайронкунии ҳуқуқи меҳнатӣ дар суд барқарор карда мешаванд – таъбизӣ ва маъмурӣ.

9. Усулҳои ғайрисудӣ ё маъмурии ҳимоя фаъолияти назоратии субъектҳои идоракуниро ифода мекунад, ки сабт ва тафтиши он ки чӣ тавр объекти идорашаванда супоришҳои онро иҷро мекунад ва ҳадафи асосии он чилавгирӣ аз инҳирофоти фаъолияти субъекти идоракунӣ аз барномаи муайяни идоракунӣ мебошад ва агар камбудихо ошкор карда шаванд – бо ёрии ҳама танзимгарони иҷтимоӣ низоми идорашаванда ба ҳолати устувор оварда мешавад.

Хулоса

1. Дар низоми ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии инсон, ҳуқуқ ба меҳнат ҷойгоҳи махсус дорад. Ин ҳуқуқ имконияти ҳар шахсро барои ба даст овардани даромад тавассути меҳнате, ки худӣ ӯ озодона интихоб мекунад ё ба он бо ихтиёри худ розӣ мешавад, дар бар мегирад. Ҳуқуқ ба меҳнат эҳтиёҷи доимии инсонро ифода мекунад, ки барои таъмини заминаҳои моддӣи зиндагии инсон ва шароити рушди ҳамаҷонибаи шахсият зарур мебошад. Ҳуқуқ ба меҳнат ҳамчун ҳуқуқи конституционӣ шаҳрвандон таърихи нисбатан нав дорад. Ин ҳуқуқ асосан дар конститутсияҳои насли сеюм, ки баъд аз анҷоми Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ таҳия шудаанд, эътироф гардид. Дар Иттиҳоди Шӯравӣ, ҳуқуқ ба меҳнат қаблан дар сатҳи конституционӣ ворид шуда буд, ки инро омилҳои дохилӣ тақозо мекарданд. Дар кишварҳои Аврупо ва Амрикои Лотинӣ зарурати таъмини конституционӣи ҳуқуқ ба меҳнат дар нимаи асри XX дарк карда шуд. Бешубҳа, дар ин раванд Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ, торумор гардидани фашизм ва таъсири идеологияи либералӣ, ки дар бисёр кишварҳои ҷаҳон қабул гардида буд, нақши ҳалкунанда бозид. [10-М].

2. Бори аввал дар Тоҷикистон ҳуқуқ ба меҳнат дар сатҳи конституционӣ дар Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон аз соли 1937, ки дар асоси Конститутсияи ИҶШС аз соли 1936 қабул шуда буд, муқаррар карда шуда буд. Дар Конститутсияи мазкур ин ҳуқуқ ҳамчун ҳуқуқ ба гирифтани кори кафолатнок бо мӯзд, мувофиқи миқдор ва сифат ва вазифаи ҷамъият дар бобати бо кор таъмин намудани шаҳрвандон ва одилона додани ҳаққи онҳо, муқаррар карда шуда буд. Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон аз соли 1978 ба муқаррароти Конститутсияи соли 1977 таъя намуда, ин ҳуқуқро васеъ ва мушаххас карда, муқаррар кард, ки ҳуқуқ ба меҳнат на танҳо ҳуқуқи шаҳрвандро ба гирифтани кори кафолатнок, балки инчунин ҳуқуқи интихоби касб, навъи машғулият ва кор мувофиқи хоҳиш, қобилият, тайёрии касбӣ, маълумот ва бо назардошти талаботи иҷтимоӣ, дар бар мегирад. Танзими ин ҳуқуқ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994 тасдиқи

конститутсионии худро низ пайдо кардааст. Конституцияи кишвар ҳамчун қонуни асосии давлат як қатор муқарраротро мустақкам кардааст, ки ба муайян намудани принципҳои ибтидоии амалӣ намудани фаъолияти меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудаанд. [8-М].

3. Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда мо ба хулосае омадем, ки танзими ҳуқуқи-конститутсионӣ ҳуқуқ ба меҳнатро ба ду намуд – бевосита ва бевосита ҷудо кардан мумкин аст. Навъи якум маъноӣ дар конституция мавҷуд набудани танзими мустақили ин ҳуқуқро ҳамчун ҳуқуқи субъективии мустақил дорад (ИМА, Япония). Ин ҳуқуқ ба мазмуни ҳуқуқҳои дигар (масалан, ҳуқуқ ба пешбурди фаъолияти иқтисодӣ) дохил мешавад. Навъи дуюм маъноӣ онро дорад, ки ҳуқуқ ба меҳнат ва унсурҳои асосии он бевосита дар конституцияи давлат муқаррар шудааст. Ҳамзамон, ин мустақкамкунӣ метавонад ҷаҳор равиш дошта бошад - танзими мусбӣ (ҳуқуқ ба меҳнат), танзими манфӣ (озодии меҳнат), ҳамчун самти арзишӣ (ҳамчун принципи асосҳои сохти конститусионӣ) ва ҳамчун уҳдадории конститусионӣ. [2-М].

4. Дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда оид ба муайян кардани таносуби байни категорияҳои «озодии меҳнат» ва «ҳуқуқ ба меҳнат» ба хулосае омадем, ки он аз нақш ва дараҷаи иштироки давлат дар ин раванд бармеояд. Тавре ки мо дар боло қайд кардем, категорияи «ҳуқуқ» дорои хусусияти бадастомада, яъне табиати мусбӣ дорад, дар ҳоле ки категорияи «озодӣ» хусусияти табиӣ дорад, яъне аз худи табиати одам бармеояд. Дар ин замина, муносибатҳои меҳнатӣ, ба андешаи мо, аз доираи умумии ҳуқуқи инсон ҷудо мешаванд, бо сабаби он, ки мазмуни онро ваколатҳои ташкил медиҳанд, ки ҳам ба «ҳуқуқи инсон» ва ҳам «озодии инсон» хосанд. Дар заминаи омӯзиши ҳуқуқ ба меҳнат, хусусияти табиӣ ин муносибатҳо бо саволе вобаста аст, ки шахс метавонад кор кунад ё накунад, вале дигар ҷиҳатҳои муносибатҳои меҳнатӣ хусусияти мусбӣ доранд ва аз нақши давлат дар танзими ин раванд вобастаанд. Дар асоси ҳама гуфтаҳои боло метавон гуфт, ки ин муносибатҳои ҳуқуқӣ хусусияти маҷмӯӣ доранд, яъне ҳуқуқ ба меҳнат, сарфи назар аз хусусияти табиӣ- ҳуқуқии худ,

хусусиятҳои хоси ҳуқуқи позитивӣ дорад. Бинобар ин, мо чунин мешуморем, ки категорияҳои «ҳуқуқ ба меҳнат» ва «озодии меҳнат»-ро метавон ҳамчун мафҳумҳои якхела баррасӣ кард, ки ба танзими конститутсионӣ ва ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ нигаронида шудаанд.

5. Дар асоси омӯзиши Конститутсия ва қонунгузори соҳавии меҳнат ҳуқуқ ба меҳнатро ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ, ки аз ҷониби давлат таъминшуда, дар асоси озодии баёни шахс имкони амалӣ намудани фаъолияти меҳнатӣ дар шаклҳои бо қонун муқарраршуда муайян кард, ки аз низоми қарорҳои давлатӣ, ки мувофиқи меъёрҳои ҳуқуқ таъмин карда мешавад, истифода барад.

Ҳуқуқ ба меҳнатро дар фаҳмиши боло тавсиф намуда, бояд қайд кард, ки он ба ифодаи ихтиёрии хоҳиши меҳнат асос ёфтааст. Бо дарназардошти гузаштан ба сиёсати нави давлатӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат, фаъолияти меҳнатии шахс аз категорияи «вазифа-ӯҳдадорӣ» ба категорияи «ҳуқуқ» гузаштааст.

6. Вобаста ба хусусиятҳои амалигардонии ҳуқуқ ба меҳнат вақолатҳоро метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард: а) ҳуқуқҳо-вақолатҳое, ки татбиқи онҳо бо ифодаи иродаи субъекти ҳуқуқ ба меҳнат муайян карда мешавад, аз ҷумла ҳуқуқи ихтиёрдорӣ озодона ба қобилияти меҳнат, интихоби намуди фаъолият ва касб, ҳуқуқ ба баҳсҳои меҳнатии фардӣ ва коллективӣ, аз ҷумла ҳуқуқи корпартоӣ; б) ҳуқуқ-талабҳое, ки татбиқи онҳо бо ифодаи иродаи субъектҳои дигари ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи ҳар кас ба меҳнат дар шароите, ки ба талаботи бехатарӣ ва гигиенӣ ҷавобгӯ мешавад, ҳуқуқ ба музди меҳнат, бе ягон таъбир, ҳуқуқ ба ҳифз аз бекорӣ, ҳуқуқи ҳар кас ба истироҳат ва ғайра амалӣ карда мешавад.

7. Танзими ҳуқуқи-конститутсионӣ ҳуқуқ ба меҳнат, ки дар доираи васеи санадҳои меъёрӣ амалӣ карда мешавад, барои таъмини мувофиқати вазифаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат пешбинӣ шуда, се вазифаи муҳимтаринро иҷро мекунад. Яқум, он метавонад заминаи қонунгузориро эҷод кунад, ки ба

барқарор намудани муносибатҳои самаранок дар муносибатҳои меҳнати мусоидат мекунад ва натиҷаҳои яхела, саривақтӣ ва боэътимодро аз чунин муносибатҳо таҳия кунад. Дуюм, он метавонад ҳамчун воситаи муҳими ба роҳ мондани демократия дар ҷои қор тавассути фароҳам овардани замина барои ҳамкорӣ бо қорфармоён, қормандон ва намояндагони онҳо хидмат кунад. Сеюм, он метавонад як ёдрасӣ ва қафолати принсипҳо ва ҳуқуқҳои асосӣ дар ҷои қор, ки тавассути раванди қонунгузори миллӣ дастгирии васеи иҷтимоӣ гирифтаанд, таъмин намояд ва худ метавонад тарзи татбиқи маҷбурии ин принсипҳо ва ҳуқуқҳоро муайян кунад.

8. Дар асоси омӯзиши адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва хориҷӣ ба хулосае омадем, ки танзими конституционӣ ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат танзими сепархила дорад: -дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, дар соҳаи ҳуқуқи инсон, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф кардааст ва дар қонунгузори соҳавӣ. [4-М], [5-М].

9. Танзими конституционӣ ҳуқуқ ба меҳнат мустақиман ва бавосита муқаррар карда мешавад. Ин ҳуқуқ бевосита дар моддаи 35 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардида, унсурҳои зеринро дар бар мегирад: ҳуқуқ ба ихтиёрдории озодона аз қобилиятҳои худ ба меҳнат, интихоби намуди фаъолият ва касб; ҳуқуқ ба қор дар шароите, ки ба талаботи бехатарӣ ва гигиенӣ ҷавобгӯ мебошанд; ҳуқуқ ба муқофот барои меҳнат бидуни ҳеҷ гуна таъйиз ва на қамтар аз ҳадди ақали музди меҳнат, ки қонун муқаррар кардааст; манъи қори маҷбурий. Танзими бавоситаи ҳуқуқ ба меҳнатро дар чунин муқарраротҳои конституционӣ, ба монанди қафолати фаъолияти соҳибқорӣ (моддаи 12 Конституция) мушоҳида қардан мумкин аст. Илова бар ин, дар моддаҳои 28, 37 ва 39, ки ҳуқуқ ба мутаҳидшавӣ, ҳуқуқ ба истироҳат ва ҳуқуқи таъминоти иҷтимоиро танзим мекунанд, робитаи мутақобила бо ҳуқуқ ба меҳнат мушоҳида мешавад.

10. Стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи танзими ҳуқуқ ба меҳнат дар зиёда аз як ҳуҷҷат мурағтаб шудаанд. Онҳо дар маҷмӯи санадҳои ҳуқуқии

байналмиллалӣ ҳатмӣ ва тавсиявӣ, ки унсурҳо ва ҷанбаҳои гуногуни ҳуқуқ ба меҳнatro танзим мекунад, мустаҳкам шудаанд. Таҳлили танзими ҳуқуқ ба меҳнат дар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ нишон медиҳад, ки онро ба ду категория тақсим кардан мумкин аст: - санадҳои ҳуқуқи байналмилалии дорои хусусияти умумӣ ва санадҳои ҳуқуқи байналмилали махсусгардонидашуда дар соҳаи меҳнат.

11. Дар танзими ҳуқуқ ба меҳнат қонунгузори махсуси соҳавӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунгузори меҳнат як гурӯҳи васеи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқиеро дарбар мегирад, ки дар онҳо муносибатҳои меҳнатӣ танзим мешаванд. Дар баробари ин бояд қайд кард, ки қонунгузори соҳавии меҳнат як қатор хусусиятҳоро дорад, ки онро аз қонунгузори дигар соҳаҳо фарқ мекунад. Вобаста ба он, ки ҳуқуқ ба меҳнат доираи васеи муносибатҳоро фаро мегирад, танзими онҳо дар доираи маҳдуди санадҳои меъёрӣ- ҳуқуқӣ имконнопазир аст. Дар баробари ин, ҳангоми таҳлили қонунгузори амалкунандаи меҳнат як хусусиятро қайд кардан лозим аст – санадҳои меъёрӣ дар шакли қонунҳо (аз ҷумла, Кодекси меҳнат) чун қоида талаботи умумиро барои таъмини ҳуқуқ ба меҳнат муқаррар мекунад, ки минбаъд дар санадҳои зерқонунӣ ва ё дар санадҳои маҳаллии ташкилотҳо, муассисаҳо ва дигар шахсони ҳуқуқӣ баён (ошкор) карда мешаванд.

12. Ҳуқуқ ба меҳнат дар низоми ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Он яке аз ҳуқуқҳои асосии маҷмуии инсон буда, бо дигар ҳуқуқҳои, ки ба низоми конституционии ҳуқуқи инсон дохил карда шудаанд, зич алоқаманд аст. Дар асоси таснифоти мавҷуда, мавқеи ҳуқуқ ба меҳнatro дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ба таври зайл муайян карда метавонем. Ҳамин тавр, вобаста ба вазъи ҳуқуқӣ ва сиёсии шахс ҳуқуқ ба меҳнат ба ҳуқуқи инсон рабт дорад, зеро он ба шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин ба шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрванд низ дахл дорад. Вобаста ба хусусияти субъектҳо ҳуқуқ ба меҳнат ба категорияи ҳуқуқҳои фардӣ дохил мешавад. Аз рӯи шакли таҳкими ҳуқуқӣ ҳуқуқ ба

меҳнат ба ҳуқуқу озодиҳои асосӣ (конститутсионӣ) тааллуқ дорад. Вобаста ба имконияти маҳдудияти муваққатӣ ҳуқуқ ба меҳнат хусусияти дугона дорад. Ин аз он сабаб аст, ки як қатор ҷанбаҳои ин ҳуқуқ табиати мутлақ доранд, аз ҷумла манъи меҳнати маҷбурӣ, ки ҳамчун шакли ғуломӣ ба ҳисоб меравад. Дар мавридҳои дигар бошад, ин ҳуқуқ дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонун маҳдуд карда мешавад (масалан, ҷалб намудани занон ва ноболиғон ба корҳои вазнин ва зеризаминӣ). Дар асоси равиши генератсионӣ, яъне марҳилаҳои ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи инсон, пас ин ҳуқуқ бинобар он, ки аксари муаллифони онро ҳамчун ҳуқуқи иқтисодии инсон тасниф кардаанд, ба марҳилаи дуоми ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи инсон, яъне бо инкишофи ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва фарҳангии инсон дар ибтидои асри 20 ворид карда мешавад. Вобаста ба дараҷаи иштироки давлат дар таъмин ва татбиқи ҳуқуқи меҳнат, сарфи назар аз он, ки он ҳуқуқи иқтисодӣ аст, ҳуқуқи амали фаврӣ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба мазмун ва табиати муносибатҳои танзимшаванда ҳуқуқ ба меҳнат ҳуқуқи иқтисодӣ буда, дорои хусусиятҳои зерин мебошад: - ба воситаи ҳуқуқ ба меҳнат моҳияти иҷтимоии давлат ошкор мегардад; ҳуқуқ ба меҳнат метавонад ҳамчун ҳуқуқ ва қафолате амал кунад, ки татбиқи ҳуқуқу озодиҳои дигарро таъмин менамояд ва он бо ҳуқуқҳои дигар зич алоқаманд аст; ҳуқуқ ба меҳнат дар низоми ҳуқуқҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ самти умумиҷтимоиро дорад, зеро он ҳамчун воситаи тасдиқи инсондустӣ ва адолат амал мекунад.

13. Тавре таҳлили таъсири мутақобилаи ҳуқуқ ба меҳнат бо дигар ҳуқуқҳои нишон медиҳад, он дар ду асос бунёд ёфтааст. Аввалан, робитае, ки дар натиҷаи он қафолати ҳам ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳам дигар ҳуқуқҳои субъективӣ таъмин мешавад, яъне таъсири мутақобилаи муҳофизатӣ-ҳимоявӣ. Ба ибораи дигар, ин навъи муносибат дар асоси он ташаккул меёбад, ки амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат татбиқи ҳуқуқи дигари субъективиро қафолат медиҳад ва баръакс. Сониян, ҳамкорӣ, ки дар натиҷаи он кӯмак дар татбиқи ҳам ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳам дигар ҳуқуқҳои субъективӣ расонида мешавад, яъне робитаи

таъминотӣ. Дар ин замина муносибатҳои мутақобила ба он асос ёфтааст, ки амалигардонии ҳуқуқ ба меҳнат инчунин имкони амалӣ шудани ҳуқуқи субъективии дигарро ба вуҷуд меорад ва баръакс. [12-М].

14. Дар шароити имрӯза татбиқи ҳуқуқи озодиҳои меҳнати инсон ва шаҳрванд аҳамияти махсус пайдо мекунад. Суботи иҷтимоию иқтисодии давлат ва дар натиҷа, рушди устувори давлат аз бисёр ҷиҳат аз низоми муассир сохташудаи татбиқи ин категорияи ҳуқуқҳо вобаста аст. Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда мо чунин мешуморем, ки механизми амалигардонии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ - *ин маҷмуи воситаҳои ҳуқуқии танзимкунанда ва муҳофизатии сатҳҳои гуногун фаҳмида шавад, ки бо ёри онҳо ҳуқуқи субъективӣ дар амал татбиқ мешавад ва дар рафтори воқеии субъектҳо таҷассум меёбад*. Ба сифати унсурҳои механизми амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат инҳо баромад мекунанд: - кафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон (таъминот), масъалаҳои маҳдудкунии ҳуқуқи инсон ва механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон. Раванди амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат ду марҳаларо дарбар мегирад - муқарраршавӣ ва таъминотӣ. Марҳилаи муқарраршавӣ масъалаҳои таҳкими ҳуқуқии механизмҳои татбиқ, вазъи ҳуқуқии шахси иштирокчии муносибатҳои меҳнатӣ ва мушаххас кардани доираи ҳуқуқи ӯҳдадорихои корманд ва корфарморо дар бар мегирад. Марҳилаи таъминотӣ раванди амалишавии ҳуқуқҳои меҳнати шахсро тавассути истифода аз усулҳо ва методҳои мувофиқ, ки ба кафолат ва ҳифзи ин категорияи ҳуқуқҳо нигаронида шудааст, дар назар дорад.

15. Дар асоси таҳлили анҷомдодашуда мо ба хулосае омадем, ки кафолат ин маҷмуи шартҳо, воситаҳо ва усулҳоест, ки тавассути онҳо ҳуқуқи субъективии инсон дар амал татбиқ карда мешавад. Дар баробари ин, таърифҳои назариявии пешниҳодшуда ҷиҳати асосии кафолатҳоро дар соҳаи меҳнат – амалигардонии ҳуқуқҳои ба кормандон додашуда, яъне татбиқи он ҳуқуқҳоеро, ки дар сатҳи қонунгузорӣ ва шартномавӣ муқаррар шудаанд,

инъикос мекунанд. Ҳамзамон, кафолатҳои ҳуқуқӣ як низоми дучонибаеро ташаккул медиҳанд, ки ба таъмини ҳуқуқи инсон - танзими меъёрӣ ва эҷоди механизмҳои, ки барои барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшуда ва ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони содиркардаи ин ҳуқуқвайронкуниҳо нигаронида шудаанд.

16. Ҳангоми омӯзиши кафолатҳои ҳуқуқи инсон муҳим таснифи онҳо мебошад. Дар натиҷаи таҳқиқи гузаронидашуда мо ба хулосае омадем, ки кафолатҳои таъмин ва амалӣ намудани ҳуқуқ ба меҳнатро метавон ба се гурӯҳ ҷудо кард: кафолатҳои пеш аз муносибатҳои меҳнатӣ; кафолатҳои, ки дар раванди фаъолияти меҳнатӣ амалӣ мегарданд; кафолатҳои, ки барқарор намудани ҳуқуқҳои вайроншудаи меҳнатиро таъмин мекунанд.

17. Дар танзими ҳуқуқи масъалаҳои маҳдудияти ҳуқуқи инсон, ҳуқуқӣ - конституционӣ мустаҳкам намудани онҳо дар қонунгузорию дохилӣ нақши муҳим мебошад. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон усули ба ҳам пайвастанӣ банди умумӣ ва қайдҳои мушаххас истифода мешавад. Ҳамин тавр, асосҳои умумии татбиқи маҳдудиятҳо дар моддаҳои 14 ва 47 Конститутсия муқаррар карда шудаанд. Илова бар ин, дар як қатор моддаҳои маҳдудиятҳои бевоситаи ҳуқуқҳои инсон муқаррар шудаанд. Дар байни ин ҳуқуқҳо, ҳуқуқ ба меҳнат низ ҷудо мешавад. Ҳамин тавр, дар қ. 2 м. 35 Конститутсия муқаррар карда шудааст, ки «ҳама гуна маҳдудиятҳо дар муносибатҳои меҳнатӣ манъ аст». Дар навбати худ, дар қ. 4. муқаррар карда шудааст, ки «истифодаи меҳнати занон ва ноболиғон дар қорҳои вазнин ва зеризаминӣ, инчунин дар қорҳои шароити меҳнаташон зарарнок манъ аст». Ҳамин тариқ, дар Конститутсияи кишвар нисбат ба маҳдуд кардани ҳуқуқ ба меҳнат ҳам талаботҳои умумӣ ва ҳам махсусгардонидашуда муқаррар карда шудааст. Аслан, ин маҳдудиятҳо ҳамчун як роҳи танзим ва татбиқи ҳуқуқ ба меҳнат амал мекунанд. Ба ибораи дигар, Конститутсияи кишвар, ҳуқуқ ба меҳнатро мустаҳкам намуда, барои татбиқи ин ҳуқуқ сарҳадҳои мушаххас муқаррар кардааст. Инчунин, таҳлили меъёрҳои Конститутсия ва

конунгузории кишвар имкон медиҳад ба хулосае омад, ки маҳдудиятҳои ҳуқуқ ба меҳнат ҳам ҷанбаи объективӣ ва ҳам субъективӣ дошта метавонанд. Дар мавриди аввал сухан дар бораи ҳолатҳои меравад, ки ҳудуди фаъолияти меҳнатиро муқаррар мекунад. Маҳдудиятҳои ҳуқуқи меҳнатӣ аз рӯи ҷанбаи субъективӣ муқаррар намудани маҳдудиятҳоро барои як гурӯҳи муайяни шахсон дар назар дорад. [13-М].

18. Дар заминаи таъмини ҳуқуқ ба меҳнат ду категория ҷудо карда мешавад: «ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат» ва «ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат». Мафҳуми якум профилактикӣ буда, хусусияти пешгирикунанда дорад ва дуҷум бошад, барқароркунанда аст. Ин далел дар мисоли ҳуқуқ ба меҳнат, ки дар он категорияи «ҳифзи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун маҷмуи тадбирҳои амал мекунад, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдор оид ба таъмини шароити мувофиқи меҳнат андешида мешаванд, равшан дида мешавад. Дар навбати худ, «ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат» ҳамчун механизми барқарорсозӣ дар ҳолати вайрон кардани ҳуқуқҳои меҳнатӣ баромад мекунад. Ин тадбирҳо аз ҷониби субъектҳои дахлдор бо шакл ва усулҳои муқаррарнамудаи конунгузорӣ амалӣ карда мешаванд.

19. Усулҳои ҳимояи ҳуқуқи шахрвандон ба меҳнат дар се зернизом, вобаста ба нақш ва дараҷаи иштироки давлат дар механизми ҳуқуқи инсон ташаккул меёбанд. Аввалан, ин усулҳои ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ мебошанд, ки дар онҳо иштироки давлат маҳдуд аст, яъне давлат дар ҳалли мушкилотҳои ба миён омада бевосита иштирок намекунад – ин муҳофизати мустақилона, ҳимояи дастҷамъона ва ҳимояи мақомоти иттифоқҳои касаба мебошанд. Усули дуҷум нақши давлатро дар ҳалли баҳсҳои меҳнатӣ ҳамчун ҳаками мустақил - арбитражи меҳнатӣ, ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ тавсиф мекунад. Сеюм, усули ниҳой, ин иштироки давлат мебошад, ин он усулҳои мебошад, ки тавассути онҳо давлат, бо мақомоти худ дар ҳалли ҳолатҳои баҳсноки меҳнатӣ – ҳимояи ҳуқуқи меҳнат аз ҷониби мақомоти давлатӣ бевосита иштирок мекунад. [14-М].

20. Дар асоси ин, дар адабиёти ҳуқуқӣ ду намуди ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат – ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ ҷудо карда шудаанд. Бинобар ин хулоса баровардан мумкин аст, ки ҳимояи мустақилона, ҳимояи коллективӣ ва ҳимояи мақомоти иттифоқҳои касаба ба низоми ғайриҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқҳои шахрвандон ва ҳамаи дигар, ҳам дар шакли судӣ ва ҳам дар шакли маъмурию ҳуқуқӣ – ба ҳуқуқӣ дохил мешаванд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашудаи илмӣ аз ҷониби муаллиф тавсияҳои зерини хусусияти амалӣ пешниҳод карда шудаанд:

1. Қонунгузории меҳнат бештар ба тадбирҳои ҳифзкунанда оид ба таъмини ҳуқуқ ба меҳнат нигаронида шудааст, дар ҳоле ки тадбирҳои муҳофизатӣ-барқароркунанда пурра инъикос нагардидаанд. Ба ин муносибат мо пешниҳод менамоем, ки ба қонунгузории кишвар тағйироти дахлдор ворид карда шавад. Ҳамин тавр, мо дар асоси омӯзиши танзими конституционии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар кишварҳои хориҷӣ пешниҳод менамоем, ки моддаи 35 қисми 5-и Конститутсия бо мазмуни зайл илова карда шавад: “Шаҳрвандон ба ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ барои таъмини манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии худ ҳуқуқ доранд, аз ҷумла ҳуқуқи муттаҳид шудан ба иттифокҳои касаба, бастании созишнома ва шартномаҳои коллективӣ ва ҳуқуқ ба баҳсҳои меҳнати инфиродӣ ва коллективиро бо истифода аз усулҳои муқаррарнамудаи қонун барои ҳалли онҳоро доранд”. [7-М].

2. Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии ҳимояи маъмурии ҳуқуқи шаҳрвандон ба меҳнат ва мутобиқат он ба талаботи моддаҳои 14 ва 35 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамоем, ки ба қисми 3 моддаи 7, қисми 2 моддаи 23, қисми 3 моддаи 31, қисми 1 моддаи 54, қисми 1 моддаи 55, қисми 1 моддаи 56, қисми 1 моддаи 225, сарҳати 5 қисми 1 моддаи 291, қисми 3 моддаи 342-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйири иловаҳо ворид карда шуда, баъди калимаи “суд” ибори “ва мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи меҳнат” ворид карда шавад. Ҳамчунин ба қисми 2, моддаи 15-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ибори “санади судӣ,” ибори “санади мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи меҳнат” низ ворид карда шавад. [1-М].

3. Дар татбиқи меъёрҳои танзимкунандаи соҳаи меҳнат, ба ақидаи мо, як қатор носозгориҳо мавҷуданд, ки шарҳи дурустро тақозо мекунанд. Мисол,

мутобиқи талаботи банди 2-и қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 апрели соли 2018, № 197 “Дар бораи Номгӯи соҳаҳо, истехсолот, қор, касб ва вазифаҳо (мансабҳо), шароити пешниҳод ва давомнокии руҳсатӣ барои собиқаи қории давомнок” ба қормандоне, ки дар як соҳа ё дар як ташкилот муддати дароз қор қарда, қорое собиқаи қории давомнок мебошанд, аз қониби қорфармо дар мувофиқа бо намояндагони қормандон то 10 рӯзи тақвими руҳсатии иловагӣ дода мешавад. Талаботи қарори мазкур дар хусуси собиқаи қории давомнок дар як соҳа ё як ташкилоти айни ҳол фаъолиятқунанда ё пештар фаъолият қарда норавшан буда, нофаҳмихоро ба вучуд меорад.

Мушкилоти дар боло овардашуда равшан нишон медиҳад, ки барои амалишавии ҳуқуқ ба меҳнат танзими ҳуқуқӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Аз сабаби норавшании муқаррароти санадҳои меъерии ҳуқуқии пешниҳодшуда ҳолатҳое ба миён омада метавонанд, ки боиси вайрон шудани ин ҳуқуқ мегарданд. Аз ин лиҳоз, мо чунин мешуморем, ки бо мақсади дастгирии иҷтимоии синфи қорманд ба қарори мазкур ё ба моддаи 1-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъғйру иловаҳо ворид қарда шуда, мафҳуми собиқаи қории давомнок дар шакли «Собиқаи қории давомнок-фосилаи бетанафуси вақте, ки қорманд тибқи шартномаи меҳнатӣ дар як соҳа ё як ташкилот қор қардааст» зерин ифодаи худро меёфт.

Рӯйхати адабиёт

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 136 с.

[2]. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998 №574 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1998. – №9. – мод. 68.

[3]. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2016. – №7. – мод. 604.

[4]. Конвенция № 105 МОТ «Об упразднении принудительного труда» 25 июня 1957 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <https://base.garant.ru/70514952/> (санаи мурочиат: 08.01.2021 с.).

[5]. Конвенция № 131 Международной организации труда «Об установлении минимальной заработной платы с особым учетом развивающихся стран» заключена в г. Женеве 22 июня 1970 г. – Женева: Международное бюро труда. – 1991. – С. 1605-1608.

[6]. Конвенция № 132 Международной организации труда «Об оплачиваемых отпусках (пересмотренная в 1970 году) принята в г. Женева 24 июня 1970 г. на 54-ой сессии Генеральной конференции МОТ // СЗ РФ. – 19.12.2011. – № 51. – Ст. 7451.

[7]. Конвенция № 155 Международной организации труда «О безопасности и гигиене труда и производственной среде» принята в г. Женеве 22 июня 1981 г. на 67-ой сессии Генеральной конференции МОТ // СЗ РФ. – 10.12.2001. – № 50. – Ст. 4652.

[8]. Конвенция № 168 Международной организации труда «О содействии занятости и защите от безработицы» принята в г. Женева 21 июня 1988 года // Конвенции и рекомендации, принятые Международной

Конференцией труда. – 1957-1990. – Т. II. – Женева, Международное бюро труда, 1991.

[9]. Конституция (Основной закон) Таджикской ССР. – Сталинабад, 1937. – С. 26.

[10]. Конституция КНДР принята на I сессии Верховного Народного Собрания КНДР пятого созыва 27 декабря 1972 года с изм. от 9 апреля 1992 г. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://vkpb.ru/old/kndr/const_kndr.shtml (санаи мурочиат: 02.09.2020).

[11]. Конституция Российской Федерации: доктринальный комментарий (постатейный) [Текст] / Под ред. Ю.А. Дмитриева. – М.: «Деловой двор», 2009 г. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://base.garant.ru/5697462/2/> (санаи мурочиат: 06.04.2020 с.).

[12]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 марти соли 2008, №374 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №3. – мод. 193.

[13]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи адвокатура ва фаъолияти адвокатӣ» аз 18 марти соли 2015, № 1182 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2015. – №3. – мод. 204.

[14]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқи хизматчиёни ҳарбӣ» 1 марти соли 2005, №90 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2005. – №3. – мод.130.

[15]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқи шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 2 январи соли 2018, № 1471 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2018. – №1. – мод. 3. – №5. – мод. 276.

[16]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» аз 10 майи соли 2002, №50 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – соли 2002. – №4. – қ.1. – мод. 305.

[17]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013, № 1004 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2013. – №7. – мод. 532.

[18]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия» 17 майи соли 2004, №41 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – №5. – мод. 352.

[19]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳочират» аз 11 декабри соли 1999, №881 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1999. – №12. – мод. 320.

[20]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи уҳдадорӣ ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ» 29 январӣ соли 2021, №1753 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – №1-2. – мод. 3.

[21]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» 5 мартӣ соли 2007, № 233 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2007. – №3. – мод. 166.

[22]. Международнй пакт о гражданских и политических правах. (Принята резолюцией Ген. Ассамблеи ООН 2200 А (XXI) от 16.12.1966) // Права человека. Сборник международных и национальных документов. В 8 томах. Под ред. Диноршоев А.М. Т.1. – Душанбе 2010 г.

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

[23]. Авакьян, С.А. Конституционное право России [Текст] / С.А. Авакьян. – М., 2014. – 864 с.

[24]. Азаров, А., Ройтер, В., Хюфнер, К. Права человека. Международные и российские механизмы защиты [Текст] / А. Азаров, В. Ройтер, К. Хюфнер. – М., 2003. – 560 с.

[25]. Александров, Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе [Текст] / Н.Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с.

[26]. Алексеев, С.С. Общая теория права [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 361 с.

- [27]. Большая Советская Энциклопедия: в 30 томах [Текст]. Т. 26 / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1977. – 624 с.
- [28]. Витрук, Н.В. Общая теория правового положения личности [Текст] / Н.В. Витрук. – М.: Норма, 2008. – 448 с.
- [29]. Воеводин, Л.Д. Юридический статус личности в России [Текст] / Л.Д. Воеводин. – М., 1997. – 304 с.
- [30]. Гаджиев, Г.А. Защита основных экономических прав и свобод предпринимателей за рубежом и в Российской Федерации [Текст] / Г.А. Гаджиев. – М., 1995. – 232 с.
- [31]. Гафуров, Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития [Текст] / Х.М. Гафуров. – Душанбе, 2007. – 186 с.
- [32]. Глотов, С.А., Миронов, О.О., Фомиченко, М.П., Шаклеин, Н.И. Права человека в международном и российском праве: курс лекций [Текст] / С.А. Глотов, О.О. Миронов, М.П. Фомиченко, Н.И. Шаклеин / отв. ред. О.О. Миронов. – М., 2007. – 513 с.
- [33]. Глущенко, П.П., Кикоть, В.Я. Теория и практика социально-правовой защиты конституционных прав, свобод и интересов граждан в Российской Федерации: Учебник [Текст] / П.П. Глущенко, В.Я. Кикоть. – М., 2006. – 411 с.
- [34]. Горшенев, В.М. Контроль как правовая форма деятельности [Текст] / В.М. Горшенев. – М., 1987. – 176 с.
- [35]. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики [Текст] / Под ред. Рудинский Ф.М. – М., 2006. – 478 с.
- [36]. Гусов, К.Н., Толкунова, В.Н. Трудовое право России: учебник [Текст] / К.Н. Гусов, В.Н. Толкунова. – М.: Проспект, 2004. – 492 с.
- [37]. Диноршоев, А.М. Закрепление прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – 143 с.

[38]. Диноршоев, А.М. История прав человека [Текст] Учебник для вузов / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2016. – С. 16-17.

[39]. Диноршоев, А.М. Классификация прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в РТ [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2013. – 140 с.

[40]. Диноршоев, А.М. Механизмы защиты прав человека в Республике Таджикистан [Текст]: монография / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – 152 с.

[41]. Диноршоев, А.М. Права человека [Текст]. Учебник для Вузов / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2010. – 334 с.

[42]. Диноршоев, А.М. Реализация конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2015. – 225 с.

[43]. Диноршоев, А.М., Салохидинова, С.М. Право на предпринимательскую деятельность в системе социально-экономических и культурных прав в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова. – Душанбе, 2015. – 189 с.

[44]. Диноршоев, А.М., Сафаров, Б.А. Формирование прав человека в Таджикистане: История и современность [Текст] / А.М. Диноршоев, Б.А. Сафаров. – Волгоград, 2014. – 295 с.

[45]. Диноршоҳ, А.М. Солеҳзода, Г.Д. Социальное государство: история, теория и практика [Текст] / А.М. Диноршоҳ, Г.Д. Солеҳзода. – Душанбе, 2022. – 200 с.

[46]. Диноршоҳ, А.М., Азиззода, У.А., Павленко, Е.М. Искандаров, Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека [Текст]. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диноршоҳ. – Душанбе, 2018. – 324 с.

[47]. Дмитриев, Ю.А. Правовое положение человека и гражданина в Российской Федерации [Текст] / Ю.А. Дмитриев. – М., 1992. – 50 с.

- [48]. Зоиров, Дж.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности. (Историко-правовой анализ) [Текст] / Д.М. Зоир. – СПб: Реноме, 2014. – 287 с.
- [49]. Иванец, Г.И., Калинин, И.В., Червонюк, В.И. Энциклопедия конституционного права России [Текст] / Г.И. Иванец, И.В. Калинин, В.И. Червонюк. – М., 2002. – 430 с.
- [50]. Имомов, А.И. Вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд: ҳуқуқ, озодӣ ва вазифаҳои асосӣ [Матн] / А.И. Имомов. – Душанбе: Офсет Империя, 2013. – 224 с.
- [51]. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо / А.И. Имомов. – Душанбе, 2017. – 766 с.
- [52]. Институт прав человека в России [Текст] / Г.Н. Комкова, О.В. Шудра и др. Под ред. Г.Н. Комковой. – Саратов: Изд-во СГУ, 1998. – 216 с.
- [53]. Иоффе, О.С. Избранные труды. В 4-х т., Том II. Советское гражданское право [Текст] / О.С. Иоффе. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 544 с.
- [54]. Искандаров, З.Ҳ. Ҳуқуқҳои инсон ва механизми миллии ҳимояи он [Матн] / З.Ҳ. Искандаров. – Душанбе, 2007. – 131 с.
- [55]. Камолов, И.И. Нормативный правовой акт в системе источников права [Текст] / И.И. Камолов. – Саарбрюкен, 2014. – 157 с.
- [56]. Карташов, В.Н. Теория государства и права: учебное пособие для бакалавров [Текст] / В.Н. Карташов. – Ярославль: ЯрГУ, 2012. – 270 с.
- [57]. Киавлов, М.А. Прокурорский надзор за обеспечением прав личности при расследовании преступления [Текст] / М.А. Киавлов. – М., 1981. – 167 с.
- [58]. Киселев, И.Я. Сравнительное и международное трудовое право [Текст]. Учебник для вузов / И.Я. Киселев. – М., 1999. – 726 с.

- [59]. Козлова, Е.И., Кутафин, О.Е. Конституционное право России [Текст] / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М., 2005. – 576 с.
- [60]. Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации [Текст] / отв. ред. А.М. Куренной, С.П. Марвин, Е.Б.Хохлов. – М., 2007. – 733 с.
- [61]. Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации [Текст] / отв. ред. Ю.П. Орловский. – М., 2002. – 948 с.
- [62]. Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации [Текст] / Под ред. К.Н. Гусова. – М., 2002. – 672 с.
- [63]. Конституции государств Европы: в 3-х т. Т. 1 [Текст] / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – 816 с.
- [64]. Конституции государств Центральной и Восточной Европы [Текст] / отв. ред. Н.В. Варламова. – М., 1997. – 578 с.
- [65]. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Соединенные Штаты Америки, Япония, Бразилия: учебное пособие [Текст] / сост. сб. В.В. Маклаков. - 7-е изд. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 624 с.
- [66]. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Часть общая: Конституционное (государственное) право и его основные институты [Текст] / отв. ред. Б.А. Страшун. – М., 2000. – Т. 1-2. – 784 с.
- [67]. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / отв. ред. В.В. Чиркин. – М., 1997. – 568 с.
- [68]. Конституция Российской Федерации: научно-практический комментарий [Текст] / Под ред. Б.Н. Топорнина. – М.: Юристъ, 1997. – 716 с.
- [69]. Конституция, закон, подзаконный акт [Текст] / Котелевская И.В., Митюков М.А., Мицкевич А.В., Постников А.Е., и др.; Отв. ред.: Тихомиров Ю.А. – М.: Юрид. лит., 1994. – 136 с.
- [70]. Кулапов, В.Л. Теория государства и права [Текст]: учебник / В.Л. Кулапов. – Саратов: Изд-во ФГБОУ ВПО «СГЮА», 2011. – 477 с.

- [71]. Лазарев, В.В. Реализация законодательной воли [Текст] // Общая теория права: учебное пособие / В.В. Лазарев / под ред. А.С. Пиголкина. – М., 1994. – 520 с.
- [72]. Малеин, Н.С. Охрана прав личности советским законодательством [Текст] / Н.С. Малеин. – М., 1985. – 166 с.
- [73]. Малько, А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект [Текст] / А.В. Малько. – Саратов, 1994. – 184 с.
- [74]. Махмудзода, М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ [Матн] / М.А. Махмудзода. – Душанбе, 2017. – 632 с.
- [75]. Менглиев, Ш.М. Международное частное право [Текст]. Часть 1. / Ш.М. Менглиев. – Душанбе: «Деваштич», 2002. – 562 с.
- [76]. Миралиев, И.К. Правовое государство и прав человека [Текст]: монография / И.К. Миралиев. – Душанбе, 2015. – 258 с.
- [77]. Молодцов, М.В. Гарантии и компенсации рабочим и служащим [Текст] / М.В. Молодцов. – М.: Юрид. лит., 1973. – 72 с.
- [78]. Мордовец, А.С. Социально-экономические механизмы обеспечения прав человека и гражданина [Текст] / А.С. Мордовец. – Саратов, 1996. – 286 с.
- [79]. Ҳуқуқи инсон: китоби дарсӣ барои хонандагони синфи 10 [Матн] / Зери таҳрири умумии Т.Н. Зиёев, А.Т. Холиқов, Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2010. – 323 с.
- [80]. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: АЗЪ, 1995. – 2314 с.
- [81]. Ойев, Х., Сафаров Б.А. Механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Х. Ойев, Б.А. Сафаров. – Душанбе, 2013. – 256 с.
- [82]. Ойев, Х.О. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи конституционӣ ва маъмури [Матн] / Х.О. Ойев / Зери таҳрири Имомов А.И., Диноршоев А.М. – Душанбе, 2013. – 599 с.

- [83]. Пашерстник, А.Е. Право на труд [Текст] / А.Е. Пашерстник. – М., 1951. – 230 с.
- [84]. Пашков, А.С. Избранные труды по трудовому праву [Текст] / А.С. Пашков. – СПб.: Изд. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2006. – 560 с.
- [85]. Права человека [Текст] / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1999. – 573 с.
- [86]. Права человека [Текст]: учебник / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М., 2001. – 573 с.
- [87]. Права человека. Сборник международных и национальных документов в 8-ми томах [Текст]. 2-е изд. перераб. и доп. Под ред. Диноршоев А.М. Т. 1. – Душанбе, 2010. – 336 с.
- [88]. Рахимов, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву [Текст] / М.З. Рахимов – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с.
- [89]. Рахмон, Д.С. Правовая природа актов Конституционного суда Республики Таджикистан [Текст] / Д.С. Рахмон – Душанбе, 2020. – 184 с.
- [90]. Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибории Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: монография / М.З. Раҳимзода – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с.
- [91]. Раҳимзода, М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе, 2018. – 392 с.
- [92]. Рудинский, Ф.М. Личность и социалистическая законность [Текст] / Ф.М. Рудинский. – Волгоград, 1976. – 160 с.
- [93]. Саидов, И.Х. Конституционное право граждан на обращение и его реализация в Республике Таджикистан [Текст] / И.Х. Саидов. – М., 2014. – 160 с.
- [94]. Салохидинова, С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан [Текст] / С.М. Салохидинова. – Душанбе, 2018. – 205 с.

[95]. Сангинов, Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально-культурных услуг: проблемы правового регулирования: монография [Текст] / Д.Ш.Сангинов. – 2019. – 424 с.

[96]. Сангинов, Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебное пособие [Текст] / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 600 с.

[97]. Сангинов, Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибқориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: воситаи таълимӣ [Матн] / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 500 с.

[98]. Сангинов, Д.Ш., Мирзоев П.З. Ҳуқуқи соҳибқориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ [Матн] / Д.Ш. Сангинов, П.З. Мирзоев. – Душанбе: Андалеб-Р., 2015. – 500 с.

[99]. Сафарзода, Б.А. Международные стандарты в области прав человека: История и современность [Текст] / Б.А. Сафарзода. – Душанбе, 2016. – 375 с.

[100]. Сафаров, Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры [Текст] / Д.С. Сафаров Д.С.– Душанбе, 2014. – 228 с.

[101]. Сборник решений Конституционного суда Республики Таджикистан [Текст]. – Душанбе, 2010. – С. 224-229.

[102]. Словарь Русского языка [Текст] /. Т.2. – М., 1989. – 924 с.

[103]. Смирнов, О.В. Гарантии трудовых прав рабочих и служащих по КЗоТ РСФСР 1922 года [Текст] / О.В. Смирнов // КЗоТ РСФСР 1922 года и современность. Тр. ВЮЗИ. – М., 1974. – Т. 35. – С. 44-46.

[104]. Смирнов, О.В. Природа и сущность права на труд в СССР[Текст] / О.В. Смирнов. – М.: Юрид. лит, 1964. – 210 с.

[105]. Современное трудовое право (опыт трудового компаративизма) [Текст] / Под ред. В.М. Лебедева. – М., 2007. – 297 с.

[106]. Сошникова, Т.А. Механизм защиты конституционных прав и свобод в сфере труда в Российской Федерации [Текст]: монография / Т.А. Сошникова. – М., 2004. – 461 с.

[107]. Стремоухов, А.В. Правовая защита человека [Текст] / Т.А. Сошникова. – М., 2007. – 312 с.

[108]. Сулаймонов, М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов – Душанбе, 2019. – 156 с.

[109]. Тархов, В.А. Гражданское право [Текст] / В.А. Тархов. – Чебоксары, 1997. – 331 с.

[110]. Тахиров, Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане [Текст] / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 1987. – 192 с.

[111]. Теория государства и права [Текст] / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М., 2001. – 776 с.

[112]. Тихонравов, Ю.В. Основы философии права [Текст] / Ю.В. Тихонравов. – М., 1997. – 608 с.

[113]. Толочек, В.А. Современная психология труда [Текст] / В.А. Толочек. – СПб: Питер, 2005. – 479 с.

[114]. Томашевский, К.Л. Источники трудового права государств-членов Евразийского экономического союза (Проблемы теории и практики) [Текст] / К.Л. Томашевский. – М., 2017. – 206 с.

[115]. Тощенко, Ж.Т., Цветкова, Г.А. Социология труда [Текст]. Учебник для вузов / Ж.Т. Тощенко, Г.А. Цветкова. – М.: Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2012. – 464 с.

[116]. Трудовое право России [Текст]: учебник / под ред. Ю.П. Орловского, А.Ф. Нуртдинова. 3-е изд. – М.: Юрид. фирма «Контракт»: «ИНФРА-М», 2010. – 647 с.

[117]. Уздимаева, Н.И. Правовая самозащита: российские и международные стандарты [Текст]: учеб. пособие / Н.И. Уздимаева; науч. ред.

д-р юрид. наук проф. Н.И. Матузов. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2017. – 302 с.

[118]. Фарбер, И.Е. Свобода и права человека в Советском государстве [Текст] / И.Е. Фарбер. – М., 1974. – 190 с.

[119]. Фарберов, Н.П. Конституционные основы организации Советского общенародного государства [Текст] / Н.П. Фарберов. – М., 1982. – 221 с.

[120]. Халиков, В.Р. Защита трудовых прав работников [Текст] / В.Р. Халиков. – Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 2004. – 75 с.

[121]. Хижняк, В.С. Право человека на информацию: Механизм реализации [Текст] / В.С. Хижняк / Под ред. В.Т. Кабышева. – Саратов, 1998. – 68 с.

[122]. Холикзода, А.Г., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана. [Текст] / А.Г. Холикзода. – Душанбе: Мехрона, 2019. – 488 с.

[123]. Холиков, К.Н. Конституционный суд и конституционное судопроизводство в Таджикистане [Текст] / К.Н. Холиков. – Душанбе, 2014. – 336 с.

[124]. Чиркин, В.Е. Конституционное право в Российской Федерации: учебник [Текст] / В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 2000. – 631 с.

[125]. Чистяков, О.И. Конституция РСФСР 1918 года [Текст]. Учебное пособие. 2. изд., перераб / О.И. Чистяков. – М.: Зерцало-М., 2003. – 216 с.

[126]. Шадрин, В.С. Обеспечение прав личности при расследовании преступления [Текст]: монография / В.С. Шадрин. – Волгоград, 1997. – 220 с.

[127]. Шарофзода, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Р.Ш. Шарофзода. – Душанбе: «Сино», 2023. – 688 с.

[128]. Шиян, В.И. Трудовое право: Учебное пособие [Текст] / В.И. Шиян. – М., 2008. – 172 с.

[129]. Шонасридинов, Н. Бобокалонов, Ё.М. Тафсири кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикситон [Матн] / Н. Шонасридинов, Ё.М. Бобокалонов. – Душанбе, 2020. – 823 с.

[130]. Эльназаров, Д.Х. Правовое регулирование прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан (конституционно-правовой аспект). [Текст] / Д.Х. Эльназаров. – Душанбе: РТСУ, 2009. – 224 с.

[131]. Юридические конструкции в трудовом праве и праве социального обеспечения [Текст] / под ред. А.М. Лушникова, М.В. Лушниковой. – Ярославль, 2012. – 188 с.

[132]. Явич, Л.С. Общая теория права [Текст] / Л.С. Явич. – Л., 1971. – 286 с.

Ш. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[133]. Абрамова, О., Нурийтинова, А. Защита трудовых прав работников. Комментарии нового законодательства [Текст] / О. Абрамова, А. Нурийтинова // Хозяйство и право. – 2002. – №11. – С. 21-27.

[134]. Азаров, Н.П. Международные соглашения по миграции и правам человека [Текст] / Н.П. Азаров // Власть. – 2010. – №1. – С. 51-55.

[135]. Азизов, У.А. Конституционные основы судебной-правовой политики в Республике Таджикистан [Текст] / У.А. Азизов // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография. – СПб, 2019. – С. 435-439.

[136]. Алексеев, С.С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация [Текст] / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1987. – №6. – С. 12-19.

[137]. Алексеева, Л.В. Исторический генезис конституционного права на труд [Текст] / Л.В. Алексеева // Юридическая наука. – 2011. – № 4. – С. 4-8.

[138]. Ализода, З. Защита прав и свобод человека посредством органа Уполномоченного по правам человека [Текст] / З. Ализода // Развитие

судебного права, уголовного права и правоохранительной деятельности в Республики Таджикистан. – Душанбе, 2015. – С. 22-30.

[139]. Алимов, С.Ю. Конституционные основы пенсионного обеспечения военнослужащих – участников боевых действий в зарубежных странах [Текст] / С.Ю. Алимов // Вестник Таджикского национального университета Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – №11. – С. 190-195.

[140]. Анишина, В.И., Попонов, Ю.Г. Свобода труда или право на труд? [Текст] / В.И. Анишина, Ю.Г. Попонов // Журнал российского права. – 2007. – № 4. – С. 86-96

[141]. Белый, А.В. Понятие и значение ограничения прав и свобод человека и гражданина [Текст] / А.В. Белый // Вестник Челябинского государственного университета. Право. Вып. 18. – 2009. – №7 (145). – С. 30-33.

[142]. Гаврилина, А. Гарантии и компенсации [Текст] / А. Гаврилина // Хозяйство и право. – 2002. – № 9. – С. 14-18.

[143]. Гадоев, Б.С. Масоили такмили Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 [Матн] / Гадоев Б.С // Конститутсия заминаи ташаккули ҳуқуқ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20 – солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) (Зери назари д.и.ф., профессор А.А. Шамолов. Муҳаррирони масъул н.и.х., ҳуқуқшиноси шоистаи Тоҷикистон, дотсент А.И. Имомов, Б.С. Гадоев). – Душанбе, 2014. – С. 49-62.

[144]. Гадоев, Б.С. Нақши Конститутсия дар таъмини таҳкими Ваҳдати миллӣ [Матн] / Гадоев Б.С // Инкишофи падидаи конституционализм дар даврони истиқлолияти Тоҷикистон. (Маводҳои конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ) // Зери таҳрири н.и.х., дотсент Диноршоев А.М. – Душанбе, 2014. – С. 100-112.

[145]. Грачев, Н.А. О видах и месте конституционных экономических прав и свобод человека и гражданина в системе прав и свобод [Текст] / Н.А. Грачев // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 8. – С. 14-15.

[146]. Диноршоев, А.М. К вопросу о понятии и содержании реализации прав и свобод человека и гражданина [Текст] / А.М. Диноршоев // Правовая жизнь. – 2014. – №1 (05). – С. 5 -7.

[147]. Диноршоев, А.М. Особенности международно-правового регулирования вопросов защиты прав трудящихся-мигрантов в рамках ООН [Текст] / А.М. Диноршоев // Юридический вестник. – 2021. – №1 (5). – С. 94-98.

[148]. Диноршоев, А.М. Теоретические аспекты классификации ограничений прав и свобод человека по законодательству Республики Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев // Научный вестник Волгоградского филиала РАНХиГС. Серия: Юриспруденция. – 2015. – №1. – С. 30-33.

[149]. Исозода, П. Мафхуми маҳдуднамоии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд [Матн] / П. Исозода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2017. – №2/7. – С. 263-266.

[150]. Исозода, П.А. К вопросу о понятии и признаках ограничений прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Матн] / П.А. Исозода // Государствоведение и права человека. – 2017. – №2 (06). – С. 62-63.

[151]. Исозода, П.А., Диноршоҳ, А.М. Теоретические аспекты понятия ограничений прав человека [Текст] / П.А. Исозода, А.М. Диноршоҳ // В сборнике: Конституционные ценности и ценность Конституции. Материалы круглого стола с международным участием, проводимого в рамках XV Фестиваля науки города Москвы. – 2020. – С. 177-185.

[152]. Канакова, А.Е. К вопросу соотношения категорий свобода труда и право на труд в конституционной доктрине и решениях конституционного суда Российской Федерации [Текст] / А.Е. Канакова // Пробелы в юридическом законодательстве. Юридический журнал. – 2015. – №5. – С. 40-44.

[153]. Каринский, С.С. Правовая природа гарантийных и компенсационных выплат, предусмотренных трудовым законодательством [Текст] / С.С. Каринский // Уч. зап. ВНИИСЗ. – М., 1966. – Вып. 8. – С. 125-126.

[154]. Князева, Н.А. Понятие и виды форм защиты трудовых прав работников [Текст] / Н.А. Князева // Вестник ВГУ. Серия: Право. – 2012. – № 2. – С. 368.

[155]. Комкова, Г.Н. Конституционные гарантии прав человека в России: понятие и классификация [Текст] / Г.Н. Комкова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Серия Общественные науки. Право. – 2016. – № 3 (39). – С. 36.

[156]. Комкова, Г.Н. Понятие равенства и неравенства в российском конституционном праве [Текст] / Г.Н. Комкова // Ленинградский юридический журнал. – 2012. – № 3. – С. 21.

[157]. Коробченко, В.В. Защита трудовых прав и интересов работников [Текст] / В.В. Коробченко // Журнал российского права. – 2002. – № 12. – С. 59-67.

[158]. Коровников, А. Правовая защита военнослужащих: проблема ограничения прав [Текст] / А. Коровников // Обозреватель. – 1999. – № 4. – С. 34.

[159]. Лавицкая, М.И. Проблемы реализации права на труд в РФ на современном этапе [Текст] / М.И. Лавицкая // Гуманитарный научный вестник. – 2021. – №3. – С. 214-221.

[160]. Лушников, А.М. К вопросу о ценностных приоритетах в содержании трудовых прав [Текст] / А.М. Лушников // Вестник Пермского университета. – Выпуск 1 (1). – 2008. – С. 112.

[161]. Лушникова, М.В. Юридическая конструкция способов защиты трудовых прав работников [Текст] / А.М. Лушникова // Вестн. труд. права и права соц. обеспечения: сб. науч. тр. Вып. 6: Юридические конструкции в

трудовом праве и праве социального обеспечения / под ред. А.М. Лушниковой, М.В. Лушниковой. – Ярославль, 2012. – С. 105-128.

[162]. Марулина, А.Х., Петрова, А.В. Свобода труда или право на труд: поиск оптимальной законодательной формулировки в Российской Конституции [Текст] / А.Х. Марулина, А.В. Петрова // Гуманитарные и юридические исследования. – 2016. – №1. – С. 165-168.

[163]. Мелешенко, Н.Т. О конституционных основах права на труд [Текст] / Н.Т. Мелешенко // Вестник ТвГУ. Серия «Право». Вып.31. – 2012. – С. 141-143.

[164]. Мигачев, Ю.И. Понятие и виды юридических гарантий [Текст] / Ю.И. Мигачев // Государство и право. – 2000. – №11. – С. 96-98.

[165]. Насурдинов, Э.С. Проблемы правового воспитания и пути их решения [Текст] / Э.С. Насурдинов // Материалы Международной научно-практической конференции на тему: «Развитие конституционализма в Таджикистане в период независимости» / Под ред. А.М. Диноршоев. – Душанбе: Голд-принт, 2014. – С. 12-16.

[166]. Невинский, В.В. Юридическая конструкция правового положения человека и гражданина [Текст] / В.В. Невинский // Личность и государство на рубеже веков / под ред. В.В. Невинского. – Барнаул, 2000. – С. 29-32.

[167]. Подмарев, А.А. Ограничение прав и свобод человека и гражданина: определение конституционного понятия [Текст] / А.А. Подмарев // Вестник РУДН, серия Юридические науки. – 2014. – № 2. – С. 9-16.

[168]. Подмарев, А.А. Соразмерность как конституционный принцип ограничения прав и свобод [Текст] / А.А. Подмарев // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право. – 2021. – Т. 21, вып. 1. – С. 83-91.

[169]. Пономаренко, Е.В. Концепция естественного права в конституционно-правовой науке и естественные права и свободы человека

[Текст] / Е.В. Пономаренко // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 4. – С. 26-29.

[170]. Пряхина, Т.М. Понятие конституционности и реализация Основного закона [Текст] / Т.М. Пряхина // Реализация Конституции России. – 1994. – С. 65.

[171]. Пучкова, М.В. Нормативные акты Совета Министров союзной республики в механизме реализации конституционных прав граждан [Текст] / М.В. Пучкова // Советское государство и право. – 1985. – №3. – С. 123.

[172]. Рамонов, С.А. Формы и способы самозащиты / С.А. Рамонов // Современный ученый. – 2019. – № 5. – С. 260-266.

[173]. Раҳимов, М.З. Қонунгузории соҳибкорӣ: рушд ва мушкилот [Матн] / М.З. Раҳимов // мушкилоти рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: маводҳои семинари ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ. – Душанбе, 2014. – С. 19.

[174]. Сагандыков, М.С. Реализация конституционных принципов в правовом статусе работника и работодателя по нормам трудового права [Текст] / М.С. Сагандыков // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2014. – Том 14. – № 3. – С. 106 -109.

[175]. Симонов, В.И. Понятие гарантий и компенсаций в трудовых отношениях [Текст] / В.И. Симонов // Трудовое право в России и за рубежом. – 2011. – № 4. – С. 49-52.

[176]. Снигирева, И.О. Систематизация норм трудового права. Ее формы и технологии [Текст] / И.О. Снигирева // Системный характер трудового права и права социального обеспечения (Первые Гусовские чтения): материала конф. / под общ. ред. Н.Л. Лютова. – М. Проспект, 2016. – С. 273-278.

[177]. Снигирева, И.О. Трудовой кодекс Российской Федерации и наука трудового права [Текст] / И.О. Снигирева // Трудовое право в России и за рубежом. – 2012. – № 2. – С. 8.

[178]. Структура права человека и гражданина на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: https://superinf.ru/view_-helpstud.php?id=1739 (санаи муручиат: 18.01.2023 с.).

[179]. Сулаймонов, Ф.С. Конституционные аспекты регулирования отношений собственности в Республике Таджикистан Проблемы правового воспитания и пути их решения[Текст] / Ф.С. Сулаймонов // Материалы Международной научно-практической конференции на тему: «Развитие конституционализма в Таджикистане в период независимости» / Под ред. А.М. Диноршоев. – Душанбе: Голд-принт, 2014. – С. 150.

[180]. Сыроватская, Л.А. О предстоящем реформировании трудовых отношений [Текст] / Л.А. Сыроватская // Трудовое право. – 1998. – № 2. – С. 75.

[181]. Тишков, Д.С. Право каждого на труд: понятие и конституционно-правовое регулирование [Текст] / Д.С. Тишков // Алтайский юридический вестник. – 2016. – № 2 (14). – С. 49-53.

[182]. Трофимова, Г.А. Право на труд и свобода труда: проблемы соотношения [Текст] / Г.А. Трофимова // Трудовое право в России и за рубежом. – 2014. – № 2. – С. 24-26.

[183]. Федин, В.В. Соотношение принципа свободы труда и права на труд [Текст] / В.В. Федин // Lex Russica. Научные труды МГЮА. – 2004. – № 2. – С. 411-435.

[184]. Хазов, Е.Н., Дорожко, Ф.Л. Особенности и классификация юридических гарантий прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в России [Текст] / Е.Н. Хазов, Ф.Л. Дорожко // Вестник Московского университета МВД России. – 2009. – № 8. – С. 141-142.

[185]. Худолей, Д.М. Конституционализация права на труд в зарубежных государствах [Текст] / Д.М. Худолей // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2010. – Вып. 1(7). – С. 168.

[186]. Худолей, Д.М. Трудовые права в системе конституционных прав и свобод граждан зарубежных стран СНГ и Балтии [Текст] / Д.М. Худолей // Вестник Пермского университета. – 2010. – № 1 (7). – С. 171-178.

[187]. Чепелюк, А.Я. К вопросу о совершенствовании российского трудового законодательства о способах защиты права при дискриминации [Текст] / А.Я. Чепелюк // Российское правоведение: трибуна молодого ученого. Вып. 13. – Томск, 2013. – С. 113-114.

[188]. Чиканова, Л.А. Право на труд: конституционный и международный аспекты [Текст] / Л.А. Чиканова // Журнал российского права. – 2018. – №5. – С. 5-15.

[189]. Шаталова, Т.Н., Еленваренко, А. Теоретические аспекты в исследовании понятия «труд» с позиции процесса и экономического ресурса [Текст] / Т.Н. Шаталова, А. Еленваренко // Вестник ОГУ. – 2007. – № 4. – С. 71-73.

[190]. Шведов, А.Л. Система источников трудового права России: основные проблемы функционирования и тенденции развития [Текст] / А.Л. Шведов // Российский ежегодник трудового права. – 2008. – № 4. – С. 93.

[191]. Шестеряков, И.А. Кодификация в сфере труда государств евразийской интеграции [Текст] / И.А. Шестеряков // Гармонизация социального и трудового законодательства в сфере защиты прав, свобод и интересов граждан в условиях Евразийского экономического союза: теория, практика, возможности: материалы межд. науч.-практ. конф., 29-30 апр. 2014 г.; под общ. ред. Т.М. Абайдельдинова [и др.]. – Алматы: Изд-во Казак университет, 2014. – С. 229-230.

[192]. Эльназаров, Д.Х. К вопросу о механизме обеспечения и гарантии защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина в Таджикистане [Текст] / Д.Х. Эльназаров // Вестник Таджикского национального университета. – 2012. – № ¾ (90). – С. 32.

IV. Диссертасия ва авторефератҳо:

[193]. Алпатов, А.А. Право человека на вознаграждение за труд в контексте соотношения экономики, права и справедливости (теоретико-правовые вопросы) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Алпатов Алексей Андреевич. – Волгоград, 2005. – 194 с.

[194]. Ау, Т.И. Проблемы социальной государственности в Республике Казахстан (в контексте сравнения с опытом Российской Федерации) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ау Татьяна Ивановна. – Москва, 2014. – 232 с.

[195]. Ашихмина, А.В. Конституционно-правовой механизм ограничения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ашихмина Алена Владимировна. – Волгоград, 2009. – 210 с.

[196]. Беймлер, П.Ю. Конституционно-правовое регулирование права человека и гражданина на труд в условиях, отвечающих требованиям безопасности [Текст]: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Беймлер П.Ю. – Челябинск, 2012. – 24 с.

[197]. Бемянская, О.В. Механизм непосредственной реализации прав и свобод личности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бемянская Ольга Викторовна. – Тамбов, 2003. – 182 с.

[198]. Бендюрина, С.В. Федеральный парламентский контроль (конституционно-правовое исследование) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Бендюрина Светлана Владимировна. – М., 2003. – 223 с.

[199]. Бережной, В.А. Конституционные принципы и права в сфере труда и их защита в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Бережной Владимир Александрович. – Москва, 2007. – 182 с.

[200]. Бобокалонов, Г.М. Становление и развитие трудового законодательства в Таджикистане (1917-1940 гг.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бобокалонов Гоиб Мерганович. – Душанбе, 2004. – 198 с.

[201]. Бозоров, Р.Б. Теоретические проблемы правового регулирования инвестиций в Республике Таджикистан: концепции правоприменение [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.03 / Бозоров Раджаб Байназарович. – Душанбе, 2018. – 49 с.

[202]. Борисов, О.В. Конституционно-правовое регулирование прав и свобод человека и гражданина в сфере трудовых отношений в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Борисов Олег Владимирович. – М., 2006. – 199 с.

[203]. Бухориева, С.М. Правовая политика Республики Таджикистан в сфере прав и свобод женщин [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бухориева Сафаргул Мансуровна. – Душанбе, 2020. – 207 с.

[204]. Вализода, С.О. Ташаккул ва инкишофи озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар Тоҷикистон [Матн]: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Вализода Саёҳат Одинашоҳ. – Душанбе, 2020. – 188 с.

[205]. Вдовин, Г.Ю. Реализация конституционного права граждан на труд в Российской Федерации в современных условиях [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г.В. Вдовин. – Москва, 2009. – 24 с.

[206]. Грецова, Е.Е. Правомерные ограничения прав и свобод человека в международном праве [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Грецова Екатерина Евгеньевна. – М., 2009. – 172 с.

[207]. Давлатов, Х.Х. Международно-правовая защита трудящихся-мигрантов и членов их семей [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10 / Давлатов Хизр Хакимович. – Душанбе, 2022. – 172 с.

[208]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – Москва, 2015. – 535 с.

[209]. Дружинин, Д.Н. Экономические права и свободы граждан РФ (конституционно-правовой аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Дружинин Дмитрий Николаевич. – Ростов н/Д., 2003. – 171 с.

[210]. Завьялов, М.Ф. Надзор и контроль за соблюдением законодательства о труде как способы защиты прав работников [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Завьялов Михаил Федорович. – Москва, 2013. – 237 с.

[211]. Ибрагимов, С.И. Административная юстиция в центрально-азиатских государствах: проблемы становления и развития [Текст]: дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.14 / Ибрагимов Солиджон Ибрагимович. – М., 2013. – 459 с.

[212]. Икрами, З.А. Правовые аспекты трудовой миграции в Российской Федерации и в Республике Таджикистан (сравнительная характеристика) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / Икрами Заррух Алимович. – М., 2006. – 160 с.

[213]. Исозода, П.А. Ҷанбаҳои назариявӣ ва ҳуқуқии конституционии маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: дис. ... номз. илмх. ҳуқуқ: 12.00.01/12.00.02 / Исозода Парвиз Асадулло. – Душанбе, 2023. – 218 с.

[214]. Кабутов Э.Д. Проблемы частноправового регулирования отношений по оказанию услуг трудоустройства в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03 / Кабутов Эрадж Давламович – Душанбе, 2014. – 194 с.

[215]. Камолов, Ш.Х. Конституционно–правовая регламентация институтов защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ш.Х. Камолов. – Душанбе, 2019. – 26 с.

[216]. Крусс, В.И. Конституционное право личности на предпринимательскую деятельность в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Крусс Владимир Иванович. – М., 1997. – 211 с.

[217]. Лапин, С.Ю. Обеспечение доступа граждан к информации о деятельности органов государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации: информационно-правовой аспект [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Лапин Сергей Юрьевич. – Саратов, 2011. – 183 с.

[218]. Максимов, А.А. Конституционно–правовые основы обеспечения равенства прав и свобод мужчин и женщин [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Максимов Александр Александрович. – М., 2013. – 196 с.

[219]. Махмадуллоев, Н.Р. Правовое регулирование трудовых отношений трудящихся - мигрантов в Республике Таджикистан-члене евразийского экономического союза [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / Махмадуллоев Нурулло Рахматуллоевич. – М., 2013. – 186 с.

[220]. Миралиев, И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Миралиев Исфандиёр Қарахонович. – Душанбе, 2014. – 258 с.

[221]. Муминов, У.К. Конституционно-правовые основы статуса иностранных граждан в Республике Таджикистан и роль органов внутренних дел в его обеспечении [Текст]: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02 / Муминов Улугбек Каримович. – М., 2020. – 213 с.

[222]. Назаров, Д.Қ. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои танзими ҳуқуқии меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст]: дис. ... номзд. илм. ҳуқуқ: 12.00.05 / 12.00.10 / Назаров Давлатхон Курбонмуродович. – Душанбе, 2021. – 185 с.

[223]. Нозакзода, З.З. Институт профессиональных союзов в Таджикистане (Историко-правовое и сравнительно – правовое исследование) [Текст]: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нозакзода Зулхия Загирдавлат. – Душанбе 2023. – 213 с.

[224]. Обидова, М.Н. Право граждан на участие в отправлении правосудия: теоретико-правовое и конституционно-правовое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / 12.00.02 / Обидова Манижа Насруллоевна. – Душанбе, 2021. – 184 с.

[225]. Одинаев, Р.С. Возникновение и развитие институтов административного правосудия в Таджикистане (историко-правовое исследование) [Текст]: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01 / Одинаев Рамазон Сафарович. – Душанбе, 2021. – 350 с.

[226]. Плотникова, Н.И. Конституционное право человека и гражданина на предпринимательскую деятельность в России [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Плотникова Инна Николаевна. – Саратов, 2002. – 251 с.

[227]. Радченко, Д.А. Конституционное право человека на труд и механизм его реализации в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Радченко Дмитрий Александрович. – М., 2004. – 216 с.

[228]. Рассолова, Е.Ш. Ограничения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации [Текст]: конституционно-правовое исследование: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / Рассолова Евгения Шамильевна. – Уфа 2009. – 196 с.

[229]. Рахмонова, О.Э. Развитие законодательства о правах и свободах женщин в Таджикистане (1917–2011 гг.) [Текст]: дис. ... канд. юрид наук. 12.00.01 / Рахмонова Озода Эмомалиевна. – Душанбе, 2012. – 187 с.

[230]. Романовский, Г.Б. Теоретические проблемы права человека на жизнь: Конституционно-правовое исследование [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Романовский Г.Б. – Москва, 2006. – 56 с.

[231]. Саидов, И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саидов Исфандиёр Искандарович. – Душанбе, 2015. – 209 с.

[232]. Салохидинова, С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан [Текст]: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Салохидинова Симо Мухамадиевна. – Москва, 2016. – 200 с.

[233]. Сафаров, Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.01 / Сафаров Бахтовар Амиралиевич– 2015 – 359 с.

[234]. Симонов, В.И. Реализация права на гарантии и компенсации в трудовых отношениях [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / В.И. Симонов. – М., 2011. – 27 с.

[235]. Скобелкин, В.Н. Юридические гарантии трудовых прав рабочих и служащих в СССР [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / В.Н. Скобелкин. – М., 1971. – 40 с.

[236]. Солехзода, Г.Д. Конституционно-правовые основы Республики Таджикистан как социального государства [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Солехзода Гулнора Давлат. – Душанбе, 2020. – 220 с.

[237]. Тарасов, А.В. Ограничение конституционных прав и свобод человека в условиях особых правовых режимов в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Тарасов Алексей Васильевич. – СПб., 2006. – 189 с.

[238]. Хурматулина, А.М. Право на труд как конституционная ценность и его обеспечение в субъектах Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Хурматулина Алсу Махмутовна. – Казань, 2015. – 267 с.

[239]. Цыбулевская, О.И. Нравственные основания современного российского права [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О.И. Цыбулевская. – Саратов, 2004. – 58 с.

[240]. Шарифов, Ш.Ч. Танзими ҳукукии фаъолияти соҳибкорӣ дар бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст]: дис. ... номзд. илм. ҳук: 12.00.03 / Шарифов Шухрат Чалилович. – Душанбе, 2022. – 172 с.

[241]. Шодиев, И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Шодиев Исмаи Рахматуллоевич. – Душанбе, 2009. – 176 с.

[242]. Исмоилова, В.Р. Освещение гендерных проблем в печатных средствах массовой информации РТ [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Исмаилова Вера Рустамовна – Душанбе, 2010. – 154 с.

[243]. Юсуфов, А.Х. Конституционно-правовые основы ограничения прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан в условиях чрезвычайного положения [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Юсуфов Акмалджон Хотамович. – М., 2014. – 224 с.

V. Захираҳои электронӣ

[244]. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://constcourt.tj/qarorho/%d2%9baror-az-r%d1%9ei-darhosti-sha%d2%b3rvand-turaev-m-m/>(санаи мурочиат: 12.06.2022 с.).

[245]. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://constcourt.tj/qarorho/%d2%9baror-az-r%d1%9ei-darhosti-sha%d2%b3rvand-turaev-m-m/>(санаи мурочиат: 12.06.2022 с.).

[246]. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://constcourt.tj/qarorho/%d2%9baror-oid-ba-darhosti-direktori-matbaai-shahri-isfara-abdulloev-i-n/>(санаи мурочиат: 12.06.2022 с.).

[247]. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://constcourt.tj/qarorho/%d2%9baror-oid-ba-darhosti-direktori-matbaai-shahri-isfara-abdulloev-i-n/>(санаи мурочиат: 12.06.2022 с.).

[248]. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.mehnat.tj/ru/legalacts>(санаи мурочиат: 12.06.2022 с.).

[249]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 26-уми январи соли 2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj>. (санаи мурочиат: 02.02.2022 с.).

[250]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23-юми декабри соли 2022. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj> (санаи мурочиат: 04.02.2023 с.).

[251]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28-уми декабри соли 2023. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj>. (санаи мурочиат: 30.12.2023 с.).

[252]. Постановление Конституционного суда Республики Таджикистан по делу «Об определении соответствия статьи 17 Семейного кодекса Республики Таджикистан части 2 статьи 17 и части 2 статьи 33 Конституции Республики Таджикистан» в связи с представлением судьи Суда района Шохмансур города Душанбе Шодиева Ш.Р. от 1 июля 2009 года. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://constcourt.tj/ru/qarorho/postanovlenie-pohodatajstvu-shodieva-sh-r/>(санаи мурочиат: 23.08.2020 с.).

[253]. Права человека и показатели - обоснование и некоторые вопросы. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.ohchr.org> (санаи мурочиат: 23.08.2020 с.).

[254]. Эмомали Раҳмон - Основатель мира и национального единства - Лидера нации, Президент Республики Таджикистан. Речь на встрече с

руководителями и активистами Федерации независимых профессиональных союзов Республики Таджикистан г. Душанбе 24.10.2019. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <<http://www.president.tj/ru/node/21697>>. (санаи мурочиат: 6.11.2020 с.).

ИНТИШОРОТ АЗ РҶҶИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмие тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионие назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Сангинов Д.Ш., Назаров Д.Қ., Мирзозода, Ш.М. Баъзе пешниҳодҳои оид ба тақмили Кодекси меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ш.М. Мирзозода, Д.Ш. Сангинов, Д.Қ. Назаров // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – №1 (50). – С. 131-142. ISSN 2664-0651.

[2-М]. Мирзозода, Ш.М. Танзими конститутсионие ҳуқуқи меҳнат [Матн] / Ш.М. Мирзозода // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – №4/2 (54). – С. 210-215. ISSN 2664-0651.

[3-М]. Назаров Д.Қ., Мирзозода, Ш.М. Танзими ҳуқуқии меҳнати кормандони дар ду (якчанд) ҷойи коркунанда [Матн] / Ш.М. Мирзозода, Д.Қ. Назаров // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2021. – №4 (40). – С. 140-144. ISSN 2305-0535.

[4-М]. Назаров Д.Қ., Мирзозода, Ш.М. Хусусияти ҳуқуқии уҳдадорихои давлатҳои иштирокчии Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ [Матн] / Ш.М. Мирзозода, Д.Қ. Назаров // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2021. – № 3 (23). – С. 264-175. ISSN 2414 – 9217

[5-М]. Мирзозода, Ш.М. Танзими ҳуқуқии ҳуқуқ ба меҳнат дар қонунҳо ва дигар санадҳои зерқонунии соҳавӣ [Матн] / Ш.М. Мирзозода // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – №4/2 (59). – С. 307-311. ISSN 2664-0651.

[6-М]. Диноршоҳ А.М., Мирзозода, Ш.М. Танзими ҳуқуқи ҳуқуқ ба меҳнат дар қонунгузори миллӣ [Матн] / Ш.М. Мирзозода, А.М. Диноршоҳ // Идоракунии давлатӣ. – 2023. №4-1 (62). – С. 143-153. ISSN 2664-0651.

[7-М]. Диноршоҳ А.М., Мирзозода, Ш.М. Танзими ҳуқуқи ҳуқуқ ба меҳнат дар конституция [Матн] / Ш.М. Мирзозода, А.М. Диноршоҳ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023, №6. – С. 252-258. ISSN 2413 – 5151

[8-М]. Диноршоҳ А.М., Мирзозода, Ш.М. Эволюция таъмини конституционии ҳуқуқи меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / А.М. Диноршоҳ, Ш.М. Мирзозода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2023., №2 (46) – С. 128-133.

**Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ
ҷоп шудаанд:**

[9-М]. Мирзозода, Ш.М. Конституционное регулирование права на труд [Текст] / Ш.М. Мирзозода // Материалы республиканской научно-практической конференции «30 лет независимости: этапы пройденного пути, реалии и перспективы». – Душанбе, 2021. – С. 140-143.

[10-М]. Мирзозода, Ш.М. Эволюция конституционного закрепления права на труд в Республике Таджикистан [Текст] / Ш.М. Мирзозода // Материалы республиканской научно-практической конференции «Конституция-как фактор стабильности государства» – Душанбе, 2022. – С. 256-263.

[11-М]. Мирзозода, Ш.М. Регламентация права на труд в международных документах [Текст] / Ш.М. Мирзозода // Вестник филиала Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова в городе Душанбе. – 2022. – №2 (24). – С. 98-107.

[12-М]. Салохидинова С.М., Мирзозода, Ш.М. Соотношение права на труд и свободы предпринимательской деятельности [Текст] / Ш.М. Мирзозода,

С.М. Салохидинова // Материалы международной научно-практической конференции «XII Ломоносовские чтения» посвященной Дню таджикской науки и 30-летию установления дипломатических отношений между РТ и РФ – Душанбе, 2022. – С. 626-629.

[13-М]. Диноршоҳ А.М., Мирзозода, Ш.М. Некоторые вопросы ограничения права на труд [Текст] / Ш.М. Мирзозода, А.М. Диноршоҳ // Материалы международной научно-практической конференции «XIII Ломоносовские чтения» посвященной 115-летию академика Б. Гафурова. – Душанбе, 2023. – С. 122-130.

[14-М]. Мирзозода, Ш.М. Худмуҳофизат ҳамчун шакли ҳимояи ҳуқуқ ба меҳнат [Матн] / Ш.М. Мирзозода // Маводи конференсияи байналмилаии илмӣ-амалии «Тоҷикон дар оинаи таърих» бахшида ба 115 -солагии академик Б. Гафуров – Душанбе, 2023. – С. 135-139.